

Nyelvelmélet és dialektológia 2

Nyelvelmélet és dialektológia 2

Szerkesztette:

É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Piliscsaba

2012

A kötet tanulmányait lektorálták:

Balogné Bérces Katalin

Cser András

Cs. Nagy Lajos

Dékány Éva

Juhász Dezső

Hegedűs Attila

Hegedűs Veronika

Hunyadi László

Ladányi Mária

Nádasdy Ádám

Németh Miklós

Olsvay Csaba

Rákosi György

Rebrus Péter

Siptár Péter

Sztanó László

Törkenczy Miklós

© A szerzők, 2012

A borítót Zétényi Zsófia tervezte Dabis Balázs Silvius
fényképének felhasználásával.

ISBN 978-963-308-076-4

Felelős kiadó: Szuromi Anzelm

Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Bodó Csanád: Névszói tőtípusok nyelvjárási stabilitásáról természetes morfológiai keretben	11
Egedi Barbara: Birtokos szerkezetek a korai kopt dialektusokban	34
Eitler Tamás: Egy rendhagyó skandináv kontaktusjelenség az északi angol nyelvjárásban	55
Forró Orsolya: Szinkrón és diakrón szempontok az előlségi harmónia variabilitásának feltárásához és értelmezéséhez	66
Huszthy Alma: Dialektális és hiperkorrekt alakok útvesztőjében – Hol szülehetett Marguerite Porete <i>Egyszerű lelkek tükré</i> -nek korai olasz fordítása?	82
Huszthy Bálint: A nápolyi /s/ hat változata	95
Kenesei István: Szintaktikai nyelvjárások a tagadásban	110

P. Lakatos Ilona – T. Károlyi Margit – Iglai Edit: Többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás: dinamikus nyelvi struktúra	122
N. Fodor János: A magyar magánhangzórendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról	136
Rákosi György: A magyar birtokos szerkezetű viszonyjelölőkről, avagy kígyók szájfénnyel és esernyővel	154
Rebrus Péter: Gyenge pontok a paradigmában: a múlt idő alakváltozatai	174

Előszó

E kötet a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészkarán 2011. november 15-16-án tartott „Nyelvelmélet és dialektológia” című műhelykonferencia anyagát adja közre. Ezzel a konferenciával immár második ciklusába fordult konferencia- és kiadványsorozatsorozatunk, melyet 2008-ban azzal a céllal indítottunk, hogy hidat teremtünk az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között. A 2008-as első „Nyelvelmélet és dialektológia” műhelykonferenciát 2009-ben a „Nyelvelmélet és kontaktológia”, 2010-ben pedig a „Nyelvelmélet és diakrónia” elnevezésű műhelykonferencia követte. Az előadások javát lektorált könyvsorozatban publikáltuk és publikáljuk. E kiadványok a folyóiratokra jellemző gyors átfutással készülnek; a soron következő műhelykonferencián már kézbe vehetjük az előző anyagát tartalmazó kötetet.

2011-es konferenciafelhívásunk olyan előadásokat kért, melyek a magyar vagy valamely más nyelv dialektusainak egyes grammatikai: mondattani, morfológiai vagy fonológiai jelenségeit vizsgálják, a jelenségek mögötti nyelvi rendszer feltárására, annak valamilyen elméleti keretben való elemzésére törekedve. A felhívás közzétételekor a magyar és más nyelvek területi változatait elemző tanulmányokra számítottunk. A felhívásra válaszoló szerzők jelentős része azonban a 'dialektus' terminust ennél tágabban értelmezte; nem területi, hanem egyszerűen csak csoportnyelvi nyelvváltozatot értett rajta. Ezt az értelmezést is jogosnak tekintettük. Ennek megfelelően a kötet tanulmányainak egyik része areális nyelvváltozatokat: a közép-angol, kopt, közép-olasz, mai olasz, ómagyar és mai magyar egyes területi változatainak sajátosságait vizsgálja, másik része pedig a magyar nyelv egyes régiókhöz nem köthető változóit – például a negatív általános névmások használatában, a visszaható és személyes névmások megoszlásában, a vegyes hangrendű szavak magas és mély hangrendű toldalékolásában, valamint a kötőhangzó nélküli és a kötőhangzós múltidőjel disztribúciójában megfigyelhető alternációkat elemzi.

Bár sorozatunkban háromévenként külön műhelykonferenciát, illetve kötetet szentelünk a nyelvi kontaktushatások és a diakrón változások vizsgálatának, valójában a dialektológia, a kontaktológia és a diakrónia problematikája elválaszthatatlanul összefonódik. Kötetünk több tanulmánya is

azt példázza, hogy olykor nyelvi kontaktusok indítanak el olyan változásokat, melyek egy ideig dialektális különbségekben nyilvánulnak meg, majd idővel az adott nyelv valamennyi változatára áttérjednek.

Felhívásunknak megfelelően a kötet tanulmányaiban a dialektális változatok vizsgálata általában elméleti kérdések megválaszolását, tisztázását is szolgálja. A felvetett kérdés lehet filológiai–nyelvtörténeti: például a kopt dialektusok származási vonalának alátámasztása, vagy valamely elméleti hipotézis – a húzólánc-tolólánc elmélet vagy az analógia – magyarázó elvként való tesztelése, a természetes morfológia egyes predikcióinak ellenőrzése, vagy versengő szintaktikai tagadás-elméletek magyarázó erejének összevetése.

É. Kiss Katalin

Névszói tőtípusok nyelvjárási stabilitásáról természetes morfológiai keretben

Bodó Csanád

1. Bevezetés¹

A magyar nyelv névszói tőtípusainak nyelvjárási változatosságáról számos empirikus feltáró vizsgálat készült, de ezek közül kevés munka foglalkozott elméleti szempontból a kérdéssel. Tanulmányomban a természetes morfológia elveit alkalmazva kétféle kontextusban elemzem a nyelvjárási névszói tőtípusok stabilitásának mutatóit: egyrészt az ausztriai Felsőőr (Oberwart) újabb magyar nyelvi változásait vizsgálom meg, ezek közül a helyi magyar–német nyelvcseré folyamatát kísérő közösségi nyelvvesztés alakjának foglalkozom. Másrészt a névszói morfológia tőtípusainak térbeli változatosságát elemzem nyelvatlaszadatok alapján, abból a feltevésekből kiindulva, hogy a tőtípusok állandósága és térbeli változatossága között szoros összefüggés van.

A következőkben először a természetes morfológia elméletét vázolom röviden (az elméletről bővebben lásd Ladányi 2007), majd a magyar nyelv névszói tőtípusai közül az itt tárgyalandókat a felsőőri nyelvjárás morfológiájának példáján mutatom be. Ezután először a felsőőri közösségi nyelvvesztés néhány alaktani változásának bemutatása következik. Elemzésem mellett, hogy a fellépő változások elméletileg megalapozott értelmezését adja, magának a természetes morfológiának az alapelveit is empirikus vizsgálat alá vonja. Az utóbbi ugyancsak érvényes a második empirikus vizsgálatra, amely a Felsőőr kapcsán már elemzett tőtípusok változatosságát a Kárpát-medencei magyar nyelvterületre kiterjedve vizsgálja meg. A két vizsgálat ugyan a nyelvi változatosságot kétféle szempontból, egyrészt a nyelvi változásban, másrészt a térbeliségben vizsgálja, de mindkét megközelítés alkalmas a morfológiai osztályok (tőtípusok) egymáshoz viszonyított stabilitásának kimutatására. (A kétféle megközelítés közötti összefüggésről a dolgozat 5. fejezetében lesz bővebben szó.) A tanulmány végén az eredményeket a természetes morfológiai

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 11–33.

¹ A dolgozat megírása során Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesültem. Köszönetet mondok Juhász Dezsőnek és a dolgozat két anonim lektorának a dolgozathoz fűzött megjegyzéseiért, valamint Vargha Fruzsina Sárának, aki az itt bemutatandó térképek előállításában nyújtott segítséget.

elvekkel összefüggésben tárgyalom, és javaslatot fogalmazok meg az elmélet empirikus tesztelésével kimutatott problémák kezelésére.

2. A természetes morfológia

A természetes nyelvelmélet funkcionális szemléletű; a generatív nyelvészethez képest megfogalmazódó alternatív elméletek közé tartozik. Az elmélet központi kategóriája a természetesség fogalma, ennek első kidolgozása a fonológiában David Stampe és Patricia Donegan nevéhez fűződik (Stampe 1969; Donegan és Stampe 1979/1993). A természetes morfológia előzményeként a természetes fonológia továbbfejlesztett változata (Dressler 1984), valamint korábról a Prágai Nyelvészeti Kör jelöltségi koncepciója és annak Jakobsonhoz kötődő morfológiai alkalmazása említhető meg (vö. Jakobson 1965). Emellett a Peirce-i szemiotika fogalmának nyelvészeti kiterjesztése is hozzájárult a természetes morfológia kialakulásához (vö. Wurzel 1988; Dressler 1995).

Az elmélet elsődleges célja a természetesség elveinek meghatározása, amelyek többek között számot adnak a morfológiai jelenségek (a morfológiailag összetett szavak szerkezete, a paradigmák felépítése és egymáshoz való viszonya, a produktivitás stb.) univerzális és nyelvspecifikus elrendeződéséről. Az egyetemes és nyelvspecifikus elvek a természetes morfológia két alterületéhez kapcsolódnak: egyrészt a rendszertől független morfológiai természetesség univerzális jelöltségi elméletéhez (Mayerthaler 1981, Dressler és mtsai 1987), másrészt a rendszerfüggő természetesség vagy másként rendszeradekvátság alelméletéhez (Wurzel 1984, Dressler és mtsai 1987).

Az **egyetemes morfológiai természetesség** három alapelvéről lesz itt szó Dressler (2000) nyomán: az ikonicitásról, a morfoszemantikai és morfortaktikai transzparenciáról (áttetszőségről), valamint a kölcsönösen egyértelmű megfelelésről (egy-egyértelműség). Az **ikonicitás**nak a Peirce-i szemiotikában megalapozott fogalma a természetességet azokban az esetekben tartja nagyobb mértékűnek, amelyeknél a szemantikailag jelöltebb elemek a kifejezés síkján, esetünkben morfológiailag is összetettebbek. A szerkezeti ikonicitás – ez a fogalmi sík összetettségének a kifejezés síkján való leképezését jelenti – például a szám kategóriája esetében úgy érvényesül, hogy mivel az alapesetnek tekintett egyes számhoz képest a többes szám szemantikailag jelöltebb, az egyes számú alakokkal összehasonlítva a többes számú alak morfológiailag összetettebb. Ez figyelhető meg a magyarban is. A kisebb mértékű természetességet mutató metaforikus ikonicitás – a többesjelölés példájánál maradványként – a többes szám jelölésében a szó összetettségét nem növeli meg, de az egyes számú és többes számú alak jelölése eltér egymástól, például a német *Mutter* 'anya' többes számú *Mütter* alakjában. A nem ikonikus jelek esetében az egyes és többes számú alak hangsora azonos egymással, például az angol *sheep* 'birka; birkák' esetében (erről lásd még Ladányi 2007: 34–35).

A szemiotikai áttetszőség elvére vezethetjük vissza a **morfológiai áttetszőség** paramétereit. A morfoszemantikai áttetszőség esetében a transzparencia a jelentés fregei kompozicionalitását jelenti. Az inflexiós

morfológiára általában nagy fokú morfoszemantikai áttetszőség jellemző, de az ellenkezőjére is van példa az ún. parazita alakulatok esetében (vö. Aronoff 1994: 33; idézi Dressler 1999: 137): a lengyel *czyta-t-by* '[ő (hn.)] olvasna' ugyan jelen idejű alak, de a múlt idő *-t* inflexiós morfémájával azonos szuffixum jelenik meg benne. A morfortaktikai áttetszőség szempontjából azok számítanak természetesebb alakoknak, amelyekben a percepciót nem nehezítik meg fonetikai vagy még inkább morfofonológiai folyamatok. Például a felszólító módú igelakok közül a *várj* áttetszőbb, mint a *láss*, mivel az előbbi alakban a tömorféma és a jel kapcsolata kisebb mértékű hangtani módosulással jár (csak a módjel képzési helye változik), mint a *láss*-nál, ahol a tövégi magánhangzó és a módjel egyaránt módosul. A morfológiai jelenségek közül a legkevésbé áttetszőnek a szuppletív alakok bizonyulnak, például a magyar létige enyhén szuppletív alakjai (*vagy*, *van*, *volt* stb.) vagy a *sok* : *több* megfelelés a melléknévfokozás köréből.

A harmadik egyetemes paraméter a **kölcsönösen egyértelmű megfelelés** elve, amely kimondja, hogy az a természetesebb lehetőség, ha egy és ugyanazon forma mindig ugyanahhoz a jelentéshez kapcsolódik és ennek az összefüggésnek a fordítottja is érvényes. A török többes számú névszói inflexiós toldalék, a *-ler* például az egyetlen, amely a pluralitás kifejezésére szolgál, és a *-ler*-nek nincsen más jelentése a többes számon kívül (vö. Pöchtrager és mtsai 1998: 63).

A természetes morfológia általános elveiből levezethető diakrón feltevéseket illetően Dressler (2000: 293) úgy fogalmaz, hogy „a diakrón változásban a természetesebb opcióknak a kevésbé természetesekkel szemben stabilabbnak kell lenniük egy és ugyanazon paraméter esetében, és a morfológiai változás irányának optimálisan a nagyobb mértékű morfológiai természetesség felé kell mutatnia”. A nyelvi változás előrejelzésében azonban a más területekre vonatkozó predikciókhoz hasonlóan szembesülünk az egyes preferenciák közötti ellenmondásokkal, valamint más nyelvi szinteken fellépő folyamatokkal. Nincsen olyan nyelv, amelyben minden paraméter a legtermészetesebb megoldást mutatná, így fontos hangsúlyozni, hogy a természetesség a történeti változásokban is olyan viszonyfogalomként kezelendő, amelynek az értékelése csak az egyes paraméterekben oldható meg ellenmondástól mentesen (feltéve, hogy morfológián kívüli folyamatok nem írják felül a természetesség morfológiai értelmezését).

Az egyetemes, rendszertől független morfológiai természetesség mellett a **rendszerfüggő természetesség** komponense alkotja az elmélet másik fő területét. A nyelvek nem mindenben felelnek meg az egyetemes preferenciáknak, és nem csupán a paraméterek közötti ellenmondások miatt. A rendszertől függő természetesség Wolfgang Wurzel (1984; Dressler és mtsai 1987) által kidolgozott két elve, a rendszeradekvátság (rendszernek való megfelelés) és a morfológiai osztályok stabilitása határozza meg, hogy az adott nyelvben a beszélők mit tekintenek „normálisnak”.

A rendszertől függő természetességi elvek egyrészt a **rendszernek való megfelelésből** adódnak. Az elv számos tulajdonság nyelvenként eltérő

meghatározását követi, például a morfológiai kategóriák előfordulását (a magyar főnévi inflexióban a nyelvtani szám bináris kategóriája, az esetragozás, a birtokos személyjelek stb.) vagy a szóalapú és a tőalapú inflexiónak a rendszerben való elterjedtségét, a kategóriák elkülönülő vagy összetett kifejezését stb. (Dressler és mtsai 1987: 63). Ezeknek a tulajdonságoknak az értékei az adott nyelv inflexiók rendszerére jellemző alaptulajdonságok (például a magyar esetében a szóalapú inflexió), amelyek az egyes morfológiai osztályokat többnyire jellemzik (erről lásd alább).

A nyelvspecifikus természetességet meghatározó második elv a **morfológiai osztályok** (tőtípusok) **stabilitásáról** szól. A szavak inflexiók paradigmájára jellemző morfológiai jelenségek általában e szavak morfológián kívüli (fonológiai és/vagy szintaktikai-szemantikai) tulajdonságaival állnak összefüggésben. Az utóbbiak közül a fonológiaiak a szó végződésének vagy többesei magánhangzójának tulajdonságai, a szemantikai és szintaktikai tulajdonságok pedig például a névszói morfológiában a nyelvtani nem vagy olyan jegyek, mint a „személy”, „élőlény”, „rokonsági viszony”, az igeiben a modalitás, tranzitivitás stb. (A morfológián kívüli tulajdonságokkal való összefüggés azért meghatározó, mert a ragozási osztályok gyakran a szavak fonológiai és szemantikai vagy szintaktikai tulajdonságai alapján szerveződnek meg.) A morfológiai és morfológián kívüli összefüggések implikatívak: például ha egy orosz főnév *-a* hangra végződik a jelöletlen esetben, akkor a birtokos eset ragja egyes számban alapesetben *-i* vagy hangkörnyezettől függően *-y*, a részesé *-e* stb. Ha morfológián kívüli tulajdonságok nem határozzák meg a szavak paradigmáját, akkor morfológiai „referencialakok” biztosítják az implikatív viszonyokat. Például ha egy német főnév többes számban az *-er* suffixot veszi fel, akkor a többes számban umlaut is megjelenik, és az egyes számú birtokviszonyt az *-s* toldalék fejezi ki (*Kalb* : *Kälb-er* : *Kalb-es*). A szavak paradigmáját ezek az implikatúrák tartják össze, amelyeket Wurzel paradigmastruktúra-feltételeknek nevez. Az azonos feltételeket követő szavak morfológiai osztályokba rendeződnek.

A morfológiai osztályok paradigmastruktúra-feltételei nem azonos érvényűek, és így az osztályok stabilitásának mértéke is különbözik egymástól. A nagyobb hatókörű feltételek a morfológián kívüli tulajdonságok alapján egyenértékű szavak jelentősebb részére terjednek ki; a legnagyobb hatókörű és így a beszélők által normálisnak tekintett paradigmastruktúra-feltételek dominánsak más feltételekhez képest. Az általuk meghatározott morfológiai osztályok ennek megfelelően stabilitást mutatnak. A stabil osztályokhoz képest más feltételeket követő osztályok instabilnak vagy a stabilitás szempontjából semlegesnek bizonyulnak. Az instabil osztályok jellemzője, hogy az azonos morfológián kívüli tulajdonságokban osztozó szavak többsége által követett feltételekkel szemben más paradigmastruktúra-feltételeknek felelnek meg. Ebben az esetben tehát a domináns paradigmastruktúra-feltételektől különböznek az instabil osztály feltételei. A stabilitás szempontjából semleges osztályok közös jellemzője, hogy nem domináns paradigmastruktúra-feltételt

követnek, de vannak olyan morfológián kívüli, a stabil osztályokétól különböző tulajdonságaik, amelyek felülírják a domináns feltételeket. Ezek az osztályok vagy komplementer – morfológián kívüli jellemzőik alapján a hozzájuk tartozó szavakat más osztályokból kölcsönösen kizáró – viszonyban vannak egymással, vagy „versengenek” az azonos morfológián kívüli tulajdonságot mutató szavakért. (A magyar névszói tőosztályok stabilitásáról lásd alább.)

A természetesség egyetemes és rendszertől függő paramétereinek áttekintése után ismételten felvethető, hogy mi történik, ha két elv értékei egymásnak ellentmondanak, azaz például az univerzális paraméterek alapján természetesebbnek bizonyul egy olyan jelenség, amely a rendszertől függő tényezők szerint jelöltebb. Az univerzális természetesség és a rendszertől függő természetesség elméleti összetevője között hierarchia áll fenn: az univerzális paraméterek a rendszerfüggő természetesség szűrőjén keresztül érvényesülnek, azaz ha az utóbbi nem tölti ki értékkel valamely paraméterét, akkor az egyetemes, rendszertől független összetevő lép működésbe. De az elmélet két összetevőjén belül felsorolt paraméterek is hierarchikus elrendeződésűek; Mayerthaler az általa vizsgált egyetemes természetességi paramétereket és Wurzel nyelvspecifikus elveit skálán rendezte el, amelyen a nagyobb hatókörű elvektől haladunk a kevésbé meghatározó elvekig (Dressler és mtsai 1987). A paraméterek skálája Dressler (2000) fent is alkalmazott terminológiájához igazítva a következő (a relációjel hierarchikus viszonyt jelöl): a rendszernek való megfelelés > a morfológiai osztályok stabilitása > kölcsönösen egyértelmű megfelelés = morfortaktikai áttetszőség > ikonicitás (vö. Dressler és mtsai 1987: 52; lásd még i. m. 92–93). A hierarchiában felsorolt elvek alapján megállapítható az egyes morfológiai osztályok egyetemes és az adott nyelvre jellemző relatív „természetessége”, és ezáltal értelmezhető az osztályok változással szemben mutatott stabilitása.

3. Morfofonológiai osztályok a felsőőri nyelvjárás névszói rendszerében

A felsőőri nyelvjárás névszói rendszerének ragozási osztályait áttekintő elemzésemhez előrebocsátandó, hogy a magyar nyelv változataiban nem morfológiai, hanem morfofonológiai ragozási osztályokról érdemes beszélni. A magyar nyelv változatainak ragozási osztályai ugyanis morfofonológiai különbségeket mutatnak egymáshoz képest a toldaléknak a tőhöz való kapcsolódásában (a kötőhangzó meglétében vagy hiányában, annak minőségében, valamint a többalakú toldalékok minőségében), illetve a többalakú tövek változatainak és az egyes toldalékoknak a kapcsolódásában (vö. Pöchtrager és mtsai 1998). Ezek a morfofonológiai különbségek jelentik a magyar névszói paradigmastruktúra-feltételeket. A magyar nyelv alapvetően szóalapú inflexiós rendszeréből adódóan az egyalakú tövekhez képest a többalakúak száma és az ezekhez tartozó szavak aránya viszonylag csekély.

A felsőőri nyelvjárás névszói tőosztályai közül csak néhányat vonok be az elemzésbe; olyanokat, amelyekbe nemcsak a felsőőri nyelvjárásban, hanem a

köznyelvi változatban is nagyobb számú főnév sorolható, valamint a két változatban a típusok azonosak vagy közvetlenül összevethetők egymással. A vizsgálatba bevont típusokat a természetes morfológia elvei alapján azonos paradigmastruktúra-feltételeket felmutató osztályokba és alosztályokba rendezve mutatom be. A legtöbb osztály megnevezése Nádasy és Siptár (1994) terminológiáját követi; kivéve a „családi” töveket – ez a megnevezés tőlem származik.

Az első osztály a **rendes töveké**. E szavak a felsőőri nyelvjárásban, hasonlóan a köznyelvhez, produktív osztályt alkotnak, az újabb szavak ebbe az osztályba kerülnek be, ha mássalhangzóra vagy középső és felső nyelvéllású magánhangzóra végződnek (a felsőőri *-ë* kivételével, amely toldalékok előtt megnyúlik). Erre az alosztályra jellemzők leginkább a magyar főnévi esetrendszer alaptulajdonságai, azaz paradigmastruktúra-feltételei dominánsak. E feltételek az egyalakúság mellett a következők: (i) ha akkuzatívuszban a kötőhangzó középső nyelvéllású (*-o/-ë/-ö*), akkor a többes szám *-k* jele előtt is az; (ii) ha a *-k* többesjel előtt az előbbi minőséget veszi fel a kötőhang, akkor a birtokos szerkezetekben az egyes szám első és második személy, valamint a többes szám harmadik személy toldaléka előtt középső nyelvéllású kötőhang jelenik meg. A két feltétel együttes megfogalmazására azért van szükség, mert a magánhangzóra végződő töveknél, valamint hangkörnyezettől függően a mássalhangzóra végződő szavak egy részénél az (i) feltétel nem teljesül (például a felsőőri *liányt, liányok, liányom, liányod, liánytok, liányjok* alakokat). A magyar köznyelv rendes töveiről lásd Nádasy és Siptár (1994: 161); a felsőőri nyelvjárásairól lásd Imre (1971: 65).

A második osztályt az általam **családi töveknek** nevezett, azaz a tővégi első nyelvéllású rövid magánhangzó megnyúlását vagy törlődését mutató szavak mutatják. Ebben az alosztályban tővégi magánhangzónyúlás jelenik meg a felsőőri nyelvjárásban a nominatívuszi és a birtokjel előtti tövek kivételével, de a tővégi nyílt magánhangzó törlődik a harmadik személyű birtokos személyjelek előtt (például *apa, apa-ejjë ~ apa-ej* ‘apáé’: *apá-m, apá-d : ap-csa, ap-csök*). Az alosztály zárt, hat alapeleme az *anya, apa* és *atya*, valamint a nem birtokos szerkezetben ritkán használatos *bátya, néne* és *öcse*.² Mivel e szavak összetett szavak alaptagjai is, ezek az alosztályba tartozó főnevek sorát tovább bővítik (*nagyanya, dédapa, nagybátya* stb.). Az alosztály nemcsak hangtanilag motivált, hanem – a magyar nyelv morfofonológiai osztályai között egyedülálló módon – egyben szemantikailag is, mivel az ide tartozó főnevek jelentése mind családi viszonyokra utal (innen az osztály megnevezése).

A következő három tőtípust nyitótövek adják. Közülük az első az **egyalakú abszolút nyitótövek** típusa, amely a főnevek esetében zárt (nem produktív)

² Az *öcse* ugyan köznyelvi értelmező szótárainkban *öcs* (~ *öccs*) alakban jelenik meg (ÉKsz.²), de ebből a szóalakból nem vezethető le például az egyes szám első személyű birtokos jelezésű *öcsém* alak (a „szabályosan” toldalékolt alak **öcs-öm ~ *öccs-öm* lenne). A nem birtokviszonyt jelölő, többes számú *öccsök* és *bátyók* alakokat érdemes az *öcsék* és *bátyák* hiányos paradigmájú tőváltozataként értelmezni.

osztályt alkot, a mellékneveknél viszont produktív (elemzésemet itt a főnevekre korlátozom). Paradigmastruktúra-feltétele, hogy a tőhöz kapcsolódó kötőhangzó a rendes tövek alosztályának középső nyelvállású kötőhangzójához képest ugyanazon toldalékok előtt “nyílttá” válik. Az akkuzatívuszi *-t* rag előtt a hangkörnyezettől függetlenül, minden esetben megjelenik az alsó nyelvállású kötőhangzó – például *hal* : *hal-at*, *hal-ak*, *hal-am* stb.; az *oldal* (*oldal-ak*, de *oldal-t*) kivételével. Az alosztály morfológián kívüli tulajdonságai nem egységesek, de a prototipikus nyitótőre az jellemző, hogy egyetlen (C)VC szerkezetű szótagból áll. A magyar köznyelv és a felsőőri nyelvjárás között különbség van az ide tartozó szavak állományában. Például a felsőőri nyelvjárásban egyalakú nyitótövek a köznyelvi végszótagi magánhangzójukban toldalékok előtt megrövidülő tövek nyelvjárási megfelelői is (*hid*, *kut*, *lud*, *rud* stb.), abból adódóan, hogy a nyugat-dunántúli nyelvjárásokra jellemzően itt sincsenek felső nyelvállású hosszú fonémák a rendszerben (a néhány kivétel is ide tartozik, például *nyúl* : *nyúlat*). A különbségek ellenére a mindkét változatban nyitótőnek minősülő szavak nagyrészt fedik egymást (például a köznyelvi *agy*, *fal*, *fog*, *fül*, *haj*, *hal*, *has*, *kép*, *könyv*, *nyak*, *toll*, *térd* nyelvjárási megfelelői mind ebbe a típusba tartoznak).

Az egyalakú abszolút nyitótövekkel szemben a következő típus, a **relatív nyitótövek** produktív osztályt alkotnak. Az agglutináló nyelvek jellegéből adódóan a vizsgált nyelvváltozatokban a szóalakok nem úgy épülnek fel, hogy a toldalékok egyetlen tőhöz kapcsolódnak, hanem minden toldalék új tövet hoz létre. Az ilyen értelemben vett relatív tövek toldalékait is jellemezhetjük abból a szempontból, hogy nyitótőként viselkednek-e (Nádasdy és Siptár 1994: 154, 157). A magyar köznyelvben és a felsőőri nyelvjárásban a következő névszói inflexiók toldalékokkal ellátott szóalakok egyaránt nyitótövek: (i) a *-k* többesjel (például *házak-at*); (ii) a birtokos személyjelek (*házam-at*); (iii) a középfok *-bb* jele (*nagyobb-at*). A felsőőri nyelvjárásban továbbá a birtokos személyjelezésben előforduló *-iék* többesjel is nyitótő (*házomiék-at* ’házaimat’). A morféma sorrendiségéből adódóan az alsó nyelvállású kötőhang mindkét változatban csak a *-t* tárgyrag előtt jelenik meg. Az e tövek paradigmáját összetartó strukturális feltételek tehát úgy határozhatók meg, hogy a fenti inflexiók toldalékok implikálják a kötőhangzó alsó nyelvállását a tárgyrag előtt.

Végül az utolsó itt tárgyalandó típus a **végszótagi tőmagánhangzó-rövidüléssel nyitótövek** (a továbbiakban **VTMR-tövek**) osztálya, amelyben az egyalakú nyitótövekhez hasonlóan alsó nyelvállású kötőhang járul a fenti toldalékokhoz, de emellett a tő végszótagjának magánhangzója is megrövidül, ha ugyanezen toldalékok kapcsolódnak a tőhöz. Míg a köznyelvben a rövidülő többesjei magánhangzó felső nyelvállású is lehet (*hid* : *hidak*; *tűz* : *tűzet*), a felsőőri nyelvjárásban csak alsó nyelvállású magánhangzók rövidülnek meg. Az alosztály megterhelése emellett azért is kisebb a nyelvjárásban, mert a köznyelvben többalakú szavak közül többen e változatban nem mutatnak rövidülést: például *darázs*, *nyár*, *sár*, *tehen* : *darázsok*, *nyárt*, *sárt*, *tehenék* (lásd Imre 1971: 70), tehát a rendes tövek osztályába tartoznak. A felsőőri

nyelvjárásban a rövidülés monoftongizálódást jelent a köznyelvi *é* helyén álló nyelvjárási *ië* esetében: például *hiët* : *hetet*; *egiër* : *egeret*.

A következőkben az ismertetett morfofonológiai osztályokkal kapcsolatban fogalmazom meg a természetes morfológia paramétereinek hierarchiája alapján azok feltételezhető stabilitásának egymáshoz viszonyított fokozatait, majd a felsőöri közösségi nyelvvesztés empirikus vizsgálatának adatain tesztelem az elméletből levezetett hipotéziseket.

4. A felsőöri közösségi nyelvvesztés alaktani változásai

A rendszernek való megfelelés szempontjából az egyes inflexiós osztályokat a következőképp jellemezhetjük: domináns paradigmastruktúra-feltételeknek tekinthetjük a rendes tövek és a relatív nyitótövek inflexiós sorát meghatározó szabályokat. A rendes tövek általános feltételeinek alapesetként való tételezése mellett indoklásra szorul, hogy az utóbbi alosztályt meghatározó paradigmastruktúra-feltételek miért lehetnek dominánsak. Szemben például az egyalakú abszolút nyitótövek osztályával, a relatív nyitótövek minden névszó esetében érvényesítik feltételeiket, tehát ha a relatív *tő* a megfelelő toldalékra végződik, a tárgyrag előtt alsó nyelvállású kötőhangot vesz fel. (Ehhez azt kell feltételeznünk, hogy a tulajdonság nem a relatív *tő* utolsó morfémájához kötődik, hanem a relatív *tő*höz.)

A domináns paradigmastruktúra-feltételeket követő és ebből adódóan stabil alosztályokkal szemben a többi típusba tartozó szavak viselkedése kisebb hatókörű szabályokat követ. Instabil alosztályt alkotnak az egyalakú abszolút nyitótövek és a VTMR-tövek, mivel nincsenek olyan morfológián kívüli tulajdonságaik, amelyek felülírnák a domináns paradigmastruktúra-feltételeket.

Velük szemben az ún. nyújtótövek alosztályát – a nominatívuszi alakban alsó nyelvállású rövid magánhangzóra végződő tövek többségét – hangtani tulajdonságok határozzák meg, mivel az alanyesetben *-a* vagy *-e* végződésű tövek majdnem mind ebbe a típusba tartoznak. Kivételt csak a morfológián kívüli tulajdonságaikban egyszerre hangtani és szemantikai jellemzőket mutató családi tövek alkotnak. E két utóbbi típus a stabilitás szempontjából semleges osztálynak minősül. Nem követik a domináns paradigmastruktúra-feltételeket, de nem alkotnak komplementer osztályokat sem, ugyanis van néhány olyan főnév, amely osztozik a családi *tő*osztály hangtani és szemantikai tulajdonságain – lásd a *papa* és a *mama* szavakat –, ámde mégis az itt nem tárgyalt nyújtótövek produktív alosztályába tartozik.

Mivel a természetes morfológiai elméletének alapfeltevése szerint a természetes nyelvi változások megvalósulását elsődlegesen a nyelvspecifikus rendszeradekvátság határozza meg a rendszertől független, univerzális paraméterekhez képest, a *tőtípusok* rendszerének átalakulásáról szóló feltevéseimet a következő sorrendben fogalmazom meg: először a releváns egyetemes paraméterek alapján egyenként határozom meg a vizsgált *tő*osztályok stabilitásának relatív mértékét, majd az univerzális paraméterek értékeit felülíró rendszeradekvátság szempontjait veszem figyelembe.

Az egyetemes paraméterek közül az egyes tőosztályok változással szemben feltételezett stabilitásának meghatározásához az ikonicitás, a morfortaktikai áttetszőség és az egy-egyértelműség kritériumát használom fel. Nem tárgyalom a morfoszemantikai áttetszőség paraméterét, mivel ez mindegyik tőosztály esetében azonos értéket vesz fel. Az elemzést megelőzően két dologra hívom még fel a figyelmet. Egyrészt az itt elemzendő elvek alapján az egyetemesen természetesebb állapotok stabilitása állapítható meg a kevésbé természetes állapotokhoz képest (vö. Mayerthaler 1987: 52), de ezek a hierarchiák nem vonatkoztathatóak közvetlenül a tőosztályok rendszerszintű stabilitására, csak a rendszertől függő elvek szűrőjén keresztül. A következő hipotézisek tehát csak akkor lennének a tőosztályok stabilitását közvetlenül befolyásoló feltevések, ha más paraméterek és morfológián kívüli tényezők nem befolyásolnák a nyelvi változást vagy állandóságot. Másrészt megemlítendő, hogy míg a következő hipotézisek a nyelvi változásról szóló feltevéseket fogalmazzák meg, addig indoklásuk a felsőori magyar nyelvjárás jellemzőit írja le a természetes morfológia paraméterei szerint.

Az **ikonicitás** paramétere szerint a H(i)-ben megfogalmazott hierarchia áll fenn a tőosztályok szóalakjainak természetességi stabilitásában (az egyenlőségjel azonos mértékű stabilitást jelöl, a relációjel nagyobb mértékű változékonyságot).

H(i) családi tövek > VTMR-tövek > rendes tövek = egyalakú abszolút nyitótövek = relatív nyitótövek

A tőosztályok szóalakjai a szerkezeti ikonicitás szempontjából nem mutatnak különbséget, a nominatívuszi alakhoz mint alapesethez képest a szemantikailag jelöltebb esetek minden osztályban morfológiailag is összetettebbek. Ugyanakkor az egyes tőosztályokba tartozó szóalakok eltérő metaforikus ikonicitásáról beszélhetünk: a jelöletlen nominatívuszi alakhoz képest a családi tövek alosztályában a szemantikailag jelölt esetviszonyokban, valamint többes számban és a birtokos szerkezetekben a tőváltozatok révén a szemantikai jelöltség morfológiai jelölése is megjelenik. A VTMR-tövekben a többeseji morfológiai jelölés csak az akkuzatívuszi esetviszonyban, a pluralitás esetében és a birtokos szerkezetekben jelenik meg, míg a többi tőosztályban a szemantikai jelöltség morfológiai jelölése kizárólag az inflexiós toldalékokra korlátozódik (az inflexiós toldalékok ikonicitása szempontjából a tőosztályok között nincsen különbség), a tő maga tehát ezekben az esetekben nem ikonikus.

A **morfortaktikai áttetszőség** paramétere alapján a tőosztályok stabilitása a H(ii) hipotézis szerint alakul:

H(ii) egyalakú abszolút nyitótövek = relatív nyitótövek > rendes tövek > VTMR-tövek > családi tövek

A hierarchia kialakításához az egyes tőtípusok szóalakjainak összevető elemzését két szempont alapján végeztem el. Az egyik a tő és a toldalék

elkülöníthetőségének a kötőhangzó megléte vagy (esetleges) hiánya révén azonosított áttetszsége. Eszerint a kötőhangzó inkább biztosítja a szóelemek elkülöníthetőségét, mivel „megakadályozza” a tövégi mássalhangzó és a toldalék egymásrahatásának az áttetszséget befolyásoló folyamatait (ebből a szempontból a *gézt* alak kevésbé áttetsző, mint a *mézet*). Ennek megfelelően nagyobb mértékű természetességet tulajdonítok a nyitótövek két egyalakú típusának, mint a rendes töveknek, mivel az előbbi osztályokban a tő morfológiai áttetszsége a tő és a tárgyeset ragja közé minden esetben beillesztett kötőhang miatt általánosan nagyobb mértékű, mint a rendes töveknél, amelyekben hangkörnyezettől függ a kötőhang megjelenése vagy elmaradása. Másik szempontom az áttetszség megítélésében a nominatívuszi tő és a toldalékolt tő osztályokra jellemző egybevetése volt (ezt a szempontot az előzőnél kevésbé tartom meghatározónak).³ A toldalékolt szóalakra megítélésem szerint kevésbé jellemző az áttetszség, ha a tő jelentősebb (morfológiai) eltérést mutat a nominatívuszi alapalaktól. Ennek megfelelően a VTMR-tövek többalakúságukból adódóan kevésbé transzparenssek, mint az eddig említett egyalakú tövek, és a családi tövek morfológiai áttetszsége a birtokos szerkezetekben megjelenő tövéghangzó-törlődés miatt lesz a legkisebb mértékű.

Az **egy-egyértelműség** elvének megfelelően a H(iii) hierarchiát állapíthatjuk meg a vizsgált tőosztályok között:

H(iii) rendes tövek = egyalakú abszolút nyitótövek = relatív nyitótövek > VTMR-tövek > családi tövek

Az értékelés szempontja itt a tövek egy- vagy többalakúsága. Az egyalakú nyitó- és a rendes tövek mellett (a relatív nyitótövek abszolút tövük minőségétől függetlenül is egyalakúak, hiszen esetükben a tő a már toldalékolt alak) a VTMR-tövek kétalakúak (*madár* : *madar-at*), a családi töveknek pedig három változata is van (*apa* : *apá-t* : *ap-ja*). A töváltozatok egyre nagyobb száma forma és jelentés kapcsolata szempontjából az egyértelműség relatív csökkenését jelenti.

A természetes morfológia elmélete a rendszertől független, egyetemes paraméterek között fennálló viszonyt csak néhány tényezőre vonatkozóan fogalmazza meg. A hierarchiában Mayerthaler (Dressler és mtsai 1987) és Wurzel (Dressler és mtsai 1987) szerint a kölcsönösen egyértelmű megfelelés és az áttetszség paramétere elsődleges az ikonicitás tényezőjéhez képest. Ugyanakkor már ebben a hierarchiában is kérdéses, hogy az egyértelmű megfelelés és az áttetszség esetenként eltérő értékei hogyan kezelendők. Erre figyelemmel a tőosztályok stabilitásának az egyetemes változékonysággal való

³ Hasonló összehasonlítást végzett Dressler (1985) többek között a szóképzés morfológiai áttetszségével kapcsolatban, amely során a morfológiai áttetszség természetességi skálájában a szuppletív alakokat tekintette a legkevésbé természetesnek (példái az enyhén szuppletív *child* : *children* és az angol létige erősen szuppletív alakjai voltak).

kapcsolatáról szóló H(i–iii) hipotézist a hierarchiának megfelelően a következőképp fogalmazhatjuk meg:

H(i–iii) egyalakú abszolút nyitótovek = relatív nyitótovek \geq rendes tovek > VTMR-tovek > családi tovek

Ezt a hipotézist az egyes tőosztályoknak a H(i–iii) feltevésekben megadott relatív sorrendi helyeit hierarchikusan összevetve alakítottam ki. Ez két lépésben történt. Először a H(ii) és H(iii) feltevésben foglaltakat összesítettem; mivel a kölcsönösen egyértelmű megfelelés és az áttetszőség paramétere között Mayerthaler és Wurzel nem állított fel rangsort, és a két tényező eltérő értékeket vesz fel a rendes tovek esetében, a feltevés megfogalmazásához felhasználtam a \geq szimbólumot a kérdéses elvek osztályonként eltérő értékének jelölésére. Második lépésben az első összesítés eredményét egybevettem a H(i) feltevéssel; a már előállt hierarchiát azonban nem kellett módosítanom, mivel az ikonicitás paramétere csak akkor írhatta volna felül a H(ii) és H(iii) alapján kidolgozott hierarchiát, ha annak azonos stabilitást mutató tényezői között jelzett volna különbséget. Az így kialakított hierarchia első három osztálya az egyalakú tovek közé tartozik, az utolsó kettő pedig többalakú tovekből áll. A feltevés szerint az egyetemes kritériumoknak megfelelően leginkább változékony tótípusok a VTMR- és a családi tovek. Érdekes módon az egyik legstabilabb osztály az inproductív egyalakú abszolút nyitótoveké.

A rendszertől független, egyetemes jelöltség értékeit felülírhatják a nyelvspecifikus rendszeradekvátság szempontjai, amelyek a természetességi elvek hierarchiájában magasabban helyezkednek el. Az univerzális paraméterek áttekintését követően a rendszertől függő elvek két kategóriája, a morfológiai osztályok stabilitása és a rendszernek való megfelelés alapján elemzem a vizsgált tőosztályok változékonyságát.

A **morfológiai osztályok stabilitási rangsorát** a fejezet bevezető bekezdéseiben felvázolt jellemzés alapján a következőképp adhatjuk meg:

H(iv) rendes tovek = relatív nyitótovek > családi tovek > egyalakú abszolút nyitótovek = VTMR-tovek

A rendes tovek és a relatív nyitótovek stabil osztályokat alkotnak, mivel domináns paradigmastruktúra-feltételeket követnek. A vizsgált főnévi osztályok közül instabilnak tekinthetők az egyalakú abszolút nyitótovek és a VTMR-tovek, mivel nincsenek olyan morfológián kívüli tulajdonságaik, amelyek felülírnák a domináns paradigmastruktúra-feltételeket. A családi tovek alosztálya morfológián kívüli többszörös motiváltságából adódóan sajátos szerepet tölt be a főnévi szavak rendszerében. Wurzel (1984) szerint a morfológián kívülről motivált inflexiós osztályok nagy valószínűséggel stabilá válnak, még akkor is, ha az osztály csak néhány elemből áll. Ez történt például a német modális igék rendszerével, amelyben a jelen idejű, jelentő módú többes számú alakokban

„szabálytalan” umlaut fordul elő (*müssen, mögen, können, dürfen* stb.), szemben a „gyenge” igék produktív osztályával. A modális igék szemantikailag motivált osztályának e jellemzője az ide tartozó igék kis száma ellenére is stabilnak bizonyul (Bittner 1996: 172; Gaeta 2002). Ugyanakkor a családi tövek tulajdonságait hordozó főnevek a stabilitás szempontjából mégis semlegesek lesznek. Mivel nem minden alsó nyelvállású rövid magánhangzóra végződő, családi viszonyt jelölő főnév tartozik ebbe az alosztályba (lásd a már említett *papa* és *mama* szavakat), a családi tövek a nyújtótövekkel nem komplementer, hanem versengő alosztályt alkotnak. Wurzel (1994: 87) szerint a versengő alosztályok közül az bizonyul természetesebbnek, amelybe több szó tartozik, jelen esetben tehát a nyújtótövek osztálya.

A **rendszernek való megfelelés** elve szerint a magyar főnévi osztályok toldalékolása szóalapú, az ettől eltérő megoldások a rendszert meghatározó tulajdonságokkal ellentétben állnak. Az elvből adódó hierarchia a következő:

H(v) egyalakú abszolút nyitótövek = relatív nyitótövek = rendes tövek > VTMR-tövek > családi tövek

Mint látható, a szóalapú toldalékolásnak csak a VTMR-tövek és a családi tövek nem felelnek meg, mivel ebben a két alosztályban a tőalapú – nem az alapalakhoz, hanem kötött tőhöz kapcsolódó – inflexió is jelen van. A két alosztály közötti különbség abban ragadható meg, hogy a kötött tő toldalékolása szélesebb körű a családi töveknél, mint a VTMR-tövek esetében, azaz az előbbi esetben a toldalékok a nominatívuszi alakot kivéve mindig az alapalaktól eltérő tőváltozathoz kapcsolódnak. A rendszert meghatározó szóalapú inflexió alapján az összes többi alosztály azonos mértékben bizonyul természetesnek, kivéve a VTMR- és a családi tövek osztályát, amelyek relatíve kevésbé természetesek, és így a paraméter alapján azokat nagyobb valószínűséggel éri változás.

Összefoglalóan az egyes univerzális és rendszerfüggő tényezők hierarchiája alapján a következő feltevés fogalmazható meg a vizsgált tőosztályok változással szemben mutatott stabilitásáról:

H(i-v) relatív nyitótövek \geq rendes tövek > egyalakú abszolút nyitótövek > VTMR-tövek > családi tövek

Az egyes tőosztályok relatív sorrendjét az eddigi hipotézisekből vezettem le, kifejtésük fordított sorrendjében. Ha egy magasabb szinten álló paraméter nem határozza meg két tőosztály egymáshoz való viszonyáról, hogy melyik változik meg kevésbé a másikkhoz képest, akkor a hierarchiában közvetlenül utána következő paraméter alapján feltételezem egymáshoz való sorrendjüket a hipotézisben. Az összesített feltevés szerint a leginkább stabil osztályok egyalakúak és egyben produktívak is. A legkevésbé stabil típusok – a VTMR- és a családi tövek – többalakú és terméketlen tőosztályok.

A hipotézis empirikus vizsgálatához alkalmazott módszerek ismertetéséhez – ezekről bővebben lásd Bodó (2005) – először az adatközlők csoportjait szükséges bemutatni. Adatközlőim a felsőöri magyar–német kétnyelvű beszélőközösség azon tagjai voltak, akiknek a nyelvi szocializációjában részt vettek a felsőöri magyar nyelvjárást beszélő helyi születésű nyelvhasználók. A vizsgált beszélők tőlük sajátították el a magyar nyelvet, ám használatában már jelentős különbségeket mutattak. Ennek megfelelően három csoportba soroltam őket: az elsőt a többnyire **idősebb felsőöriek** alkották, akiknek az elsődleges nyelve a magyar, és a német mellett ma is napi rendszerességgel használják (N = 17). A második csoportba olyan túlnyomórészt **fiatalabb felsőöriek** kerültek, akiknek az elsődleges nyelvi szocializációjában a magyar is jelen volt a német mellett – tipikusan úgy, hogy óvodás vagy iskolás korban a korábbi magyar egynyelvűséget a német nyelv dominanciája váltotta fel –, de felnőtt korukban a német mellett a magyarnak is van szerepe, noha jóval kisebb, mint az előző csoportban (N = 19). A magyar és német nyelv használatának eltérő jelentősége mellett a két csoportot egyaránt az jellemzi, hogy tagjai folyékony magyar nyelvi beszélők. Velük szemben a harmadik csoportot olyanok alkotják, akiket Nancy Dorian (1981) *semispeaker* kategóriájának magyarosításaként **terminális beszélők**nek nevezek (Bodó 2001): őket elsődleges nyelvi szocializációjuk során német egynyelvűként nevelték, de a magyar nyelvnek való passzív kitettségük (a környezetükben nem hozzájuk irányuló magyarnyelv-használat hatása) azt eredményezte, hogy kialakult valamilyen szintű magyar nyelvi kompetenciájuk. Ezt a tudásukat azonban csak kivételes helyzetekben használják aktívan (N = 11).

A hipotézisek vizsgálatára olyan nyelvi tesztet állítottam össze, amelyben nagy számban fordultak elő a vizsgálandó tőtípusokba tartozó szavak. Adatközlőimnek német nyelvű tesztmondatok magyar fordítását kellett megadnia. A fordítási tesztek alkalmazása ugyan mesterséges nyelvi kontextus, amelyet jelentősen befolyásolhatnak a forrásnyelvi szerkezetek is, mégis két okból kénytelen voltam ezt a módszert választani. Egyrészt a spontán nyelvi megnyilatkozásokban az egyes tőtípusokba tartozó lexémák és szóalakok igen eltérő gyakorisággal fordultak elő, tehát a hatékony adatgyűjtéshez a teszthelyzet kialakítása szükséges volt. Másrészt a terminális beszélők már említett jellemzője, hogy spontán nyelvi helyzetekben csak elvétve használják a magyar nyelvet, azaz esetükben mindenképp mesterséges szituációkat kellett létrehozni nyelvhasználatuk megfigyeléséhez. Mindemellett a fordítás során aktivált német nyelvi szerkezetek hatásai a vizsgált nyelvi jelenségek szempontjából elhanyagolhatók, mivel a német nyelv és a magyar nyelv ragozási osztályai nyelvspecifikus módon eltérő szerveződésűek. A fordítási tesztbe csak olyan szavak kerültek be, amelyek mind a felsőöri nyelvjárásban, mind a magyar köznyelv nyugat-dunántúli változatában ugyanabba a tőtípusba tartoznak.⁴

⁴ A vizsgált szavak tőosztályonként a következők voltak (a szóalakokat köznyelvi változatukban adom meg): *anyjánál, nagyapjuk, öccse* (családi tövek); *madarat, kenyeret, nyarakat, madarak, hetet, nyarat, telet, madarakat, kezüket, levelek, poharadból, eget, leveleteket, verebek, bogarakat*,

Az empirikus vizsgálat eredményeit az alábbi táblázat mutatja be. A megadott számadatok a 0 és az 1 érték közé esnek, és akkor vennék fel a maximális értéket, ha minden beszélő minden szóalak fordításában a hagyományos változatot használná.⁵ A táblázatban nem szerepelnek a rendes tövek, amely teljes körűen stabilnak (azaz más tőosztály mintáját nem követőnek) bizonyultak. A H(i-v) hipotézisben foglaltaknak megfelelően közel azonos értékeket mutattak a relatív nyitótövek is. A további három tőosztály stabilitási hierarchiája azonban a várttal ellentétesen alakult. Míg azt vártuk, hogy a hierarchiában az egyalakú abszolút nyitótöveket a VTMR-tövek, majd a legkevésbé stabil családi tövek követik, az eredmények alapján éppen ellentétes a sorrend. A három terméketlen tőtípus közül a változással szemben leginkább stabilnak a családi tövek mutatkoztak, majd a VTMR-tövek következnek a hierarchiában, végül a stabilitás szempontjából az egyalakú abszolút nyitótövek állnak sor végén. Megemlítendő, hogy a változások szinte kivétel nélkül a rendes tövek osztályát bővítik (például *asztalokot, madárom, falok* 'falak', *apája* – szemben a Felsőőrben hagyományos, hangtani szempontból itt köznyelvisített *asztalokat, madaram, falak, apja* alakokkal).

A felsőóri tőtípusok stabilitásának mutatói három beszélői csoportban

Tőtípusok	Folyékony beszélők		Terminális beszélők	Összesen
	Idősebbek	Fiatalabbak		
relatív nyitótő	0.99	0.97	0.94	0.96
abszolút nyitótő	0.82	0.71	0.59	0.70
VTMR-tő	0.89	0.80	0.74	0.82
családi tő	0.96	0.89	0.77	0.87

kosarat, szamara, levelet, szekeret, levelemet, poharakat, jeget (VTMR-tövek); *vizet, halat, könyvet, képet, őzeket, vadludakat, benzinkutat, ágyamból, holdat, urat, falakról, gyárok, szárnyat, ágyakra, halak, könyveken* (egyalakú abszolút nyitótövek); *szavakat, nyarakat, házakat, barátodat, szarvasokat, őzeket, vadludakat, madarakat, lányokat, tolladat, feleségemet, kezüket, buszokat, újságokat, gyárunkat, gépeinket, sógorotokat, bogarakat, levelemet, poharakat, tányérokot* (relatív nyitótövek).

⁵ A táblázatban olvasható adatok a következőképp álltak elő: minden egyes adatközlőm esetében kialakítottam egy-egy mutatót a vizsgált tövek szóalakjainak használata alapján. Ha egy alakot a hagyományos alakkal fordított valaki, akkor az érték 1 volt, ha másképp – tipikusan rendes tőként viselkedő szóalakként –, akkor 0; ha a beszélő hagyományos és attól eltérő alakot is használt, az érték 0.5 volt. Például azt az adatközlőt, aki a tesztben a családi tövek német nyelvi megfelelőit az *anyájánál ~ anyjánál* változatokkal, valamint a *nagyapájuk* és *öccse* alakokkal fordította, a tőosztály használatának 0.5-ös értéke jellemzi – a képlet itt $(0.5 + 0 + 1)/3$. A táblázatban az egyes beszélői csoportoknak a tőosztályokhoz kapcsolódó mutatója az ide sorolt beszélők mutatóinak átlaga.

A feltételezett és az adatokból kirajzolódó skála közötti különbségekről a következő fejezetben vizsgálandó térbeli stabilitás megoszlásával összefüggésben bővebben lesz szó. Itt csak annyit említek meg, hogy a többalakú tövek (családi tövek és VTMR-tövek) az ikonicitás szempontjából természetesebbek, mint az egyalakú abszolút nyitótövek; a semleges stabilitású családi tövek a morfológiai osztályok stabilitása alapján előzik meg a skálán az instabil egyalakú abszolút nyitótöveket és a VTMR-töveket.

5. Térbeli változatosság a magyar nyelvjárások névszói morfológiájának tőosztályaiban

Az előző vizsgálattal egyezően a magyar nyelvjárások névszói tőtípusainak térbeli stabilitását is ugyanazokra a morfofonológiai osztályokra vonatkozóan vizsgálom meg. Feltételezem, hogy a természetes morfológia alapelveivel összhangban a felsőöri névszói osztályokhoz hasonló hierarchia van jelen a térbeli változatosságban. Az utóbbi kimutatásához azt az összefüggést állítom fel, hogy annál stabilabb (természetesebb) egy-egy tőosztály, minél kisebb térbeli variabilitást mutat. A tőosztályok térbeli variabilitását az alapján viszonyítom egymáshoz, hogy a magyar nyelvjárások többségében azonos tőtípusba tartozó szavak csoportjai térbeli szempontból milyen arányban mutatnak "kivételeket", azaz a tőtípustól eltérő morfofonológiai jellemzőket. Ennek a statisztikai elvnek az érvényesítése megkívánná a magyar nyelvjárások morfofonológiai ragozási osztályainak teljes körű természetes morfológiai leírását. A feladatra már csak a nyelvjárás adatbázisok elégtelenségéből adódóan sem vállalkozhatunk, így itt csak arra teszek kísérletet, hogy a magyar nyelv térbeli változatosságának eddigi legátfogóbb adattárát, A magyar nyelvjárások atlaszát (MNYA.) vizsgáljam meg ebből a szempontból. Az atlasz ugyan főként hangtani és lexikai jelenségeket vizsgál, de néhány térképlapja a tőosztályok térbeliségének elemzésére is alkalmas. Ezeknek a térképeknek az adatai alapján azonosítható egy-egy tőosztálynak a térbeliség szempontjából gyakoribb vagy ritkább megoszlása a magyar nyelvterületen. Például a köznyelvben az egyalakú abszolút nyitótövek osztályába tartozó szavak közül az atlasz két szó nyelvjárás megfelelőinek háromféle alakját mutatja be (*talpat, lábam, lábadat*). E szóalakok a magyar nyelvjárások többségében egyalakú abszolút nyitótökeként viselkednek.⁶ Hasonló összefüggés rajzolódik ki a felsőöri nyelvvesztés kapcsán már tárgyalt tőosztályokat illetően is: mindazok a szavak, amelyek Felsőőrben és a köznyelvben a relatív nyitótövek, a VTMR-tövek vagy a családi tövek osztályába tartoznak, nyelvjárásaink többségében is e

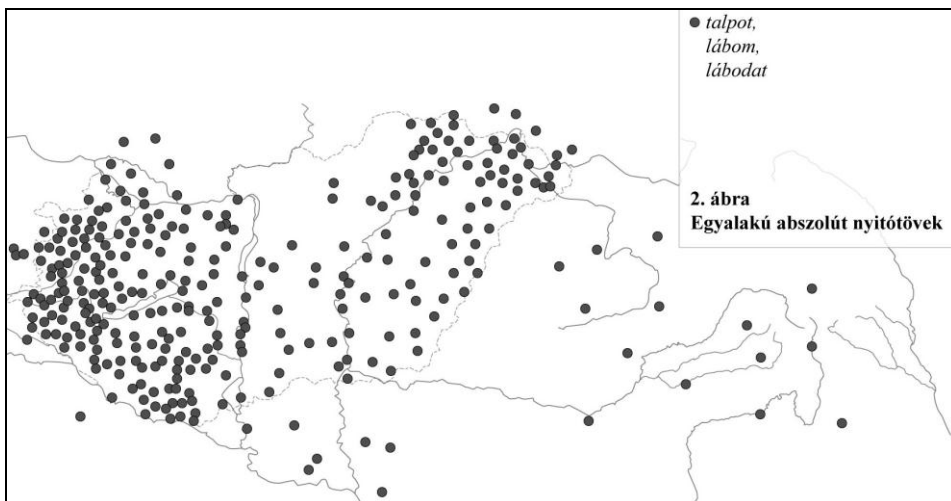
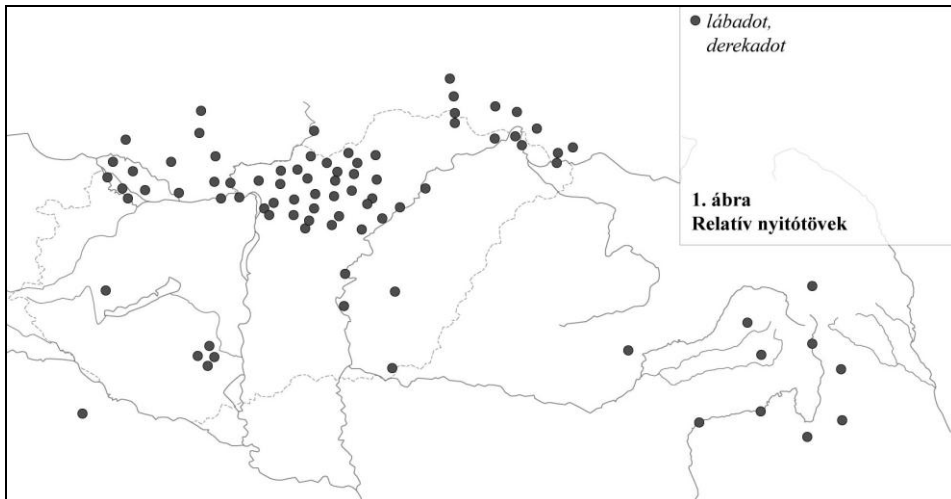
⁶ Megoszlásuk településenként vizsgált összevetésével kimutatható, hogy míg az MNYA. 395 kutatópontjából 86 településen mindhárom szóalakban alsó nyelvallású a kötőhangzó, csak 38 olyan település van, ahol e három szóalakban egyaránt a rendes tövekre jellemző kötőhang jelenik meg. (A többi nyelvjárásban a három szóalak között egyaránt találunk nyitó- és rendes töveket.) Ez alapján kijelenthetjük, hogy a *talp* és a *láb* szócsoportjának dialektális megfelelői a magyar nyelvjárások többségében inkább az abszolút nyitótövek osztályába sorolhatók be, mint a rendes tövek közé.

osztályoknak megfelelően viselkednek. Ugyancsak általános összefüggés, hogy amikor eltérés van – fentebb ezeket az eseteket neveztem “kivételeknek” –, akkor mindig a rendes tövek mintája érvényesül.

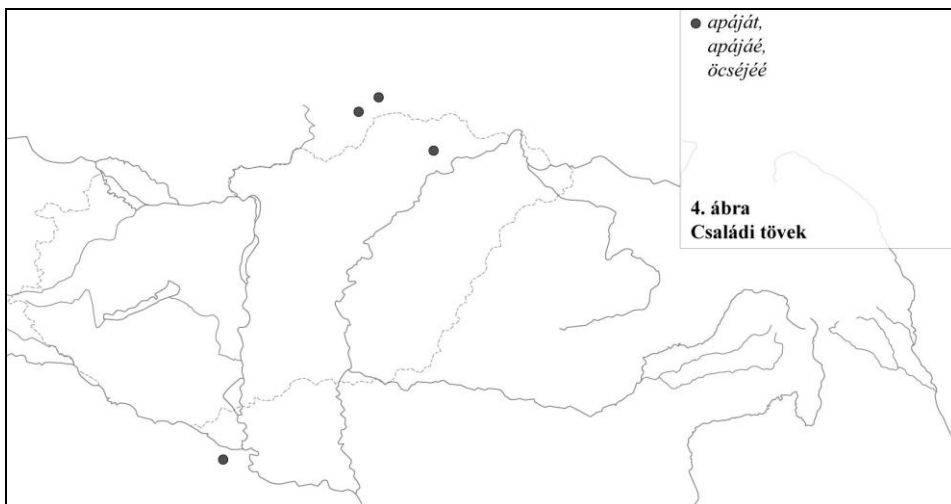
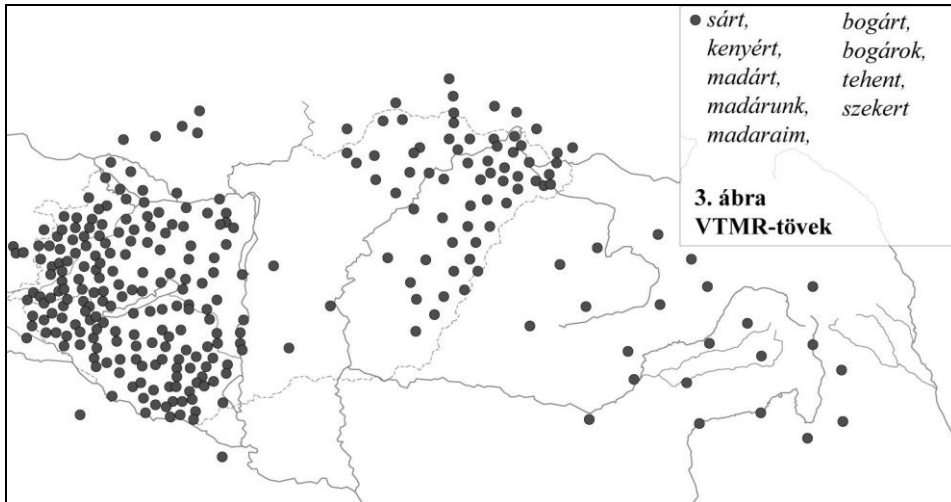
Feltevésem, hogy a magyar nyelvterület nyelvjárásait összevetve jelentős különbség ragadható meg a nyelvjárások többségében azonos tőtípusba tartozó szavak csoportjának morfológiai homogenitásában. Más szóval, attól függően mutatnak e szócsoportok egyre nagyobb térbeli stabilitást, minél kisebb a változatossága annak a tőosztálynak, amelybe e szócsoportok nyelvjárásaink többségében tartoznak. A természetes morfológia elveit követve kialakított H(i–v) hipotézisnek megfelelően a térbeli változatosság egymáshoz viszonyított arányai olyan skálát vázolnak fel, amely a legkisebb térbeli változatosságot mutató relatív nyitótövektől az egyalakú abszolút nyitótöveken, majd a VTMR-töveken át a legnagyobb variabilitású családi tövekig terjed.

A feltevés empirikus vizsgálatához először áttekintettem a MNyA. összes térképlapját, és kiválasztottam azokat, amelyeket be lehet vonni az elemzésbe (ezek listáját lásd az alábbi térképeken). Az osztályozás szempontja az volt, hogy a hipotézisben említett tőosztályokba tartozó szavak nyelvjárási megfelelői – azaz a lexikai változatosságot nem mutató térképlap szavai – a tőtípusra jellemző vagy attól különböző, tipikusan a rendes tövek mintáját követő alakot vesznek-e fel. A Bihalbocs geolingvisztikai szoftverrel generált következő térképeken a fekete színű körök azt jelölik, hogy az adott kutatóponton előfordul legalább egy “kivételes”, azaz a rendes tövek mintáját követő nyelvjárási alak. A “nem rendes” tövek a térképeken jelöletlenek maradnak, tehát nem szemléltetem a települések nyelvjárásának belső morfológiai változatosságát (az elemzésbe bevont térképlapok kis számából adódóan sokszor ez nem is lenne informatív). A térképek tőosztályonként a hipotézisnek megfelelő sorrendben mutatják be a nyelvjárási alakokat, azaz a feltevés alapján azt várhatnánk, hogy az 1–4. ábrán egymás után egyre több települést jelölő szimbólum fordul elő.

1–4. ábra.⁷ A relatív nyitótövek, egyalakú abszolút nyitótövek, VTMR-tövek és családi tövek térbeli variabilitása

⁷ Az ábrákon az egyszerűség érdekében mindenütt a köznyelvi tőtípus megnevezése szerepel, de pontosabb lenne a legtöbb nyelvjárásban az adott tőtípusba tartozó szócsoport nyelvjárásai megfelelőinek morfofonológiai osztályba sorolásáról beszélni. Ugyancsak egyszerűsítettem a térképek legendájában feltüntetett nyelvjárásai adatok alakját; itt csak a magyar nyelvjárások többségében és a köznyelvben általános alaktól eltérő jellemzőket szemléltettem.

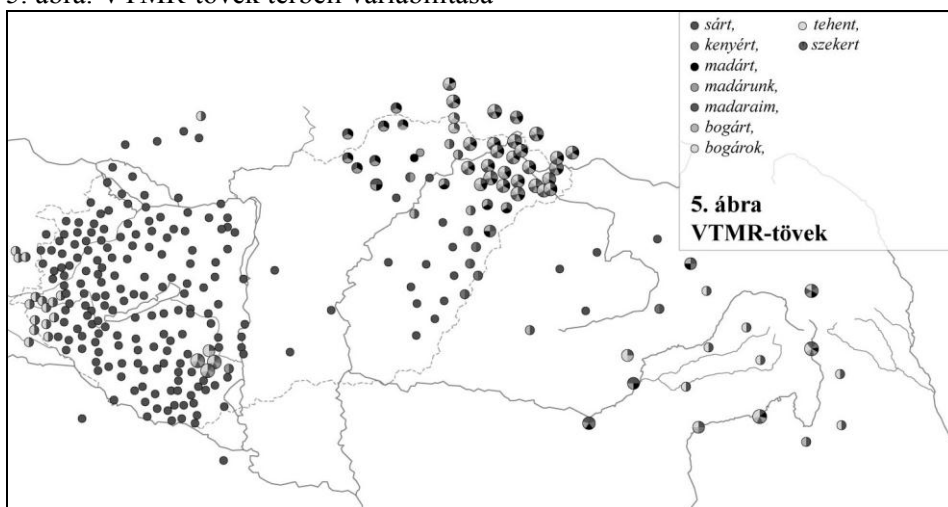

A tőtípusok térbeli variabilitásának egymáshoz viszonyított adatai az egyes morfofonológiai osztályok viselkedését szemléltető térképlapok számának aránytalanságai ellenére is azt mutatják, hogy a várt megoszlástól jelentősen eltérő elrendeződés van jelen a magyar nyelvterület dialektusaiban. Az ábrák alapján az egyes tőtípusok térbeli homogenitásának – azaz stabilitásának – skálája úgy vázolható fel, hogy a legkisebb variabilitást a családi tövek mutatják, majd a sorban a relatív nyitótövek következnek, ezek után a VTMR-tövek jönnek, és végül a leginkább az egyalakú abszolút nyitótövek mutatnak dialektális változatosságot.

Mielőtt az adatok értékelésére sort kerítenék, egy rövid megjegyzés az alkalmazott módszerről. Több tényező is befolyásolja az eredmények megbízhatóságát. Ezek közül már volt szó az egyes tőosztályokat a forrásainkban (jelen esetben a MNyA.-ban) reprezentáló térképlapok eltérő

számáról. Például a VTMR-tövek osztályába jóval több szó tartozik az atlasz anyagából, mint a többi itt vizsgált osztályba. Emellett azonban az is befolyásolhatja az eredményeket, hogy az egyik nyelvváltozatban azonos tőtípusba tartozó szavak nem feltétlenül viselkednek azonos módon egy másik nyelvjárásban (erre már Felsőőrben is láttunk példát a köznyelvi változattal összevetésben). Ezt szemléltetendő az 5. ábra térképlapja a teljes magyar nyelvterületen mutatja azon nyelvjárási szavak morfológiai alakjainak térbeli megoszlását, amelyeknek a megfelelői a legtöbb nyelvjárásban a VTMR-tövek közé tartoznak.

5. ábra. VTMR-tövek térbeli variabilitása

Az ábra alapján a magyar nyelvjárások többségében tipikusan VTMR-tövekként viselkedő szavak a vizsgált hat tőben és kilenc szóalakban térbeli szempontból nagy változatosságot mutatnak. Ebben a változatosságban két olyan gócpont rajzolódik ki, ahol a köznyelvi VTMR-tövektől eltérően tipikusnak az mondható, hogy a vizsgált szavak rendes tőként viselkednek. Az egyik gócpont az északkeleti nyelvjárási régió, a másik a keleti székelységé (Hegedűs 2001: 351–352, Juhász 2001: 293, 304).⁸ E két területi egységhez képest a 3. ábrán bemutatott dunántúli variabilitásért egyetlen szó felelős: a *sár*, amely egyalakú, és az akkuzatívuszi ragot kötőhang nélkül veszi fel. Enélkül azonban a dunántúli nyelvjárásokra az jellemző, hogy a VTMR-tövek köznyelvi osztályába tartozó szavak nyelvjárási megfelelői tipikusan kétalakúságot mutatnak. Ha a *sár* : *sárt* megoszlástól eltekintünk, az 1–4. ábra összehasonlításában még inkább szembeötlő, hogy a VTMR-tövek változatossága jóval kisebb mértékű, mint az egyalakú abszolút nyitótöveké. Megemlítendő azonban, hogy a térbeli

⁸ A keleti székely nyelvjárásokat a MNyA.-ban nemcsak néhány erdélyi kutatópont képviseli, hanem ide sorolandók a Tolna és Baranya megye határvidékére a második világháború után áttelepített bukovinai és moldvai székely nyelvjárási beszélőktől rögzített adatok is.

változatosság alaposabb vizsgálatához olyan adatbázisok (nyelvatlaszok) elemzése lenne célravezető, amelyek a MNyA.-nál nagyobb számban tartalmaznak különböző tőosztályokba sorolt szóalakokat.

A módszertani kiterőt követően a feltételezett és az eredmények alapján felállított hierarchia összevetéséről elmondhatjuk, hogy a generált térképek összevetése nem a térbeli változatosság egymáshoz viszonyított arányainak elvárt megoszlását eredményezte. Az összevetés itt csak a térképek impresszionisztikus elemzését jelenti, de az egyes szócsoportokban kimutatott térbeli variabilitás jelentős eltérései e kis anyagon is egyértelművé teszik, hogy a felsőöri vizsgálatához hasonlóan a magyar nyelvjárások térbeli változatosságával kapcsolatban sem igazolódtak elvárásaink. Az egyalakú abszolút nyitótövek jóval kevésbé bizonyultak stabilnak, mint a többi tőtípus, és a családi tövek szóalakjai itt is a vártnál kisebb változatosságot mutattak.

6. Következtetések

A két empirikus vizsgálat eredményét összevetve adataink nagyfokú egyezést mutattak az egyes névszói osztályok stabilitási hierarchiáját illetően. Eszerint a vizsgált „nem rendes” tőtípusok közül a relatív nyitótövek és a családi tövek a legstabilabbak, ezeket a VTMR-tövek követik, majd a négy osztály közül a legkevésbé stabilnak az egyalakú abszolút nyitótövek bizonyulnak.

A felsőöri közösségi nyelvvesztés és a magyar nyelvjárási tőosztályok térbeli variabilitásának adatai arra mutatnak, hogy a természetes morfológia paramétereinek hierarchiája módosításra szorul. Az adatokhoz jobban illeszkedő modellben két szempontot érvényesítünk: egyrészt a rendszeradekvátsági paraméterek belső hierarchiája úgy változik meg, hogy a morfológiai osztályok stabilitása nagyobb hatókörű, mint a rendszernek való megfelelés elve; másrészt az univerzális természetességi elmélet paraméterei közül az ikonicitás hatóköre nagyobb, mint a kölcsönösen egyértelmű megfelelésé és az áttetszősége. Ennek megfelelően a természetességi elvek módosított hierarchiája a következő lesz: a morfológiai osztályok stabilitása > a rendszernek való megfelelés > ikonicitás > kölcsönösen egyértelmű megfelelés = áttetszőség.

A módosítások melletti érvek a következők: a családi tövek a morfológiai tőosztályok stabilitási hierarchiája szerint azért érintettek kevésbé a tőosztályok változásában, mert morfológián kívüli (szemantikai és hangtani) tulajdonságaik nagyobb mértékű stabilitást biztosítanak számukra, mint a kizárólag morfológiai tulajdonságokat hordozó VTMR-töveknek és az egyalakú abszolút nyitótöveknek. Ez annak ellenére is így van, hogy a rendszernek való megfelelés kritériuma szerint a családi tövek osztályában előforduló tőalapú inflexió ellentétben áll a paraméternek a többi osztályra jellemző értékével (a VTMR-tövek kivételével). A tőosztályok felsőöri változásai és térbeli dialektális változatossága ennek megfelelően jobban értelmezhető egy olyan modellben, amely a rendszertől függő paraméterek rangsorában a morfológiai osztályok stabilitási jellemzőit tekinti elsődlegesnek. Ez a sorrend összefüggésben áll azzal, hogy a morfológiai osztályok stabilitása csak az alaktani jelenségek egyik

jól körülhatárolható körére vonatkozik, míg a rendszernek való megfelelés ennél jóval általánosabb elv. A stabilitás paramétere ennek megfelelően anélkül helyezhető el a hierarchia élén, hogy a morfológiai jelenségek széles körében bármilyen relevanciája lenne.

A VTMR-töveknek az egyalakú abszolút nyitó tövekkel szemben mutatott nagyobb mértékű stabilitása azonban nem vezethető le a stabilitási hierarchiából; az ikonicitás paramétere az egyetlen, amely a két tőosztály egymáshoz való viszonyát a felsőri adatoknak megfelelően értékeli. Ebből adódóan feltehető, hogy az egyetemes paraméterek hierarchiájában az ikonicitást érdemes elsődlegesnek tekinteni.⁹ A fenti módosított sorrendhez hasonló következtetésre jutott Max Wheeler is, aki az újlatin nyelvekben a jelen idejű kötőmód egyes számú alakjainak történeti változásait elemezve mutatta ki, hogy az univerzális tényezők között a feltételezettnél jelentősebbnek bizonyul az ikonicitás paramétere (Wheeler 1993). A Wurzelék által felállított hierarchia Wheeler szerint elméletileg kevésbé megalapozottnak tekinthető; emellett további empirikus adatok támasztják alá a kölcsönösen egyértelmű megfelelés és az áttetszőség, valamint az ikonicitás közötti rangsor kérdésességét (Wheeler 1993: 101; 106–107). Ugyanakkor az ikonicitás szempontját újabban érő kritika tükrében (lásd Haspelmath 2006, 2008) felvethető, hogy az ikonicitást mint a morfológiai aszimmetria magyarázó elvét helyettesíteni lehet a használati gyakoriság szempontjával; például Joan Bybee hálózati modellje a gyakoriság alapján értelmezi az egyes szavak morfológiai viselkedésének egymáshoz viszonyított stabilitását (Bybee 1985). Ebből a szempontból a családi tövek viszonylagos stabilitását indokolja az ide tartozó szavak token-, de nem típusgyakorisága – vö. a „megőrző hatás” (*conserving effect*) fogalmát (Bybee–Hooper 2001: 17–18; Bybee 2007: 10–11) –; nehezen lehetne azonban megválaszolni azt a kérdést, hogy a VTMR-tövek és az egyalakú abszolút nyitó tövek osztályába sorolt szavak egymáshoz viszonyított gyakorisága hogyan függ össze azok eltérő stabilitási mutatóival.

Összefoglalásul: a névszói tőosztályok stabilitásának kérdését két összefüggésben vizsgáltam meg, amelyek módszereik és anyaguk természetének nagyfokú különbségei ellenére is jelentős egyezést mutatnak eredményeikben. Az empirikus vizsgálatok a természetes morfológia által felállított természetességi skála értelmezéséhez járulnak hozzá, és rámutatnak arra, hogy adataink jobban összeegyeztethetőek egy olyan hierarchiával, amely a morfológiai osztályok stabilitásának és az ikonicitás paraméterének a fenti skálában foglaltnál nagyobb hatókört tulajdonít.

⁹ Mayerthaler egy korábbi munkájában a fenti módosításban foglalttal azonos hierarchiát állított fel az egyetemes paraméterek között (Mayerthaler 1981), de később ezt a rangsort anélkül módosította, hogy explicit módon kifejtette volna indokait (Dressler és mtsai 1987).

Hivatkozások

- Aronoff, Mark 1994. *Morphology by Itself: Stems and Inflectional Classes*. The MIT Press. Cambridge, Mass.–London.
- Bittner, Andreas 1996. *Starke 'schwache' Verben – schwache 'starke' Verben. Deutsche Verbflexion und Natürlichkeit*. Stauffenburg. Tübingen. (Studien zur deutschen Grammatik, 51.)
- Bodó Csanád 2001. Nyelvi változások a nyelvcseré és nyelvvesztés folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 125: 169–179.
- Bodó Csanád 2005. *Nyelvcseré és közösségi nyelvvesztés a felsőöri magyar–német két nyelvű beszélőközösségben*. Kiadatlan doktori értekezés. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- Bybee, Joan L. 1985. *Morphology: A Study of the Relation between Meaning and Form*. Benjamins. Amsterdam.
- Bybee, Joan L. 2007. *Frequency of Use and the Organization of Language*. Oxford University Press. Oxford.
- Bybee, Joan L. – Hopper, Paul (szerk.) 2001. *Frequency and the Emergence of Linguistic Structure*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Donegan, Patricia–David Stampe 1979/1993. The study of Natural Phonology. In: Daniel A. Dinnsen (szerk.): *Current Approaches to Phonological Theory*. Indiana University Press. Bloomington. 126–173. (Magyarul: Természetes fonológia. In: Siptár Péter (szerk.): *Modern fonológiai szöveggyűjtemény*. II. kötet. JATE Press. Szeged. 5–41.)
- Dorian, Nancy C. 1981. *Language Death: The Life Cycle of a Scottish Gaelic Dialect*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Dressler, Wolfgang U. 1984. Explaining Natural Phonology. *Phonology Yearbook* 29–50.
- Dressler, Wolfgang U. 1985. Suppletion in word-formation. In Jacek Fisiak (szerk.): *Historical semantics - historical word-formation*. Mouton de Gruyter. Berlin. 97–112.
- Dressler, Wolfgang U. 1995. Interactions between iconicity and other semiotic parameters in language. In: Raffaele Simone (szerk.): *Iconicity in Language*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 21–37.
- Dressler, Wolfgang U. 1999. What is *natural* in Natural Morphology (NM)? In: Eva Hajičová–Tomáš Hoskovec–Oldřich Leška–Petr Sgall–Zdena Skoumalová (szerk.): *Prague Linguistic Circle Papers*, Vol. 3, 135–144.
- Dressler, Wolfgang U. 2000. Naturalness. In: Geert Booij–Christian Lehmann–Joachim Mugdan (szerk.): *Morphologie: Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung/Morphology: An International Handbook of Inflection and Word-Formation*. Walter de Gruyter. Berlin – New York. 288–296.
- Dressler, Wolfgang U.–Willi Mayerthaler–Oswald Panagl–Wolfgang U. Wurzel 1987. *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.

- ÉKsz.² = Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv értelmező kéziszótára*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gaeta, Livio 2002. Umlaut extension in German modals as natural change. *Diachronica* 19: 1–41.
- Haspelmath, Martin 2006. Against markedness (and what to replace it with). *Journal of Linguistics* 42: 25–70.
- Haspelmath, Martin 2008. Frequency vs. iconicity in explaining grammatical asymmetries. *Cognitive Linguistics* 18: 1–33.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. In: Kiss Jenő (szerk.): 351–361.
- Imre Samu 1971. *A felsőőri nyelvjárás*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Jakobson, Roman 1965. *Selected Writings*. Vol. II. Mouton. The Hague.
- Juhász Dezső 2001. A nyelvjárási régiók. In: Kiss Jenő (szerk.): 262–316.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Mayerthaler, Willi 1981. *Morphologische Natürlichkeit*. Athenaion. Wiesbaden.
- MNyA. = Deme László–Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza*. I–VI. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nádasdy Ádám és Siptár Péter 1994. A magánhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. II. kötet. *Fonológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 42–182.
- Pöchtrager, Markus A.–Bodó Csanád–Wolfgang U. Dressler–Teresa Schweiger 1998. On some inflectional properties of the agglutinating type, illustrated from Finnish, Hungarian and Turkish inflection. *Wiener Linguistische Gazette* 62–63: 57–92.
- Wheeler, Max W. 1993. On the hierarchy of naturalness principles in inflectional morphology. *Journal of Linguistics* 29: 95–111.
- Wurzel, Wolfgang U. 1984. *Flexionsmorphologie und Natürlichkeit: Ein Beitrag zur morphologischen Theoriebildung*. Akademie Verlag. Berlin/DDR.
- Wurzel, Wolfgang U. 1988. The structuralist heritage in Natural Morphology. *Linguistische Studien A*, 188: 99–116. (Akademie der Wissenschaften der DDR: Zentralinstitut für Sprachwissenschaft.)
- Wurzel, Wolfgang U. 1994. *Grammatisch initiiertes Wandel*. Brockmeyer. Bochum.

Bodó Csanád

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

bodo.csanad@btk.elte.hu

Birtokos szerkezetek a korai kopt dialektusokban

Egedi Barbara

1 Bevezetés¹

Részletes mondattani vizsgálatok leginkább a kopt nyelv ún. szaidi dialektusáról készültek. A 7. századi arab hódítás előtti időszakban ugyanis ez a nyelvváltozat számított az írott regiszterek szupraregionális, irodalmi nyelvjárásának. Ennek megfelelően a rendelkezésünkre álló források túlnyomó többsége is ebből a dialektusból származik. A kopt dialektológiai kutatások figyelme elsősorban a szabályos hangmegfelelések és ehhez kapcsolódó morfológiai változatok kimutatására koncentrálnak, mivel mondattani különbségek látszólag nemigen fedezhetők fel a nyelvváltozatok között. Azonban az itt bemutatott vizsgálat előzetes eredményei is világossá teszik, hogy a főnévi kifejezések belső szerkezetében elég jelentős variáció tapasztalható a dialektusok között. Erről a jelenségről viszont nem születtek eddig se leíró, se összefoglaló, vagy elemző munkák – ez alól talán csak a klasszikus bohairi dialektus képez kivételt.

A kopt nyelvjárások mindegyikére jellemző, hogy kétféle birtokos szerkezettel rendelkeznek. A két szerkezet eloszlását azonban eltérő szempontok szabályozzák a legfontosabb irodalmi dialektusokban. A szaidi dialektusban ez az eloszlás alapvetően szintaktikailag motivált, míg a klasszikus bohairi rendszerben a választást jelentéstani és lexikális tényezők befolyásolják. Az eddigi kutatások hiányosságai két tényezőtől fakadnak: egyrészt néhol komoly módszertani hibák tapasztalhatók az adatok feldolgozásában és összevetésében, másrészt több dialektusról, szórványos leíró megállapításokon túl, csak kevés vagy semmilyen információval nem szolgál a szakirodalom. A kérdés tisztázása érdekében tehát közvetlenül a forrásokhoz kell visszanyúlni, vagyis elsősorban az adatok kigyűjtése és rendszerezése szükséges egy

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 34–54.

¹ A tanulmány részben az OTKA 78074 sz. projektum támogatásával készült. Köszönettel tartozom továbbá a két névtelen lektornak, akik hasznos észrevételeikkel hozzájárultak a kézirat jelenlegi formájához, illetve bizonyos részletekben további tényezők megfontolására ösztönöztek.

összehasonlító dialektológiai vizsgálat megkezdéséhez.² Kutatásaim nem titkolt célja az is, hogy rávilágítson olyan mikro-szintaktikai eltérések létezésére, melyek a dialektusok egymáshoz való viszonyának tisztázásához is hozzájárulhatnak.

A tanulmány második részében a főbb kopt dialektusokat és kutatástörténetüket ismertetem. A harmadik szekcióban a szaidi dialektus birtokos szerkezeteit mutatom be részletesen, egyfajta kiindulópontként az összehasonlító vizsgálathoz. A negyedik részben térek rá a többi dialektus tárgyalására, mely során egyrészt beszámolok a már ismert tényekről rámutatva az eddigi kutatások esetleges hiányosságaira, másrészt saját eredményeimet ismertetem.

2 A kopt dialektusokról

A kopt szövegekben az egyiptomi nyelv története során először válnak láthatóvá a területi nyelvváltozatok.³ A koptot megelőző három évezred óegyiptomi forrásai mindig az adott korszak sztenderd nyelvváltozatában íródtak. A görög ábécén alapuló, alfabetikus, ún. kopt írásnak köszönhetően az egyiptomi szavak vokalizációja – a korábbi írásrendszerekkel ellentétben – közvetlenül hozzáférhetővé válik.⁴ A kopt nyelv jelentős görög jövevényszóréteggel is rendelkezik, szókincsének csaknem egyötödét görög eredetű lexémák alkotják, míg grammatikai rendszere csak igen csekély mértékben érintett a külső hatástól.⁵ A kopt nyelv kutatása tehát a nyelvi érintkezés, a kontaktus-nyelvészet szempontjából is rendkívül tanulságos lehet (vö. Egedi 2010b).

A kopt dialektusok egymáshoz való viszonya távolról sem tisztázott kérdés – sem nyelvészeti, sem földrajzi, sem történeti értelemben. Még a dialektusok pontos száma sem ismert az idioszinkretikus kéziratok miatt, továbbá az egyes dialektusokat lehatároló kritériumok elfogadásában sem teljes a konszenzus. A dialektusok megkülönböztetése, azonosítása alapvetően fonológiai alapon történik, mássalhangzós és magánhangzós izofónok lehatárolásával.⁶ Az így

² A folyamatban lévő kutatás részeredményei világossá tették, hogy a birtokos szerkezetek eloszlása egyes dialektusokban nem független a determináns rendszer sajátosságaitól, melynek kimerítő elemzése meghaladja e tanulmány kereteit. Az adatok kezelése során azonban természetesen ezt a jelenséget is figyelembe veszem.

³ A kopt nyelv az egyiptomi nyelv utolsó, a 3. és 11. század között használt nyelvszakasza, melyet az arab nyelv fokozatosan kiszorított. Holt nyelv, használata az egyházi liturgiára és a bohairi dialektusra korlátozódott.

⁴ A könnyebb követhetőség érdekében a kopt példákat latin betűs átírással közöltem.

⁵ Mondattani hatások csak igen nehezen fedezhetők fel, és kimutatásukhoz mindkét nyelv részletkebe menő ismerete szükséges. Kiváló példa erre Hasznos Andrea disszertációja (2009), amely egyes görög mondattípusok hatását vizsgálja a fordításirodalomban és az eredeti kopt fogalmazványokban.

⁶ A kopt dialektusokról átfogóan, kutatástörténeti és módszertani összefoglalóval Rodolphe Kasser szócikke tájékoztat (1991); l. még Kahle 1954: 193-278; Vergote 1973: 53-59; Worrell, 1934: 63-82, Aziz S. Atiya (ed.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. *passim*. Ezen felül egy a morfoszintaktikai részrendszerek összehasonlításán alapuló kvantitatív modellt nyújt Wolf-Peter Funk (1988, 1991).

megállapított legfontosabb irodalmi dialektusok (és jelzetük) a következők: szaidi (S), bohairi (B), fajjúmi (F), közép-egyiptomi (M), akhmimi (A), és lükopoliszi (L) – ez utóbbi korábbi elnevezése szubakhmimi (A₂).

A 19. század második felében még csak az első három nagy dialektust különböztették meg (Stern 1880), mivel ezek a legjobban és a leghosszabban adatoltak. Walter Ewing Crum ma is alapvető szótárában (1939) öt dialektust dolgoz fel (S, B, F, A, A₂), míg a közép-egyiptomi (más néven mezokemik) dialektus bevezetése Paul Kahle monográfiájához (1954) kötődik. A 60-as években Rodolphe Kasser kiegészítéseket írt Crum szótárához, és ezt követően tanulmányaiban sorra mutatott ki újabb és újabb dialektusokat.⁷ A helyzet normalizálására egyfajta egyezmény született, melyet az ún. “Kasser-Funk Agreement” néven emleget a koptológia (Kasser 1990), egyúttal beismerve, hogy ez a megegyezés inkább csak a tudományos kommunikációt szolgálja, de nyelvészetileg nem elég pontos.

Egyes dialektusok adott korszakokban szupraregionális státusszal rendelkeztek, azaz közvetítőnyelvként szolgáltak a különböző helyi változatokat beszélő egyiptomiak között. Elsősorban a szaidi helyzete kitüntetett, mivel a kopt nyelv klasszikus korszakában ez a legelterjedtebb irodalmi dialektus. A többi helyi irodalmi dialektus a 6. századra nagyjából el is tűnik szem elől, ez alól kivételt csak a fajjúmi képez néhány évszázad erejéig, illetve a bohairi, amely az ezredforduló körül a kopt egyház hivatalos nyelve lett – azután hogy a kopt mint beszélt nyelv hanyatlani kezdett az arab javára. Természetesen a legnagyobb presztízsű szaidi dialektus is, a helyi változatokkal való folyamatos érintkezés miatt, számos interferencia jelét mutatja. Alább táblázatos formában összefoglaltam a fő irodalmi dialektusok jellemzőit, egyes források megjelölésével, ill. hivatkozásokkal néhány fontos szövegkiadásra.

1. Táblázat: Fő dialektusok, dialektus-csoportok délről észak felé haladva

Dialektus	Leírás	Források
Akhmimi (A)	Thébai térség, főleg 4-5. század. Ezután a szaidi kiszorítja, de kollokvialis változatként az 5. sz. után is jelen van (vö. nyomai a Thébából származó dokumentumokban (Nagel 1991:19))	Pl. <i>Példabeszédek</i> , 3-4. sz. [Publ. Böhlig 1958]

⁷ Kasser (1964) 7 vagy 8 dialektust tart számon, Kasser (1966) 9 dialektust, Kasser (1973) pedig 15-öt. 1981-es tanulmányában azonban Kasser visszalép, és öt dialektust elhagyva, 10 nyelvjárás megkülönböztetését javasolja.

Dialektus	Leírás	Források
Lükopoliszi (L)	korábban: szubakhmimi (A ₂) Egész déli régióra kiterjedt, az akhmimi térséget is magába foglalta. Problémás csoport: kétséges, hogy az idesorolt kéziratok mennyire alkotnak egy önálló dialektust ⇒ Legalább 4 alcsoport (L4, L5, L6, L*)	L4: manicheus korpusz L5: pl. Londoni <i>János evangélium</i> , 4. sz. [Publ. Thompson 1924] L6: gnosztikus szövegek (Nag Hammadi kódexek) L*: Kellis szövegek, 4. sz. [Publ. Gardner et al. 1999]
Szaidi (S)	szupraregionális irodalmi nyelvjárás, egész ország területén Eredete, lokalizálása: problematikus (izofónok északi és déli területtel is) De: thébai P dialektus ~ *pS	P: <i>Példabeszédek (Proverbs)</i> , P. Bodmer VI. 3. sz. [Publ. Kasser 1960]
Közép-egyiptomi / Mezoekemik (M)	4-5 századi kódexek Kahle (1954) óta külön dialektusként számon tartva	Codex Scheide [Publ. Schenke 1981], Codex Schøyen [Publ. Schenke 2001], stb. Preklasszikus: P. Mil. Copti V [Publ. Orlandi 1974]
Fajjúmi (F)	F7: nagyon korai, egyetlen kézirat F4: korai fajjúmi, 6. sz. előtti rövid szövegek, töredékek F5: klasszikus fajjúmi, 6-8/9. sz. (teljes anyag 80%-a)	F7: P. Hamb. Bil. 1. <i>ÓT részletek</i> , 3. sz. 2. fele! [Publ.: Diebner–Kasser 1989] F4: pl. Boud’hors 1998, Crum–Kenyon 1900
	Ún. „ <i>Middle Coptic major group</i> ”: F + M, W, V dialektusok; viszonyuk még nem teljesen tisztázott W: tipikus fajjúmi helyesírás, de M morfoszintaxis ⇒ “Crypto-Mesokemic” (Korábban V jelzetű, l. Kasser 1981:115) V4: dél-fajjúmi, fajjúmi lambdacizmus nélkül (F4 al-dialektusa?), erős szaidi hatással (csoport egészére is jellemző)	W: P. Mich 3521. [Publ.: Husselmann 1962] V4: P. Mich 3520. [Publ. Schenke –Kasser 2003]

Dialektus	Leírás	Források
Bohairi (B)	B74: paleo-bohairi (B4 al-dialektusa?) B4: korai B, János evangéliuma + kisebb szövegek B5: klasszikus B, de: szövegek csak a 8. század után (ma is a hivatalos egyházi nyelv)	B74: P. Vat. copto 9. kiadatlan, 4. sz. [info: Kasser 1992; Kasser at al. 1992] B4: pl. P. Bodmer III [Publ. Kasser 1958]

A dialektusok nyelvészeti feldolgozottsága nagyon változó, természetesen a két kiemelt nyelvváltozaté a legjobb.⁸ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy e két leginkább feldolgozott dialektus leírásai nem egykorú adatokkal dolgoznak. A klasszikus bohairi (B5) csak a 8. század utáni forrásokkal rendelkezik, míg a szaidi kutatások alapját rendszerint jóval korábbi szövegek szolgáltatják. Az akhmimi dialektusról is születtek nyelvtanok (Rösch 1909 és Till 1928), de ezek meglehetősen elavultak. A többi nyelvjárásra vonatkozólag csak a Kopt Enciklopédia 8. kötetének szócikkei (Atiya 1991), ill. az egyes kéziratok szövegkiadásainak előszavai, nyelvtani bevezetői adnak tájékoztatást. A feldolgozottság állapotát jól mutatja a fajjúmi esete, amely bár az egyik leghosszabban adatolt dialektus és forrásai változatos műfajokat fednek le, mégsem rendelkezik kielégítő nyelvtani összefoglalóval. (Némi eligazítást nyújt a klasszikus fajjúmi (F5) nyelvtani sajátosságairól Till (1930) rövid bevezetője.)⁹

3 Birtokos szerkezetek a szaidi dialektusban

A (szaidi) kopt főnevek kétféle birtokos szerkezetben kapcsolódhatnak össze, az összetevők sorrendje mindkét esetben ugyanaz: a birtokot egy a birtokos viszonyt jelölő morféma követi, majd a birtokos kifejezés következik. Az eltérés egyrészt az összekötő elemek különbségéből adódik, másrészt a két szerkezet is jellegzetes eloszlást mutat.

A példák alapján megfigyelhető, hogy a birtokos szerkezetet egy ${}^e n-{}^f m$ -elem köti össze (A *minta*), kivéve, ha a birtok határozatlan névelővel (2), vagy mutató névelővel (3) áll, illetve ha valamely további kifejezéssel, módosítóval bővített (4); ezekben az esetekben az ${}^e nte$ -prepozíció jelenik meg az ${}^e n-{}^f m$ -helyett.¹⁰

⁸ Szaidi nyelvtanok: *inter alia* Till (1961a), Layton (2000), Reintges (2004); Bohairi dialektus: *inter alia* Mallon (1907), Shisha-Halevy (2007). Mindkettőre alapvető Stern (1880).

⁹ A korai fajjúmi (F4) kéziratok és szövegkiadásaik listáját a koptológusok informálisan egymás között terjesztik. A fajjúmi determinánsok használatáról Shisha-Halevy bohairi tanulmánykötetének (2007) egy lábjegyzetben találtam érdekes utalásokat, ahol maga a szerző is csupán Wolf-Peter Funk személyes közlésére hivatkozhat.

¹⁰ Az A és B *minta* elnevezést korábbi tanulmányaimban vezettem be az adatok könnyebb kezelése érdekében. A szaidi idézetek forrása lehetőség szerint ugyanaz a jó állapotú korpusz, az 5. századi PPalau Ribes Inv 183 jelzetű János evangélium kézirat (Quecke 1984). A (3) alatti példa kivétel ez alól, mert a szövegben nem találtam megfelelő adatot, így itt Horner (1911) szaidi Újszövetség

A minta

- (1) *p-šēre* [◌]**m**-p-noute [Jn 1,49]
 DEF.SG.M-fíú POSS-DEF.SG.M-isten
 ‘az isten fia’

B minta

- (2) *ou-polis* [◌]**nte**-t-samaria [Jn 4,5]
 INDF.SG-város POSS-DEF.SG.F-Szamária
 ‘Szamária egy városa’
- (3) *pei-šēre* [◌]**nte**-p-rōme [Jn 12,34]
 DEM.SG.M-fíú POSS-DEF.SG.M-ember
 ‘az embernek ez a fia’
- (4) *p-sōtp* *n-šēre* [◌]**nte**-p-noute [Jn 1,34]
 DEF.SG.M-kiválasztott ATTR-fíú POSS-DEF.SG.M-isten
 ‘az isten kiválasztott fia’

Számos kísérlet történt a kétféle szerkezet eloszlásának magyarázatára, és érdekes módon a fent ismertetett és a leíró hagyományban is megfogalmazott (Till 1961a: §113) világos disztribúció ellenére, a megközelítések egy része meglehetősen homályos szemantikai paraméterekkel operál. (Layton 2000: §§146-148, Shisha-Halevy 1986: 20-21) Ellenérveimet a jelentéstani megoszlás kapcsán máshol már részletesen bemutattam (Egedi 2005 és 2010a), így erre most szükségtelen kitérni. Természetesen elképzelhető, hogy a két minta elkülönülése szemantikai okokból indult meg egy korábbi nyelvszakaszban, de amikor a szaidi kopt megjelenik forrásainkban, a rendszer már nem fedi fel az előzmények nyomait. Történetileg csak az *A minta* vezethető vissza a korábbi egyiptomi birtokos szerkezetre, a *B minta* kialakulása nem tisztázott.¹¹ Az első századokra tehető ún. ókopt szövegekben és a 2. századi amúgy nagyon innovatív, kollokvialis Medinet Madi démotikus osztrakon-leletben nyomát sem találtam az [◌]*nte*- birtokosnak – igaz, ahogy ezt a zárt korpuszon végzett statisztikai vizsgálatom is mutatja (l. lejjebb), a *B minta* a klasszikus koptban sem gyakori.

A két minta eloszlását szintaktikai megközelítésben is tárgyalták. Chris Reintges (2004: 94) vélekedése szerint egyfajta határozottsági egyezés irányítja

kiadását használtam. A glosszázás a *Leipzig Glossing Rules* előírásait követi (www.eva.mpg.de/lingua/resources/glossing-rules.php). További példákhoz, lásd: Till 1961a: 66-67 §111-113; Layton 2000: 111-113 §147-148; Reintges 2004: 92-96 §3.1.4.

¹¹ Mindazonáltal történtek kísérletek az [◌]*nte*- korábbi előfordulásának és funkciójának kimutatására. Jan Borghouts (1980) újbírodalmi kollokvialis szövegekben vizsgálta meg a morféma eredetét. Leo Depuydt (2010) egy igen figyelemreméltó elmélete szerint pedig a *B minta* kialakulása az ún. birtokos névelő megjelenésével hozható összefüggésbe. Ezt követően ugyanis a határozatlan birtok melletti névmási birtokost egy PP bővítmény vezette be, ez a megoldás terjedt később át a lexikális birtokossal rendelkező szerkezetekre is.

az eloszlást. Az *n*- összekötő elem abban az esetben szelektálódik, ha a birtok és a birtokos kifejezés egyezik a határozottságban/határozatlanságban, máskülönben az *n*-e kerül a helyére.¹² Ilyen egyezést azonban nem figyeltem meg, és hipotézise az adatok szintjén is könnyen cáfolható.

- (5) p-ran n-ou-prophētēs [Mt 10,41]
 DEF.SG.M-név POSS-INDF.SG-próféta
 ‘Egy próféta neve’

Természetesen igaz, hogy egy (5) alatti típusnak megfelelő kifejezés szemantikai értelemben lehet határozatlan. Határozatlan birtokos jelenlétében ugyanis a főnévi szerkezet fejének referenciája nem feltétlenül azonosítható. Sok nyelvben tapasztaljuk mégis, hogy a birtokos szerkezet egésze morfoszintaktikailag lehet definit. Úgy tűnik, ez a jelenség, miszerint interpretációjukat tekintve határozatlan főnevek formailag határozott jelölést kaphatnak, a relációs főnevek kiváltsága (Lucas 2011).

Visszatérve kiinduló megfigyelésünkhöz, a szaidi birtokos szerkezetek eloszlása a következő szintaktikailag motivált szabállyal írható le. Minthogy az *A minta* kötelezően határozott, határozott névelővel áll, de nem kompatibilis bármiféle más determinánssal vagy módosítóval a birtokon. Az *A minta* tehát egyszerű határozott birtokot és szigorú szomszédosságot követel. A *B minta*, a történetileg fiatalabb konstrukció, alkalmazandó minden egyéb helyzetben. A két minta viszonya azonban nem szimmetrikus: a *B minta* esetében sem kizárt az egyszerű determináltság, így a (6) alatt illusztrált példa típusa is előállhat. A megszorítás tehát egyirányú, a két minta nem áll kiegészítő eloszlásban.

- (6) p^e-rro n^ete-p-israēl [Jn 12,13]
 DEF.SG.M-király POSS-DEF.SG.M-Izrael
 ‘Izrael királya’

Tanulságos lehet megvizsgálni egy választott korpuszon a két szerkezet előfordulásait és azok arányát a szövegben. A fent említett szaidi kéziratot alapul véve, egy kézi keresés eredményeképpen a 2. táblázatban szereplő adatokat kaptam.

¹² A latin betűkre átírt alakokban (^e*n*te- és ^e*n*-) a felső indexben megjelenő „^e” egy jellegzetes kopt írásjelet kívánt visszaadni, ti. a betű feletti vízszintes vonást, amely az adott mássalhangzók szillabikus tulajdonságát, avagy egy schwa betoldását jelölte. Ezt azonban a nyelvtani leírásokban nem tüntetik fel következetesen, illetve maguk a kopt szövegek is – dialektustól és regisztertől függően – elhagyják. Ennek megfelelően az írásmód jelen tanulmányban is ingadozni fog, de ez a különbség a helyesíráson túl semmi másra nem utal.

nte- akkor fordul elő, ha a régensnek határozatlan névelője van, vagy egy további kifejezés választja el a rectumtól. Érdekes módon ugyanennek a műnek a második kiadása (1961b: 16 §§77-78) a szubahmimi dialektust a bohairi és fajjúmi változatokkal rokonítja, amennyiben az *nte-* elem ebben a háromban gyakori. Till szerint az akhmimi dialektusban az *nte-* csak elszigetelt esetekben jelenik meg, ellenben kimutatható egy harmadik összekötő elem (*tⁿ-*) a birtokosok előtt. Ez utóbbi látszólag azokban az esetekben fordul elő, ahol a szaidi és szubahmimi dialektusokban szabályosan *nte-* áll.¹³

Walter Till leírásának ismertetése után nem kétséges, hogy a pontos részletek feltárásához és megértéséhez egy sokkal alaposabb, szövegközpontú vizsgálatra van szükség. A következőkben ennek a munkának mutatom be az első eredményeit, előrebocsátva, hogy az adatokhoz való hozzáférésem néhol még korlátozott volt, így a feldolgozás mértéke sem lesz egyenletes.

AKHMIMI

Az akhmimi az egyetlen dialektus, amelynek adatait jelen kézirat lezárásakor még nem dolgoztam fel. Ezt a nyelvjárást csak azért érintem, mert a szaidi és bohairi dialektusokon kívül egyedül erről a változatról készültek összefoglaló grammatikák, így lehet némi reményünk a tájékozódásra. Sajnos a birtokos szerkezetekre igen kevés utalás történik, ráadásul a két releváns monográfia állításai ellentmondanak egymásnak.

Friedrich Rösch (1909: §73) szerint az akhmimi birtokos olyan, mint a bohairi, vagyis csak az *nte-* összekötő elem használatos. Ez az állítás azonban önmagában is megkérdőjelezhető, mert a bohairi viszonylag komplex rendszerében szoros összefüggés van a determináns-választás és a birtokos szerkezetben megjelenő összekötő elem között (l. lejjebb), az akhmimiban viszont nem különböztethető meg két névelősor.

Walter Till (1928: §85) ezzel szemben azt állítja, hogy ebben a dialektusban az *nte-* ritka, és valójában csak egyetlen szöveg jellegzetessége („Illés apokalipszise” Steindorff 1899).¹⁴ Till (1928: §86) megállapítja, hogy a birtokos előtt alkalomadtán a *tⁿ-* prepozíció áll, ha a régensnek egyéb bővítménye is van, vagyis a *tⁿ-* akkor jelenik meg, amikor más dialektusokban az *nte-*, csak valamivel ritkábban. Ez a megfigyelés egy sajátos, csak erre a nyelvjárásra jellemző eloszlást sejtet, amelynek feltárásához szisztematikus vizsgálat szükséges. A választott mintaszöveg (lásd 1. táblázat) szövegkiadásában sajnos index sem segíti a kézi keresést, így az ebben a nyelvjárásban végzett adatgyűjtésem egyelőre nem kielemezhető.

¹³ A közép-egyiptomi (mezokemik) dialektust Till nyelvtana még a 2. kiadásban sem tárgyalja.

¹⁴ Megjegyzendő, hogy a Rösch nyelvtanában idézett egyetlen példa pontosan ebből a forrásból származik. Elképzelhető, hogy ő a birtokos szerkezet szempontjából csak ezt a szöveget vizsgálta meg, ez vezethetett a két nyelvtan közötti ellentmondáshoz.

LÜKOPOLISZI / SZUBAKHMIMI

A lükopoliszi dialektusról nem született összefoglaló monográfia, de az elmúlt évtizedek kutatásai alapján egy elég sokszínű, sokszor jelentős különbségekkel bíró változatokat is magában foglaló dialektuscsoporttal állunk szemben. Walter Till akhmimi nyelvtanában (1928: §85) egy furcsa megfigyelést fogalmaz meg, miszerint az *ente-* a szubakhmimi dialektusban gyakoribb, mint az akhmimiben, főképp, ha a birtokos kifejezés *p-noute* ‘az isten’. A három példában azonban, amit ennek illusztrálására idéz, határozatlan, vagy bővített birtok szerepel, ezekben a speciális környezetben pedig a szaidiban is *ente-* állna. Nem valószínű tehát, hogy a morféma megjelenését egyedi lexikális tulajdonság motiválná.

Egy a lükopoliszi dialektusban fennmaradt 4. századi *János evangélium* kézirat (ún. Londoni János evangélium) több szempontból is kiváló tesztkorpusznak bizonyult a birtokos szerkezetek eloszlásának vizsgálatához. Bár jó néhány kitöréssel kell számolnunk, a majdnem teljes evangéliumi verzió (2,12-től 3,21-ig és 4,5-től 20,27-ig) kiváló szövegkiadása részletes indexet is tartalmaz (Thompson 1924), így könnyen kikereshető az *ente-* összes előfordulása a szövegben. Ez a vizsgálat azt a jól ismert tényt igazolta, hogy a lükopoliszi dialektus morfoszintaktikailag meglehetősen közel áll a szaidihez. A birtokos szerkezetek eloszlása teljesen megegyezik az eddig tapasztaltakkal. Az *ente-* összesen 12 előfordulása ugyanazokban a szintaktikai környezetekben található, amelyeket az előző fejezetben a szaidi vonatkozásában megállapítottunk, illetve öt esetben pedig „üres járatban” fut, vagyis a (6) alatt bemutatott típusba sorolható.¹⁵ A manicheus és gnosztikus szövegeket tartalmazó L4 és L6 korpuszt egyelőre nem állt módomban áttekinteni, de a Kellisben talált dokumentumok (L*) szövegkiadásában egy kommentár, ha röviden is, foglalkozik a kérdéssel, és megállapítja, hogy a két összekötő elem komplementer eloszlást mutat a határozott és határozatlan birtok szerint (Gardner et al. 1999: 260).

KÖZÉP-EGYIPTOMI

A közép-egyiptomi szövegeken végzett elemzésem során három kézirathoz fértem hozzá. A preklasszikus P. Mil. Copti V (Orlandi 1974) rendkívül töredékes volta miatt alkalmatlannak bizonyult bármilyen következtetés levonására. Két, a 4. és 5. századból származó, jó állapotú kódex azonban, melyek Máté evangéliumának egy-egy fordítását tartalmazzák, kiválóan alkalmasnak ítélték a vizsgálatához (Codex Scheide és Codex Schøyen, Schenke 1981 és 2001). Az összeolvasáshoz pedig a *Máté evangélium* egy korai szaidi változatát használtam (P. Bodmer XIX. Kasser 1962).

Habár a Közép-egyiptomi főnévi szerkezetek nyelvészeti igényű feldolgozása nem történt meg, Ariel Shisha-Halevy (1983: 317-318) megkísérel egy rövid elemzést nyújtani a Codex Scheide szövege alapján. Az eloszlás okát Shisha-Halevy ez esetben is szemantikai alapon ragadja meg. Saját

¹⁵ A szövegben három példát is találtam, amely elkerülte a szövegkiadó figyelmét, így ezek az indexben nem szerepelnek (7,37; 11,52 és 18,12).

megfigyeléseim a két kódexben azonban másra engednek következtetni: Az *A minta* használata teljesen szabályos, vagyis nincs a száidira felállított szintaktikai szabályunknak ellentmondó példa. Mi több, míg a száidi *Máté evangéliumban* találtam egy-két lehetséges kivételt, a közép-egyiptomi kódexek teljesen szabályosnak bizonyultak. Az *ente-* bőven előfordul egyszerű, határozott birtok mellett is, de ez – mint fentebb érveltem – nem mond ellent a felállított kritériumoknak. A megszorítások csak az *A minta* használatára vonatkoznak, a *B minta* pusztán stilisztikai variációként is feltűnhet. Ha a két közép-egyiptomi kódex esetlegesen nem egyezik (pl. Mt 23,15), az mindig a már említett predikatív használathoz köthető, és mint láttuk, ebben a környezetben a száidi is ingadozást mutat.

BOHAIRI

A bohairi dialektusról viszonylag sokat tudunk, beleértve a főnévi szerkezeteket is, ami elsősorban Ariel Shisha Halevy munkáinak köszönhető (1994: 233-246; 2007: 430-447, lásd még Depuydt 1985). A bohairiben a birtokos szerkezetek disztribúciója elég bonyolultnak tűnik, és szoros összefüggést mutat egy szintén összetett determináns rendszerrel. Határozott névelő funkcióban eleve két sort (hagyományosan ún. *erős* és *gyenge* névelőket) különböztethetünk meg (8).¹⁶

(8)		<i>Erős</i>	<i>Gyenge</i>
	S/m	pi-	p- / ph-
	S/f	ti-	t- / th-...
	Pl	ni-	nen- (*n-)

A névelők funkcióját abszolút használatban (azaz birtokos kifejezés nélkül) többen is tárgyalták (Polotsky 1968: 243; Stern §227, Mallon 1907² §§42-44). E leírások alapján úgy tűnik, hogy míg a *pi*-sor individualizál, addig „gyenge” névelőt a generikus kifejezések, illetve az absztrakt, vagy egyedi nevek kapnak. Többes számban azonban mindenképpen *ni*-t találunk, a *nen-* csak a birtokos szerkezetben jelenik meg. Ez a névelőhasználat azonban variálódhat egyazon lexéma mellett akár egy szövegen vagy paragrafuson belül is, mind abszolút használatban, mind birtokos szerkezetekben (Depuydt 1985: 60-61 példákkal).

A birtokos szerkezet típusa határozza meg a determináns sorok közötti választást (Depuydt 1985: 51). Az *en-* összekötő elem mindig a *p*-sort szelektálja, míg az *ente-* összekötő elem rendszerint a *pi*-sorral jár együtt, bár olykor a {p-}...nte-... minta is előáll, viszont a *{pi-}...n-... soha. Az *A minta* vs. *B minta* sémánkat nehéz, sőt, gyakorlatilag lehetetlen alkalmazni ebben a dialektusban, mert az eloszlást nyilvánvalóan más (is) szabályozza.

¹⁶ A *p-* sor hehezetes variánsa szókezdő szonoránsok előtt jelenik meg. A „erős” névelőnek nevezett *pi*-sor általában más dialektusokban is megtalálható, csak egész más funkcióban: a száidi dialektusban például vagy emfatikus használatban jelenik meg, vagy a mutató névelő fonetikailag redukált formájaként.

(9)	SÉMA	ELNEVEZÉS
	p-/t-/nen- n- ...	~ <i>A minta</i> → {p-}...n-... minta
	pi/ti-/ni- nte- ...	~ <i>B minta</i> → {pi-}...nte-... minta
	p-/t- nte- ...	? minta → {p-}...nte-... minta

Mindenekelőtt fontos leszögezni, hogy a bohairiban is van egy a szaidihez hasonló szintaktikai megoszlás: határozatlan vagy bővített birtok esetén kizárólag a {pi-}...nte-... minta használható (~ *B minta*). Ez utóbbi használati köre azonban sokkal szélesebb, mint a szaidiban, mivel az *A mintának* kvázi megfelelő {p-}... n-... minta csak lexémák egy bizonyos csoportjával jelenik meg, méghozzá abban az esetben ha a birtok személyek vagy tárgyak lényegi részeit, attribútumait írja le (pl. testrészek, rokonságnevek, ill. olyan kifejezések, mint *név, életkor, lábnym, beszéd*, stb.).¹⁷ Ezek az esetek nagyjából megfelelnek az elidegeníthetetlen birtok fogalmának, és tipológiai szempontból egyáltalán nem ritka, hogy egy nyelvben többféle birtokos szerkezet esetén ez a tulajdonság választja szét a stratégiákat (ún. „alienability split”, vö. Koptjevskaja-Tamm 2001: 965). Másrészt az érintett lexikális kategóriák megfelelnek az ún. inherensen relációs főnevek fogalmi típusának (Löbner 2011).

Nagyobb problémát jelent a harmadik, a {p-}...nte-... minta megléte és pontos szerepének megértése. Leo Depuydt (1985: 53) ezt a mintát egyenesen kivételesnek tekinti, de Ariel Shisha-Halevy ezzel nem ért egyet (2007: 440 n.54). Saját tapasztalatom is azt mutatja, hogy bár a másik két mintánál ritkább jelenség, a {p-}...nte-... minta határozottan adatos. Shisha-Halevy (1994: 239, 2007: 440-441) meglátása szerint a szerkezet akkor áll elő, amikor az elidegeníthetetlen főnév valamilyen okból lazább kapcsolatban áll a birtokossal, illetve amikor az *nte-* fajtajelölő főnevet bővít. Feltehetően ez utóbbival arra utal, hogy a birtokként szereplő főnév a birtokos szerkezettől függetlenül, generikus olvasata miatt kapja a „gyenge” névelőt. Fontos még megjegyezni, hogy a minták egymáshoz való viszonya ebben a dialektusban sem szimmetrikus, a megszorítás egyirányú: a bohairi *A mintában* csak lexémák egy meghatározott csoportja fordulhat elő, de ugyanezeknek a lexémáknak a többsége a {p-}...nte-... mintában és/vagy a *B mintában* is előfordulhat.

E bonyolult eloszlás sejtésem szerint megragadható Sebastian Löbner (2011) modelljével a főnevek négyosztatú konceptuális típusairól. Eszerint a bohairi {p-} determináció az inherensen egyedi nevekkel függ össze, míg az *A minta* az inherensen relációs főnevekkel alkalmazandó. Ez a modell egyszerre adna magyarázatot a két determináns sor és a három minta kombinációira. Az ingadozások pedig, azaz egyazon lexéma megjelenése többféle konstrukcióban, Löbner típus-váltás elméletével (*type-shifts*) ragadhatók meg. Ez a javaslat azonban csak az adatok sokkalta alaposabb rendszerezésével, illetve egy hosszú

¹⁷ A lexémák listájához és csoportosításához, lásd: Depuydt (1985: 61) és Shisha Halevy (2007: 436-438).

tesztelési folyamattal igazolható, ezért a feldolgozás jelen állapotában csupán a felvetés szintjén marad és jövőbeni kidolgozásra vár.

Nagyon fontos ezen a ponton kitérni egy alapvető módszertani problémára. Az eddig idézett munkák és elemzések megállapításai kizárólag késői kéziratokon alapszanak, Shisha-Halevy (2007) például egy 10. és egy 14. századból származó korpuszon dolgozik, vagyis mindeddig az ún. klasszikus bohairi (B5) nyelvjárási változat sajátosságait ismerhettük meg. Egy kontrasztív dialektológiai vizsgálat során azonban elvárható lenne viszonylag egykorú forrásokon dolgozni, legalábbis ha ezt a források megengedik. Ezzel a szemponttal azonban ritkán találkozunk a koptológiában. A bőséges klasszikus bohairi anyag mellett talán nem tűnt feltétlenül szükségesnek a korai kéziratok ilyen irányú feldolgozása, és a források drasztikusan alacsonyabb száma sem kedvezett a kutatásnak. Első ránézésre a korai (B4) nyelvváltozat valóban nem mutat számottevő eltéréseket, mégis elengedhetetlenek találtam szem előtt tartani azt a módszertani elgondolást, hogy lehetőleg egykorú szövegek összevetésével rajzoljam fel a dialektális változatosság térképét. Ennek megfelelően János evangéliumának egy 4. századi, korai bohairi kéziratát (P. Bodmer III. Kasser 1958) vizsgáltam meg alaposabban. A kézirat eleje nagyon töredékes, a szöveg tulajdonképpen csak a 4. fejezet közepétől folyamatos.¹⁸

A megegyező jelentéstani környezetek biztosításához és a gyorsabb, pontosabb feldolgozás kedvéért egy egyszerű, ámde következetes módszert alkalmaztam: a szaidi *János evangéliumban* korábban kigyűjtött birtokos szerkezetek *locus* szerinti megfelelőjét vizsgáltam meg a választott bohairi kéziratban. Ennek az eljárásnak az előnye a megbízható értelmezés, hátránya azonban, hogy nyilvánvalóan kevesebb adat áll elő, mint a szaidi korpuszban: a megfelelő helyeken ugyanis előfordul, hogy az adat hiányzik (kitört), illetve néhol másféle szerkesztésmóddal él a bohairi fordító. Természetesen fel kell tételeznünk, hogy további birtokos szerkezetek is lehetnek a szövegben, amelyek viszont a szaidiból hiányoznak. Ez utóbbi hamar nyilvánvalóvá vált a szöveg feldolgozása közben, mivel a bohairi verzió számos ponton preferálja a birtokos szerkezeti megoldást az attributív szerkezetek helyett (pl. Jn 12,13: *pálmáknak ágait* vs. *pálmaágakat ragadtak*). Megfigyeltem továbbá, hogy az eddig csak birtokos összekötő elemként jellemzett *nte-* prepozíciót ez a szöveg partitív funkcióban is használja, ami se a szaidire, se a klasszikus bohairire nem jellemző.¹⁹ A legfontosabb, és legmeglepőbb megfigyelésnek mégis az

¹⁸ B5 kontroll szövegnek a Horner-féle kiadást (1898) használtam, amely egy 1174-ből és több különböző 9. és 12-13. századból származó kézirat alapján készült.

¹⁹ Egyik névtelen lektorom megjegyezte, hogy például az angol *of* is szerepelhet partitív (és számos egyéb) konstrukcióban, és érdemes lenne megvizsgálni, hogy az *nte-* funkciói az *of* típusú elem funkcióinak valódi részalmazat alkotják-e. A kisebb dialektusokban, mint amilyen az itt tárgyalt B4 is, valóban felmerülhet majd egy ilyen vizsgálat szükségessége: egyes változatok megőrizhették az *nte-* eredeti, *-nál/-nél* jelentésű használatát. A partitív funkció azért lepott meg, mert a klasszikus szövegekben legalább kétféle, egyéb prepozícióval kifejezett partitív szerkezeteket találunk. Másik lektorom felteszi a kérdést, mennyiben tekinthető az *nte-* prepozíciónak. Erre az etimológiai megfontolásokon túl egyszerű formai tulajdonságai utalnak: egy

bizonyult, hogy a kéziratban feltűnően magas számban fordul elő az *n-te*-összekötő elem, vagyis az *A mintának* megfelelő {p-}...n-... birtokos minta aránya jóval alacsonyabb, mint a klasszikus (B5) nyelvjárásban.²⁰ Az egész evangéliumi szövegben 41 előfordulást jegyeztem fel, ami összesen 17 lexémát érint, ezeket a 3. táblázatban tételesen is bemutatom, így megfigyelhető, milyen lexématípusok fordulnak elő ebben a szerkezetben.

3. Táblázat

A {p-}...n-... mintájú birtokos szerkezetek lexikális vizsgálata (P. Bod III)

Előfordulás	Lexéma	Jelentés	Ellenpélda	B5
14	<i>šēri</i>	vki fia	2	ugyanúgy (kivéve <i>a pusztulás fia</i> 17,12)
4	<i>ran</i>	név		ugyanúgy
4	<i>bal</i>	szem		ugyanúgy
2	<i>mathētēs</i>	tanítvány		ugyanúgy
2	<i>groğ</i>	mag/utód	1	ugyanúgy
2	<i>ōou</i>	dicsőség	3	ugyanúgy
1	<i>son</i>	fívér		ugyanúgy
1	<i>šeri</i>	vki lánya		ugyanúgy
1	<i>soni</i>	nővér		ugyanúgy
1	<i>hēt</i>	szív		ugyanúgy
1	<i>čalauğ</i>	láb		ugyanúgy
1	<i>phat</i>	láb	2	ugyanúgy
1	<i>bōk</i>	szolga		ugyanúgy
1	<i>arkhiereus</i>	főpap		1 pro, 1 contra
1	<i>saği</i>	beszéd/szó	2	1 pro, 1 contra
1	<i>agapē</i>	szeretet		1 contra (<i>ti-... nte-</i>)
1	<i>hoti</i>	félelem	1	ugyanúgy

A táblázatban gyakoriság szerint rendeztem a szavakat. Az „ellenpélda” címkéjű oszlopban feltüntetett számok azt jelzik, hogy hányszor fordult elő ugyanaz a lexéma más szerkezeti mintában, habár hasonló szintaktikai környezetben (ti. azonos határozottsági/referenciális feltételekkel). Jól látszik, hogy a 17 tételből hatra is igaz, hogy egyazon szövegen belül többféle birtokosban is szerepelt. Az is szembetűnő, hogy e szólista nem feleltethető meg egy konkrét szemantikai halmaznak, számos a táblázatban szereplőkkel rokon fogalmi típusba tartozó lexéma egyáltalán nem a {p-}...n-... mintájú birtokos mintában fordul elő. (A

pre-nominális és egy pre-pronominális allomorffal is rendelkezik, ami a kopt előljárószók jellegzetes sajátja. Másrészt az *n-te*-vel bevezetett kifejezés ténylegesen elszakítható az alaptagtól, ezt mutatják az olyan példák melyekben az *ige* és egyéb bővítményei ékelődnek a szerkezet két tagja közé (vö. Jn 4,39 a B4 kéziratban)

²⁰ Az összes birtokos szerkezethez viszonyítva a korai bohairi *A minta* aránya pont a fordítottja a szaidiben tapasztaltnak.

B4 szöveghelyeket összevettem a klasszikus B5 verzió szerkezeteivel is, és nem meglepő módon jelentős egyezést találtam. Ezt a táblázat utolsó oszlopa szemlélteti.)

A (9)-ben felsorolt harmadik sémáról azt állítottuk, hogy a klasszikus bohairiben (B5) kifejezetten ritka, csaknem kivételes a használata. Ebben a korai bohairi szövegben viszont a {p-}...nte-... minták száma feltűnően magas: összesen 37 esetet különítettem el. Összevetve ezeket a Horner szövegkiadásában szereplő klasszikus bohairi szövegek megfelelő helyeivel, világossá vált, hogy ezeknek a {p-}...nte-... mintába illeszkedő szerkezeteknek körülbelül a fele egy {p-}...n-... mintájú birtokosnak felel meg a későbbi B5 dialektusban (a megfelelést az alábbi példapár illusztrálja). Az érintett lexémák egyébként, melyek eszerint B4-ben a {p-}...nte-..., B5-ben pedig a {p-}...n-... mintában fordulnak elő, valamennyien relációs főnevek.

(10)	p-saḡi DEF.SG.M-beszéd 'az asszony beszéde'	ᶜnte-ti-shimi POSS-DEF.SG.F-asszony	[Jn 4,39]	B4
(11)	p-saḡi DEF.SG.M-beszéde 'az asszony beszéde'	ᶜn-ti-shimi POSS-DEF.SG.F-asszony	[Jn 4,39]	B5

Az eltérés egyazon dialektus időben elég távoli kéziratok között önmagában nem túlságosan meglepő. Annál inkább elgondolkodtató viszont az eltérés jellege, mivel a történeti evidenciák alapján az *nte*-t tartalmazó szerkezetek a fiatalabbak. Tipológiai és történeti nyelvészeti megfigyelések azt mutatják, hogy ha egy nyelvben az egymással vetekedő konstrukciónál a választást egyedi lexikális címkézések befolyásolják (akár formai akár jelentéstani címkék), akkor rendszerint az a régebbi és sok esetben visszaszoruló szerkezet, amelyik ezt a lexikális korlátozást mutatja. Hogyan lehet tehát az *nte*- birtokos használata sokkal előrehaladottabb ugyanannak a nyelvjárásnak egy 4. századi kéziratában, mint egy 10. századiban? Elképzelhető, és talán a legegyszerűbb válasz egy ilyen esetben, hogy ezek a bohairi változatok (B4 és B5) tulajdonképpen nincsenek egyenes ági rokonságban. Mindkettő forrása egy közös proto-bohairi dialektus lehet, de az egyes változatok a 4. századra már biztosan szétváltak – a B5 illetve közvetlen előzménye ellenben a 9. századig még nem adatolt.

Amennyiben viszont fenn kívánjuk tartani a közvetlen leszármazás elméletét a két ismert nyelvváltozat között, egy elég kivételesnek számító folyamatot kell rekonstruálnunk. Eszerint az *A minta* radikális lecsökkenése a megszorításoktól mentes *nte*- minták javára megindult ugyan, de egy adott ponton megállt, és visszafordult. Egyre több lexéma kezdett (természetesen csak az inherensen relációs főnevek) újra szisztematikusan a {p-}...n-... mintában szerepelni. Ez az első hallásra furcsa terjedési irány nem teljesen elképzelhetetlen, ha a történeti tényeken kívül figyelembe vesszük a kontaktus-

hatást is, azaz a presztizs-értékű szaidi dialektus erős befolyását a többi irodalmi nyelvjárásra. A szaidiban a szerkezetek több, mint 90%-a *A minta*, vagyis összekötő elemként az *n-* morféma szerepel. Természetesen a szaidiban az eloszlást más, egyértelműen mondattani szabályok motiválják, de a szerkezet pusztán gyakorisága elősegíthette a bohairi *A minta* felerősödését és megszilárdulását.

FAJJÚMI

Mint ahogy a 2. részben utaltam rá, a fajjúmi dialektus nyelvészeti feldolgozása meglehetősen hiányos. Walter Till fajjúmi chrestomathijában (1930: 5) leszögezi hogy az *'nte-* gyakori, akárcsak a bohairiban. Az *'n-* összekötő elemmel idézett példái valójában szabályos jelzős szerkezetek, illetve szóösszetételek, melyek nem vesznek részt a vizsgált oppozícióban. Az általa tárgyalt források egyébiránt kizárólag klasszikus fajjúmi (F5) szövegek, és a jelen kutatáshoz a kicsit korábbi, F4 dialektus adatai lennének tanulságosak.

Szerencsére egy Crum és Kenyon (1900) által publikált korai fajjúmi (F4) töredék szintén János evangéliumának egy részletét tartalmazza (3,5-től 4,49-ig). Ugyan a kézirat még két teljes fejezetet sem ad ki, elég ép állapotban van, és meglehetősen sok birtokos szerkezet esik a szövegnek ebbe a szakaszába. Összesen 16 adatot tudtam megvizsgálni, és a típusok illetve a szerkezetek eloszlási aránya teljesen megfelelnek a B4 rendszernek, azaz némileg eltérnek a klasszikus bohairitól az arányosan magas számú {p-}...nte-... minta miatt.

W DIALEKTUS

Nem mindig vagyunk olyan szerencsések a szövegek állapotával kapcsolatban, mint a fenti fajjúmi töredéknél. Az egyetlen kéziratból ismert W dialektus (P. Mich. 3521. Husselman 1962) szintén János evangéliumának egy 4. századi verzióját tartalmazza, és bár egy viszonylag hosszú szakasz maradt fenn (6,11-től 15,11-ig), a szöveg rendkívül töredékes. Összesen 24 adatot sikerült kinyernem (azaz nem sokkal többet, mint a fajjúmi töredékből, ami alig két fejezetből állt), ebből kettő bizonytalan, így nem használható. A többi főnévi kifejezés esetében sem látszik mindig az egész szerkezet, néhol csak az összekötő elem, máshol a determináns típusa. Bizonyos mértékig azért mégis támaszkodhatunk a szövegkiadó rekonstrukcióira, hiszen a kitörések hossza is (ami az *n-* vs. *nte-* oppozíciónál releváns különbség) alapul szolgált a kiegészítésekhez.

A W dialektusban tapasztalt eloszlás megfelel a szaidi és a közép-egyiptomi rendszernek. Az *nte-* összekötő elem mindössze egyszer fordul elő (Jn 7,37), akkor teljesen szabályosan és a szaidi párhuzamszövegnek megfelelően, mivel a birtok itt jelzős szerkezetet alkot egy melléknévvel. Érdekes a (10,1)-ben megjelenő adat, amely alapján a {pi-}...n-... minta is előállhat, melyet még a bohairiban is kizártunk.²¹

²¹ Az egyik nőnemű, a másik többes számú birtokkal: *ti-... n-...* (8,41) és *ni-... n-...*(10,1). Megjegyzendő, hogy a *pi-* determináns sor funkciója a W dialektushoz közel álló közép-egyiptomi

5 Záró gondolatok és kutatási irányok

Összefoglalva tehát, minden dialektusról elmondható, hogy birtokos szerkezeteik eloszlása csak egy irányban megszorított, és a megszorítás mindig az *n*- összekötő elemet érinti. Azt is megállapítottuk, hogy a szaidi példákön bemutatott szintaktikai megszorítás minden nyelvjárásban egyöntetűen érvényes. A különbség abból adódik, hogy egyes nyelvváltozatokban az *A minta* használata további, alapvetően lexikális korlátozások alá esik, ti. csak az ún. inherensen relációs főnevekkel jelenik meg. Ez a korlátozás azonban különböző mértékben érvényesül az egyes változatokban, jelentős eltolódást eredményezve a szerkezetek előfordulási arányában.

A kisebb dialektusok áttekintésére azért volt szükség, mert pontos besorolásuk némileg vitatott. A W dialektusról egyrészt azt olvashatjuk, hogy tulajdonképpen közép-egyiptomi erős fajúmi hatással (Kahle 1954: 224-227), a szövegkiadó véleménye szerint azonban közelebb áll a klasszikus fajúmihoz (Husselman 1962: 11). Morfoszintaxisát tekintve úgy tűnik, mégis inkább a közép-egyiptomival mutat szoros rokonságot, és most ezt támasztaná alá az *nte*-szerkezetek feltűnő hiányát mutató birtokos szerkezeti eloszlás is.²² Feldolgozásra vár még az ún. V4 dialektus, amely a P. Mich. 3520 jelzetű kézirat nyelvváltozata (Schenke – Kasser 2003). Erről a dialektusról azt tudjuk, hogy a fajúmi nagyon közeli rokona, de jelentős olyan vonást is mutat, amely a szaidi hatásának tudható be.

A szaidi és a bohairi nyelvjárás a birtokos rendszerek disztribúciójának két alapvetően eltérő rendszerét testesíti meg. Az ún. közép-egyiptomi dialektuscsoport tisztázásához nagymértékben hozzájárulhat az itt vázolt kutatások folytatása. Elképzelhető, hogy a kisebb változatok végül majd egy (S) M W V4 F4 (B4) dialektus-kontinuumba rendezhetők. Mindenesetre egyetértek Wolf-Peter Funk meglátásával, hogy helyesírási rendszerek összehasonlítása nem fogadható el elsődleges kritériumnak a kopt dialektológiában (Kasser 1990: 142-143, Funk 1988), míg a részletekbe menő morfoszintaktikai kutatások új megvilágításba helyezhetik az adatokat – ahogy arra jelen tanulmány is kísérletet tett.

Hivatkozások

Aziz S. Atiya (szerk.) 1991. *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York.

Borghouts, Jan F. 1980. Late Egyptian Precursors of Coptic ‘genitival’ $\overline{\text{NTE}}$ – $\overline{\text{NTA}}$, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 8: 65-78.

dialektusban még nem tisztázott. Bár látszólag nem fordul elő birtokosban, abszolút használata sem a szaidi, sem a bohairi rendszernek nem felel meg.

²² Maga Husselman (1962) is alapos kollációt végzett az L5 és B4 dialektusban írt kéziratokkal, de főleg a lexikális különbségekre, illetve néhány mondattani jelenségre koncentrált, és nem fordított figyelmet a főnévi kifejezésekre.

- Boud'hors, Anne 1998. *Catalogue des fragments coptes de la Bibliothèque Nationale et Universitaire de Strasbourg. I. Fragments Bibliques*. CSCO 571 (Subsidia 99) Peeters. Leuven.
- Böhlig, Alexander 1958. *Der achmimische Proverbientext nach Ms. Berol. orient. oct. 987*. Teil I: Text und Rekonstruktion der sahidischen Vorlage. Verlag Robert Lerche. München.
- Crum, Walter E. 1939. *A Coptic Dictionary*. Clarendon Press. Oxford.
- Crum, Walter E. – F. G. Kenyon 1900. Two Chapters of Saint John in Greek and Middle Egyptian. *Journal of Theological Studies* 1: 415-433.
- Depuydt, Leo 1985. The double definite article in Bohairic. *Enchoria* 13: 51-63
- Depuydt, Leo 2010. The Double Genitive Particle in Latest Late Egyptian, Demotic, and Coptic. *Revue d'Égyptologie* 61: 43-75.
- Diebner, Bernd Jørg J. – Rodolphe Kasser (szerk.) 1989. *Hamburger Papyrus Bil. 1. Die alttestamentlichen Texte des Papyrus Bilinguis 1. der Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg*. Cahiers d'Orientalisme 18. Cramer. Genève.
- Egedi Barbara 2005. Genitive constructions in Coptic. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Universal Grammar in the Reconstruction of Ancient Languages*. Studies in Generative Grammar 83. Mouton de Gruyter. Berlin – New York. 137-159.
- Egedi Barbara 2010a. Possessive Constructions in Egyptian and Coptic. Distribution, definiteness, and the construct state phenomenon. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 137: 1-12
- Egedi Barbara 2010b. Kopt szintaxis és a görög igék átvételi morfológiája. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 33-48.
- Funk, Wolf-Peter 1988. Dialects wanting homes: a numerical approach to the early varieties of Coptic. In: Fisiak, J. (szerk.): *Historical Dialectology: Regional and Social*. Trends in Linguistics Studies and Monographs 37. Mouton de Gruyter. Berlin. 149-192.
- Funk, Wolf-Peter 1991. Dialects, morphology of Coptic. In: Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 101-108.
- Gardner, Iain – Anthony Alcock – Wolf-Peter Funk (szerk.) 1999. *Coptic Documentary Texts from Kellis*. Vol. I: *P. Kell. V (P. Kell. Copt. 10-52; O. Kell. Copt. 1-2.)* Dakhleh Oasis Project Monograph 9. Oxbow Books. Oxford.
- Hasznos Andrea 2009. *Graeco-coptica: Greek and Coptic Clause Patterns*. Doktori értekezés. ELTE BTK. Budapest.
- Horner, G. (szerk.) 1911. *The Coptic Version of the New Testament in the Southern Dialect Otherwise Called Sahidic and Thebaic*. Vol. III. Clarendon Press. Oxford.

- Horner, G. (szerk.) 1898. *The Coptic Version of the New Testament in the Northern Dialect Otherwise Called Memphitic and Bohairic*. Vol. II. Clarendon Press. Oxford.
- Husselman, Elinor Mullett 1962. *The Gospel of John in Fayumic Coptic* (P. Mich. Inv. 3521) Ann Arbor, Michigan.
- Kahle, Paul E. 1954. *Bala'izah. Coptic Texts from from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt*. Oxford University Press. London.
- Kasser, Rodolphe 1958. *Papyrus Bodmer III. Evangile de Jean et Genese I-IV,2 bohairique* CSCO 177-178. Louvain.
- Kasser, Rodolphe 1960. *Papyrus Bodmer VI. Livre des Proverbes*. CSCO 194-195. Louvain.
- Kasser, Rodolphe 1973. Les dialectes Coptes. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 73: 71-101.
- Kasser, Rodolphe 1981. Prolégomènes à un essai de classification systématique des dialectes et subdialectes coptes selon les critères de la phonétique, III. Systèmes orthographiques et catégories dialectales. *Muséon* 94: 87-148.
- Kasser, Rodolphe 1990. A standard system of sigla for referring to the dialects of Coptic. *Journal of Coptic Studies* 1: 141-151.
- Kasser, Rodolphe 1991. Dialects, grouping and major groups of. In: Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 97-101.
- Kasser, Rodolphe 1992. Le Pap. Vat. Copto 9, codex des petits prophètes (note préliminaire sur la variété subdialectale B74 de ce témoin «bohairique ancien», IVe S.) In: Rassart-Debergh, Marguerite – Julien Ries (szerk.): *Actes du IVe Congrès Copte. Louvain-la-Neuve, 5-10 Septembre 1988*. Université Catholique de Louvain, Institut Orientaliste. Louvain-la-Neuve. Vol II. 64-73.
- Kasser, Rodolphe – Hans Quecke – Nathalie Bosson 1992. Le second chapitre d'Aggée en bohairique B74. *Orientalia* 61: 69-204.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2001. Adnominal possession. In: Haspelmath, Martin et al. (ed.) *Language Typology and Language Universals*. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft. Band 20.2. Walter de Gruyter. Berlin – New York. 960-970.
- Layton, Bentley 2000. *A Coptic Grammar with Chrestomathy and Glossary. Sahidic Dialect*. Harrassowitz. Wiesbaden. (2. jav. kiadás: 2004)
- Löbner, Sebastian 2011. Concept Types and Determination. *Journal of Semantics* 28: 1-55
- Lucas Christopher 2011. Form-function mismatches in (formally) definite English noun phrases. Towards a diachronic account. In: Sleeman, P. – H. Perridon (szerk.) *The Noun Phrase in Romance and Germanic: Structure, Variation and Change*. John Benjamins. Amsterdam. 159-174.
- Mallon, Alexis 1907. *Grammaire copte avec bibliographie, chrestomathie et vocabulaire*. 2. ed. Imprimerie Catholique. Beyrouth.

- Nagel, Peter 1991. Akhmimic. In: Aziz S. Atiya (szerk.): *The Coptic Encyclopedia*. Vol. 8. Macmillan. New York. 19-27.
- Orlandi, Tito 1974. *Papiri della Universita degli Studi di Milano (P. Mil. Copti)*. Vol. 5. *Lettere di San Paolo in copto-ossirinchita*. Edizione, commento a indici di Tito Orlandi. Contributo linguistiche di Hans Quecke. La Goliardica. Milano.
- Polotsky, Hans J. 1968. The 'Weak' Plural Article in Bohairic. *Journal of Egyptian Archaeology* 54: 243-245.
- Quecke Hans 1984. *Das Johannesevangelium säidisch. Text der Handschrift PPalau Rib. Inv.-Nr. 183 mit den Varianten der Handschriften 813 und 814 der Chester Beatty Library und der Handschrift M 569*. Papyrologica Castroriviana. Roma.
- Reintges, Chris 2004. *Coptic Egyptian (Sahidic Dialect) A learner's grammar*. Afrikawissenschaftliche Lehrbücher 15. Rüdiger Köppe Verlag. Köln.
- Rösch, Friedrich 1909. *Vorbemerkungen zu einer Grammatik der achmimischen Mundart*. Inaugural-Dissertation. Schlesier & Schweikhardt. Strassburg.
- Satzinger, Helmut 1992. On Definiteness of Coptic Noun. In: Rassart-Debergh, M. – J. Ries (szerk.) *Actes du IVe Congrès Copte. Louvain-la-Neuve, 5-10 Septembre 1988*. Université Catholique de Louvain, Institut Orientaliste. Louvain-la-Neuve. Vol II. 74-78.
- Schenke, Hans-Martin 1981. *Das Matthäus-Evangelium im mittelägyptischen Dialekt des Koptiscen (Codex Scheide)*. TU 127. Berlin
- Schenke, Hans-Martin 2001. *Das Matthäus-Evangelium im mittelägyptischen Dialekt des Koptiscen (Codex Schøyen)*. Hermes Publishing. Oslo.
- Schenke, Hans-Martin – Rodolphe Kasser (szerk.) 2003. *Papyrus Michigan 3520 und 6868(a). Ecclesiastes, Erster Johannesbrief und Zweiter Petrusbrief im fayumischen Dialekt*. TU 151. Walter de Gruyter. Berlin – New York.
- Shisha-Halevy, Ariel 1983. "Middle Egyptian" Gleanings: Grammatical Notes on the "Middle Egyptian" Text of Matthew. *Chronique d'Égypte* 58: 311-329.
- Shisha-Halevy, Ariel 1986. *Coptic Grammatical Categories. Structural Studies in the Syntax of Shenoutean Sahidic*. Analecta Orientalia 53. Pontificium Institutum Biblicum. Rome.
- Shisha-Halevy, Ariel 1994. Pluridimensional Oppositions: Three Case Studies in Scripture (Pentateuch) Bohairic. In: Giversen S. at al. (eds.): *Coptology: Past, Present and Future., Studies in Honour of Rodolphe Kasser*. OLA 61. Peeters. Leuven. 225-247.
- Shisha-Halevy, Ariel 2007. *Topics in Coptic Syntax: Structural Studies in the Bohairic Dialect*. OLA 160. Peeters. Leuven.
- Stern, Ludwig 1880. *Koptische Grammatik*. T. O. Weigel Verlag. Leipzig.
- Thompson, Herbert 1924. *The Gospel of St. John According to the Earliest Coptic Manuscript*. British School of Archaeology in Egypt/Bernard Quaritch. London.

- Till, Walter C. 1928. *Achmimisch-koptische Grammatik mit Chrestomathie und Wörterbuch*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung. Leipzig.
- Till, Walter C. 1930. *Koptische Chrestomathie für den fayumischen Dialekt, mit grammatischer Skizze und Anmerkungen*. Wien
- Till, Walter C. 1931. *Koptische Dialektgrammatik*. C. H. Beck. München.
- Till, Walter C. 1961a. *Koptische Grammatik (Saïdischer Dialekt)*. 2. Aufl. VEB Enzyklopädie Verlag. Leipzig.
- Till, Walter C. 1961b. *Koptische Dialektgrammatik*. 2. Aufl. C. H. Beck. München.
- Vergote, Jozef. 1973. *Grammaire Copte*. Ia. *Introduction, Phonétique et phonologie, morphologie synthématique (structure des sémantèmes) Partie synchronique*. Peeters. Louvain.
- Worrell, William H. 1943. *Coptic sounds*. University of Michigan Studies, Humanistic Series 26. University of Michigan Press. Ann Arbor.

Egedi Barbara
MTA Nyelvtudományi Intézet
egedib@yahoo.com

Egy rendhagyó skandináv kontaktusjelenség az északi angol nyelvjárásban

Eitler Tamás

1 Bevezetés¹

Jelen tanulmány célja azt bizonyítani, hogy az eredeti óangol többes szám datívusz *-um* exponense az északi angol változatokban az egész óangol korban (i. sz. 450-1000) és az ún. átmeneti időszakban (i. sz. 1000-1100) sokkal kevésbé redukálódott, mint a délebbi óangol nyelvjárásokban. A tanulmány mellett érvel, hogy a déli nyelvjárásokhoz képest viszonylagosan hosszabb idejű ragmegtartás nyelvi kontaktus eredménye, mely során a skandináv nyelvi interferencia a rag fokozatos lekopását hátráltatta. Első látásra ez a konzervatív morfológiai tendencia meglehetősen váratlannak tűnik a szakirodalom által ismert, tipikusan az egyszerűsödéseket preferáló nyelvi kontaktushatásokhoz képest (vö. Thomason és Kaufman 1988). Azonban a részletes kvantitatív elemzések segítségével a kutatás kimutatta, hogy társas és kommunikációs funkciók miatt az angol-skandináv nyelvi kontaktus során egy ilyen forgatókönyvvel számolni lehet.

2 Kettőség a northumbriai főnévragozási rendszerben

Függetlenül attól, hogy a kreolizációs elméletet elfogadjuk vagy sem a mai angol nyelv erősen redukált morfológiájának részleges magyarázatául (Poussa

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 55–65.

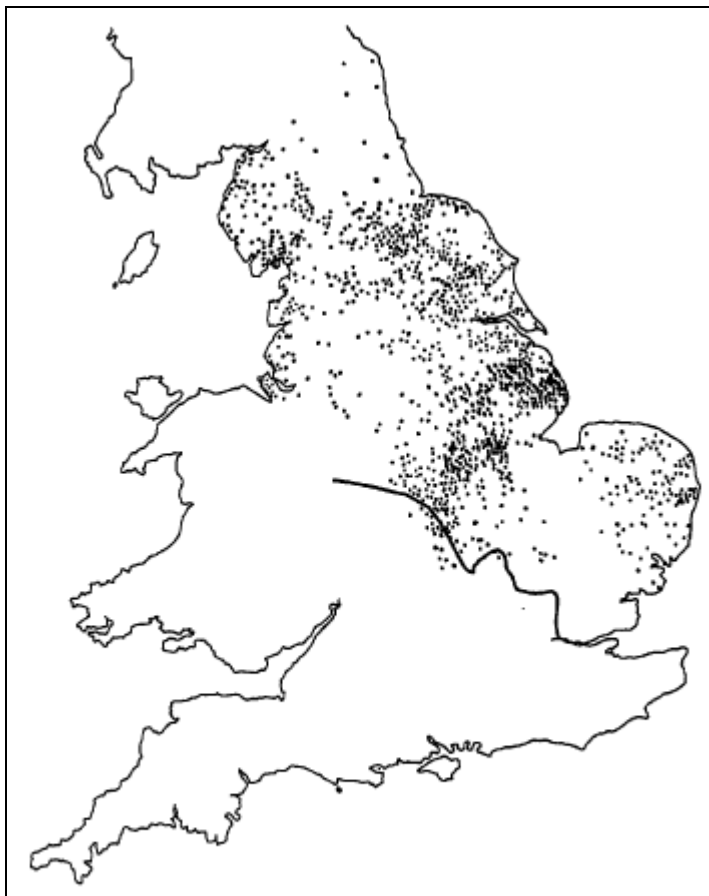
¹ A tanulmány Eitler (2002) munkadolgozatát és ennek rövidített változatát (Eitler 2006) bővíti ki jelentős részben azáltal, hogy az empirikus vizsgálódás eredményeképp az óangol adatokat immár számszerűsíti és statisztikai vizsgálat alá vonja. A kibővítést (így például a helyhiány miatt itt mellőzött közéangol adatok korrelációs elemzéseit is – lásd Eitler megjelenés alatt) a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj 2007-es helsinki és a Gradeast 2008-as kopenhágai ösztöndíja tette lehetővé.

1982; Görlach 1986; Allen 1997; Thomason és Kaufman 1988), a skandináv és angol nyelvek közötti extenzív nyelvi kontaktus minimum felerősítette és felgyorsította az óangol northumbriai nyelvjárásban (lásd 1. ábrát) végbemenő egyszerűsödési tendenciákat (Allen 1997).

1. ábra: Óangol nyelvjárás-területek (Crystal 1995: 28)

A nyelvi kontaktus jellegét jól mutatja a mai angolban megtalálható, igen szoros kapcsolatra utaló skandináv eredetű nyelvtani elemek és folyamatok sokasága. Ilyen például a T/3. személyű *they* személyes névmás, a *same* névmás, a jelen idő E/3 *-s/-es* személyragja, a *till* és az *at* prepozíciók, valamint a nem inverz alany-ige szórend előrehelyezett mondatösszetevő után az inverz skandináv és óangol szórend helyett. A kezdeti időszak támadásai után a skandináv (dán és norvég) népesség nagyobb számban a 2. ábrán látható észak-Midlands és az északi területekre települt be békésen. A betelepülők és helyiek közötti házasságok révén gyakori kétnyelvűség és felnőttkori második nyelvelsajátítás nagyfokú nyelvi interferenciát, egyszerűsödést, valamint analógiás-regularizációs folyamatokat okozott a Danelawnak nevezett területen, melynek határát a 2. ábrán átlósan rajzolt vastag vonal jelzi.

2. ábra: Skandináv települések (Knowles 1997: 36)

A northumbriai nyelvjárás progresszívebbnek tartható az erodálódott főnévragozási és az igeragozási rendszere alapján. Ez a viszonylagos progresszivitás akkor válik szembeötlővé, amikor a northumbriai *Lindisfarne Gospels* (kb. i. sz. 975; mostantól *Li*) adatait a két nyugati szász evangélium nyelvi adataihoz hasonlítjuk (*WSG1*: korai XI. század – MS Corpus Christi College 140; *WSG2*: XII. század eleje – MS Hatton 38, vö. Skeat 1871-1887) – lásd (1-2).

A northumbriai főnévragok alakjainak redukciója mind nyelvi kontextustól, mind pedig a főnevek tőosztályától is függetlenül jelentkezik (így például igevonatként, előljárás kifejezésekben használt esetragok esetén egyaránt, illetve hímnemű *a*-tővű, *o*-tővű, gyenge tőosztályba tartozó, semleges nemű, stb. főnevek esetén szintén egyaránt redukált alakokkal találkozhatunk). Ezzel szemben a klasszikus óangol ragok megőrzése miatt a nyugati szász nyelvjárás viszonylag konzervatívan viselkedik:

(1)	a. <i>WSG1</i>	on	east-dæl-e	(Máté 2.9)	
	b. <i>WSG2</i>	on	east-dæl-e	(Máté 2.9)	
		-en	kelet-rész-DAT.SG		
	c. <i>Li</i>	in	east dael	(Máté 2.9)	
		-en	kelet-rész-[DAT.SG]		
			‘keleten’		
(2)	a. <i>WSG1</i>	þurh	þone	witeg-an	(Máté 1.22)
	b. <i>WSG2</i>	þurh	þanne	witeg-an	(Máté 1.22)
	c. <i>Li</i>	ðerh	ðone	witg-o	(Máté 1.22)
		által	a-ACC.SG	próféta-ACC.SG	
			‘a próféta által/szerint’		

Azonban a northumbriai nyelvjárásban a főneveknél a többes szám datívusz *-um* exponense nem redukálódott, nem egyenlítődt ki még analógiásan (vagyis a paradigma többi többes számú alakjához hasonlóan az alanyeset *-s/-es* alakjával még nem cserélődött ki), és nem is vezett el. Az összes ragozási osztályban és mindhárom nyelvtani nemben szisztematikusan megtalálható. Továbbá ezt az exponenst találjuk szisztematikusan az összes lehetséges nyelvi környezetben (bizonyos prepozíciók után, a közvetett tárgy jelzésére, a prepozíciós igék vonzataként). Ezt a szisztematikus viselkedést a (3-5) példákön keresztül tanulmányozhatjuk:

(3)	<i>Li</i>	tuæ-m	hlaferd-um	geher-a	(Lukács 16.13.)
		két-DAT.PL	úr-DAT.PL	szolgálni-INF	
		‘két urat szolgálni’			
(4)	<i>Li</i>	feoll	in	ðorn-um	(Márk 4.7)
		esik-PST.3SG	-ba	tüske-DAT.PL	
		‘tüskébe lépett’			
(5)	<i>Li</i>	midh	toð-um		(Márk 9.18)
		-val	fog-DAT.PL		
		‘foggal’			

A northumbriai főnévi ragozási rendszerben megfigyelhető ezen kettősség (lásd 6 kontra 1c, 2c) egyik nyugati szász szövegben sem jelentkezik; ezekben vagy szisztematikusan megtartott ragok (lásd 2a, 2b) vagy jelentősen redukált ragok (lásd 8, 11) találhatóak. Így első megközelítésben az óangol főnévi ragozási rendszer nyelvjárási divergenciáját a különféle esetragok redukálódásának mértéke rajzolja ki legjobban. A 3. ábra a vizsgálatba vont két nyelvjárásrészlet e szempont szerinti összehasonlítását mutatja, a vonatkozó megszámozott nyelvi példákkal együtt.

	TÖBBES DATÍVUSZ RAG	MÁS ESETEK RAGJAI
<i>Li : northumbriai</i>	nem redukált (6)	közepesen redukált (1c, 2c)
<i>WSG1: nyugati szász</i>	nem redukált (7)	nem redukált (1a, 2a)
<i>WSG2: nyugati szász</i>	jelentősen redukált (11)	változó mértékben redukált (nincs redukálódás: 1b, 2b, jelentős redukálódás: 8)

3. ábra: Nyelvjárási divergencia a három vizsgált szövegben az esetragok redukciójának mértéke tekintetében

A (6-11)-ben található példák a northumbriai és nyugati szász nyelvjárások közötti különbségek illusztrálására szolgálnak:

(6) *Li* of her-um ðæ-ra camel-a (Máté 3.4)
-ből szőr-DAT.PL a-GEN.SG teve-GEN.SG

(7) *WSG1* of olfend-a hæ-r-um (Máté 3.4)
-ből teve-GEN.SG szőr-DAT.PL

(8) *WSG2* of oluend-e hæ-r-e (Máté 3.4)
-ből teve-GEN.SG szőr-DAT.PL
'teveszörből'

(9) *Li* of stan-um ðiss-um (Máté 3.9)
-ről kövek-DAT.PL ezek-DAT.PL

(10) *WSG1* of þis-um stan-um (Máté 3.9)
-ről ezek-DAT.PL kövek-DAT.PL

(11) *WSG2* of þis-en stan-en (Máté 3.9)
-ről ezek-DAT.PL kövek-DAT.PL
'ezekről a kövekről'

Az egyazon időszakból származó nyugati szász (*WSG1*) és northumbriai (*Li*) adatok összevetéséből az derül ki, hogy a két nyelvjárás a többes szám datívusz esetében ekkor még hasonlóan viselkedik. Azonban a két előbbi szöveghez képest kevéssel később keletkezett nyugati szász *WSG2* szövegében főként az *-en* ragváltozat található meg, ami már jelentős redukciót jelez a datívusz ragjában.

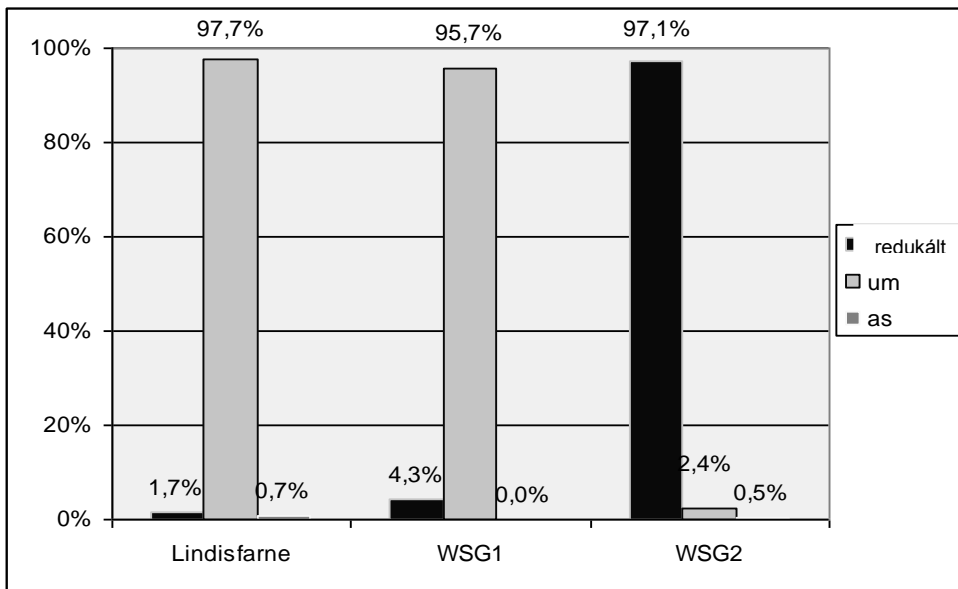
3 Kutatási módszerek

A northumbriai nyelvjárás kétarcú – egyszerre innovatív és konzervatív – viselkedését nem lehet egyszerűen idioszinkráziaként magyarázni. Mivel más tényező nem indokolja az északi és déli nyelvjárások különbözőségét (vö. Eitler 2002), feltételezhető, hogy paradox módon ugyanaz a nyelvi kontaktus

okozhatta a konzervatív tendenciák érvényesülését az északi területeken, mint ami az innovatív tendenciákét is ugyanott. Ezt a hipotézist a jelen tanulmányban a többes szám datívusz különféle exponenseinek párhuzamos északi és déli szövegekben való megoszlásának statisztikai elemzésével vizsgáljuk. Az óangol anyag a *Lindisfarne Gospels* glosszáiból, a két nyugati szász evangélium szövegéből (*West Saxon Gospels*), míg az átmeneti időszaké a Kirkdale-i Napóra feliratának szövegéből áll.

4 A többes szám datívusz ragváltozatai az óangol nyelvjárásokban

A többes szám datívusz ragváltozatainak nyelvjárási megoszlását a 4. ábra mutatja. Ebből kiderül, hogy az egykorú *WSG1* és a *Li* csak kis mértékben különböznek a redukált és a nem redukált ragváltozatok arányainak tekintetében, bár a *WSG1* szövegben a redukált alakok így is két és félszer többször találhatóak meg. Emellett ugyanitt a nyelvi kontaktusok gyakori eredményeként fellépő analógiás folyamatokra jellemző kiegyenlített ragváltozat, az *-as* (>*-es/-s*) egyszer sem mutatkozik. A northumbriai szövegben azonban ez az analógiás alak megtalálható, bár igen kis mértékben (0,7 %).

4. ábra: Redukált és nem redukált többes datívusz ragváltozatok (*Lindisfarne*: N=598; *WSG1*: N=439; *WSG2*: N=417; chí-négyzet=1272, Szf=4, p<.001)

A 4. ábra tanúsága szerint egy évszázadon belül jelentősen megváltozott a nyugati szász nyelvjárás viselkedése. A *WSG2* szövegben az *-um* használata jelentősen csökkent: a többségi minta most már a különféle mértékben redukált alakok sokasága: *-un*, *-u*, *-om*, *-on*, *-o*, *-an*, *-a*, *-en*, *-e*, és *-∅*. Továbbá már az

(14)	<i>Li</i> ðegn-un szolga-DAT.PL	(Márk 9.18)
(15)	<i>WSG1</i> fot-un láb-DAT.PL	(Lukács 8.41)
(16)	<i>WSG1</i> learning-cniht-a tanuló-DAT.PL	(Lukács 11.1)
(17)	<i>WSG1</i> peneg-on penny-DAT.PL	(Márk 6.37)
(18)	<i>WSG1</i> heofen-an menny-DAT.PL	(Máté 6.20)
(19)	<i>WSG2</i> bog-en ág-DAT.PL	(Lukács 13.19)
(20)	<i>WSG2</i> bearn-e gyerek-DAT.PL	(Lukács 20.29)

Az eddig bemutatott óangol nyelvjárási különbségek még meggyőzőbbé válnak akkor, ha egy meglehetősen késői, az ún. átmeneti időszakból származó északi szöveget is közelebről megvizsgálunk. A szöveg az egyik legerősebb skandináv-angol kontaktusterületről származik és sok skandináv lexikális és nyelvi interferenciát mutat. A Kirkdale-i Napórán található felirat észak-Yorkshireből 1055-1065 közötti időre datálható, körülbelül 90 évre a *Lindisfarne Gospels* után. A felirat szövege, melyben kétszer szerepel az óangol *dag* 'nap' többes datívuszi alakja (Freeborn 1998:48-49), a következő:

- (21) he hit let macan newan from grunde Christe & Scs Gregorius in Eadward **dagum** cyning in Tosti **dagum** eorl
'he caused it to be made anew from the ground to Christ and St Gregory in King Edward's days and in Earl Tosti's days'

A Kirkdale-i Napóra felirata további bizonyítékkal szolgál arra, hogy az északi angol nyelvjárásokban a többes szám datívusz eredeti ragja nem redukálódott és tűnt el olyan gyorsan, mint ahogy azt a nyelvi kontaktusok alatt megfigyelhető tipikus egyszerűsödési folyamatokban lenni szokott. Ahogy azt (Eitler megjelenés alatt) középanyol kori adatokon végzett lineáris korrelációs elemzése is bemutatja, valójában a ragalaki redukció teljes végbemenése sokkal tovább tartott, mint várható lett volna, és az erózió folyamata ellenére a korábbról meglévő földrajzi különbségek az észak és a déli területek között megmaradtak.

5 Ragmegtartás nyelvi kontaktus miatt?

A középdán és a XVIII. századi afrikaans esetét analógiásan a középanyol nyelvi helyzetre vonatkoztatva Görlach (1986: 340) úgy érvel, hogy a fonológiai redukció és az azt követő ragvesztés akkor történhetett meg, amikor a kontaktusba kerülő nyelvek beszélői hasonló társadalmi presztízzsel rendelkeztek, és a kölcsönös megértés érdekében megtartották a szótöveket, míg

eliminálták a saját ragváltozatokat. Ez az elimináció csak akkor történhetett meg, ha a hétköznapi szókészlet jelentős arányban megegyezett vagy hasonlított a kontaktusba került nyelvekben, továbbá ha a ragok különböztek egymástól, az egyértelmű kommunikációt megnehezítve.

Ugyanerre a következtetésre jut Lightfoot (1999), aki szerint a „percepció átláthatóság” és a könnyű feldolgozás érdekében az esetragokat akkor lehetett közvetlenül eliminálni, ha (1) ezek különböztek egymástól a kontaktusba került nyelvek megfelelő paradigmáiban és (2) ha a nyelvek jelentős mértékben megegyező szavait a nyelvhasználók ekvivalensként, egymással könnyen helyettesíthetőként észlelték (Lightfoot 1999:11-12, O’Neil 1978 alapján). Elimináció nélkül ez a helyzet mindenképpen hátráltatta volna a kommunikáció hatékonyságát, sok félreértésre adott volna lehetőséget.

Vizsgáljuk meg, hogy Görlach (1986) kritériumai mennyire alkalmazhatóak az adott kései óangol helyzetre és specifikusan a többes szám datívusz esetragjára. A Danelaw területének kétnyelvű beszélőközösségében a sztenderd angol változat hiánya miatt és a magas presztízsű latin megléte mellett a skandináv (dán és norvég változatok) és a helyi angol nyelvváltozat presztízse közel azonos lehetett: e nyelvek egymáshoz képest adsztrátum viszonyban voltak. Emellett a skandináv és az angol nyelv szókészletének leggyakrabban használt rétege is azonos volt: a hétköznapi szavak voltak leginkább kölcsönösen érthetőek és egymással helyettesíthetőek. Ezzel szemben az óangol és a közskandináv főnévi esetragok rendszere jelentősen eltért (Campbell 1959 és Haugen 1976 részletes ragozási táblázatokat tartalmaz; az összehasonlító táblázatot lásd Eitler 2002:39). Azonban a számos divergens esetrag ellenére az óangol és közskandináv főnevek egyetlen esetrag esetében egyezést mutatnak: ez a nyelvtani nemtől és főnévi töösztálytól függetlenül teljesen szisztematikus többes szám datívuszi *-um* rag.

A fenti érvelés fordítottja is igaz lehet: feltételezhető, hogy a skandináv és az angol (sokszor kétnyelvű) beszélőknek azért nem kellett az *-um* többes szám datívusz ragot a hétköznapi érintkezésükben azonnal eliminálniuk, mivel az nem okozott félreértést közöttük, míg a különböző alakú ragok veszélyeztették a grammatikai funkciók átláthatóságát és így a hatékony kölcsönös megértést. Ezért az átmeneti ragmegtartás végső okának a beszélők nyelvkontaktus alatti közvetlen kommunikációs szükségleteit lehet feltételezni. A dolgozat ezen feltételezésével összhangban vannak mind a korpusz 5. ábrán illusztrált megoszlásai, mind pedig a Kirkdale-i Napóra szövege: a kontaktusterületen élő beszélők átmenetileg (kb. 900-1100 között) még tovább használták az *-um* és ennek néhány, az 5. ábrán jelölt kevésbé redukált változatát (*-un*, *-u*, *-om*, *-on*, *-o*). A nyugati szász nyelvjárással ellentétben az északi nyelvjárásban a hangsúlytalan szótagokban végbemenő fokozatos fonológiai redukció későbbi fázisainak (*-an*, *-a*, *-en*, *-e*) megvalósulását a vizsgált korpuszadatok nem támasztják alá. Ezt az alakváltozat-hiányt a fent részletezett átmeneti gátló hatás okozhatta, melynek megszűntével, a nyelvváltás lezárultával az északi

nyelvjárásban az analogikus *-s* léphetett azonnal az *-um* és gyengén redukált változatai (*-un*, *-u*, *-om*, *-on -o*) helyébe.

6 Összegzés

Jelen tanulmány a *Lindisfarne Gospels* glosszái és a *West Saxon Gospels* összehasonlító elemzésével, továbbá a Kirkdale-i Napóra szövegének vizsgálatával arra a következtetésre jutott, hogy az óangol többes szám datívusz *-um* exponensének északi nyelvjárásban történő megtartása az angol-skandináv nyelvkontaktus hatására történhetett. A szövegekben talált tendenciák magyarázatául Lightfoot (1999) és Görlach (1986) azon – nem e jelenséget magyarázó – elmélete szolgált, miszerint a szoros kontaktusba kerülő nyelvek megtartják egyező alakú ragjaikat, míg eltérő alakú ragjaikat tekintélyes nagyságú egyező tőalakú hétköznapi szókészlet esetén eliminálják. A tanulmányban elővezetett érvelés szerint az *-um* azért maradhatott meg változatlanul a többi ragalagnál valamivel tovább az egyébként innovatívabb northumbriai nyelvjárásban, mivel a területen élő kétnyelvű népesség beszélői közötti kölcsönös megértést nem veszélyeztette közvetlenül. Ezzel szemben a nyelvkontaktust nélkülöző nyugati szász nyelvjárásban a szokásos gyengülési tendenciának megfelelően az *-um* különféle, egy redukációs skála mentén fokozatos lekopást mutató reflexei találhatóak.

Hivatkozások

- Allen, Cynthia 1997. Middle English case loss and the ‘creolization’ hypothesis. *English Language and Linguistics* 1.1: 63–89.
- Campbell, Alistair 1959. *Old English Grammar*. Clarendon Press. Oxford.
- Crystal, David 1995. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Eitler Tamás 2002. An Old Norse–Old English contact phenomenon: the retention of the dative plural inflection *-um* in the Northumbrian dialect of Old English. *The Even Yearbook* 5: 31–48.
- Eitler Tamás 2006. The retention of the dative plural *-um* in the Northumbrian dialect as a peculiar Old-Norse–Old English contact phenomenon. In: Timuška, Agris (szerk.): *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists*. Latvian Language Institute. Riga. 135–143.
- Eitler Tamás megjelenés alatt. Conservative Northern English? A Language Contact Explanation for the Retention of Dative Plural *-um* in Northern Old English and Middle English. In: Hegedüs Irén—Fodor Alexandra (szerk.): *Selected Papers from ICEHL 2010 TiEL.*: John Benjamins. Amsterdam és New York.
- Freeborn, Dennis 1998. *From Old English to Standard English. A Course Book in Language Variation across Time*. Macmillan. London.
- Görlach, Manfred 1986. Middle English – a creole? In: Dieter Kastovsky – Alexander Szwedek (szerk.): *Linguistics across Historical and*

- Geographical Boundaries. In Honour of Jacek Fisiak (= Trends in Linguistics, Studies and Monographs 32)*. Mouton de Gruyter. Berlin. 329–344.
- Haugen, Einar 1976. *The Scandinavian Languages*. Faber and Faber. London.
- Knowles, Gerry 1997. *A Cultural History of the English Language*. Hodder Arnold. London.
- Lightfoot, David 1999. *The Development of Language: Acquisition, Change, and Evolution*. Blackwell. Malden, Mass.
- O’Neil, Wayne 1978. The evolution of the Germanic inflectional system: a study in the causes of language change. *Orbis* 27.2: 248–285.
- Poussa, Patricia 1982. The evolution of early Standard English: the creolization hypothesis. *Studia Anglia Posnaniensia* 14: 69–85.
- Skeat, Walter W. 1871-1887. *The Four Gospels in Anglo-Saxon, Northumbrian, and Old Mercian Versions*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Thomason, Sarah Grey—Terrence Kaufman 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley.

Eitler Tamás

ELTE Angol Alkalmazott Nyelvészet Tanszék

eitler.tamas@btk.elte.hu

Szinkrón és diakrón szempontok az előlségi harmónia variabilitásának feltárásához és értelmezéséhez

Forró Orsolya

„A magyar nyelv tudvalevően nagyon kényes a hangrend dolgában, csakis összetételekben tűri meg, hogy mély hangú szótagok magas hangúakkal összeférjenek.”
(Csapodi 1893: 256)

A magánhangzó-harmónia* a magyar nyelv legismertebb és legtöbbet vitatott jelensége; több mint fél évszázada áll újabb és újabb elméleti viták és empirikus vizsgálatok középpontjában. A magyar nyelvre irányuló történeti szempontú vizsgálatoknak szintén intenzíven kutatott területét képviselte az alapnyelvből „örökölt” harmónia változása. Azt a kérdést azonban tudomásom szerint eddig még nem vizsgálták részletesebben, hogy milyen diakrón tényezők állhatnak az előlségi harmónia jelenlegi, az elemzések számára komoly kihívást jelentő variabilitása mögött. Ennek a területnek a vizsgálatához szeretnék új szempontokat felvetni, azonban – mivel (egyelőre) elsősorban a szinkrón jelenségek felől közelíték az esetleges korábbi változásokhoz – a harmónia jelenlegi állapotának adekvát leírásával kapcsolatos kérdésekhez, problémákhoz is kapcsolódom.

A következőkben azt fogom kifejteni, hogy egy – az eddigi kutatásokban szinte teljesen ignorált – tényező, a szavak összetettként való értelmezése és kezelése igen fontos szerepet játszott/játszik az előlségi harmónia variabilitásának kialakulásában és jelenlegi állapotában. Ahol szükségesnek látom, ismertetem saját, a variabilitás szinkroniájára irányuló vizsgálatom eredményeit is, amelynek alapjául a Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz – Váradi 2002) szolgált; 1000 vegyes magánhangzós tő 21-féle toldalékkal¹ ellátott alakjainak elemzését (összesen: 185.064 szóalak) végeztem el. A

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 66–81.

* Köszönettel tartozom két anonim lektoromnak, valamint Cser Andrásnak a cikk korábbi változatához fűzött értékes észrevételeikért.

¹ Ezek: *-bA, -bAn, -bÓl, -hVz, -nAk, -nÁl, -rA, -rÓl, -vÁ, -vAl, -(V)k, -(V)n, -V(s), -(V)t, -(V)m, -jA, -Unk, -Abb, -An, -Ul*.

Szövegtárból kigyűjtöttem az egyes tő + toldalékallomorfi kombinációk előfordulásainak számát, majd a toldaléktípusok arányának elemzését végeztem el különböző szempontok szerint, amelyek közül itt most csak a téma szempontjából releváns eredményeket ismertetem.

Az előlségi harmónia szinkrón variabilitása – a toldalékolást befolyásoló tényezők

A magyarban a legtöbb szó toldalékolása (beleértve az idegen szónak és újabb jövevényszónak címkézett elemeket is) az előlségi harmónia szempontjából – „szabályos”, vagyis jósolható. Van azonban a töveknek több olyan csoportja is, amelyek tagjai (vagy igen hasonló szerkezetük ellenére eltérően viselkednek: bizonyosak toldalékolása kötelezően elülső, másoké kötelezően hátsó, ismét mások pedig mindkét féle toldalékkal előfordulhatnak („ingadozók”). Kontra és Ringen (1986, 1987, 1989) kérdőíves vizsgálataiból egyértelműen látszik, a harmónia leírásaiban azonban szinte egyáltalán nem jelenik meg² az a tény, hogy az ingadozó csoport nem homogén. Az ingadozó töveknek több típusa van: vannak alig és erősen ingadozók, valamint dominánsan előlképzetten és dominánsan hátulképzetten toldalékoló tövek is. Saját adataim azt mutatják, hogy a „kiegyensúlyozott” ingadozás, amelyet mindkét allomorftípus körülbelül hasonló arányú előfordulása jellemez, valójában igen ritka: a vizsgált 268 tő³ közül csak 15 olyat találtam (5,6%), amelynél a ritkább allomorftípus aránya elérte vagy meghaladta a 30%-ot.⁴ Néhány ingadozóként számon tartott tő (pl. *klarinét, analízis*) a korpuszban egyáltalán nem jelenik meg a ritkább toldaléktípussal, mások esetében pedig (pl. *konkrét, affér*) az ingadozás igen csekély.⁵ Az ingadozás erősségének és dominanciájának figyelembevételével árnyaltabb – és nem feltétlenül ellentmondásosabb – képet kaphatunk a harmónia szempontjából fontos tényezőkről, ezért ez a terület további vizsgálatot igényel.

² Kornai (1990: 224) lábjegyzetben hívja fel a figyelmet arra, hogy a generatív elemzésekben általában nem különböztetik meg az ingadozás két fajtáját: a „valódit”, amikor ugyanaz a beszélő mindkét formát használja, illetve amikor az ingadozás idiolektális különbségeket jelent – egyes beszélők az egyik, míg mások a másik változatot használják. Ennél azonban valószínűleg sokkal fontosabb – és a nyelvtanok számára is releváns – szempont, hogy az ingadozás a két allomorftípus egyenlő mértékű használatát jelentik-e, és ha nem, melyik a domináns.

³ Itt csak azokat a gyakori töveket vettem figyelembe, amelyek legalább 100 toldalékoló alakban előfordultak a korpuszban.

⁴ A Szövegtár adatain keresztül csak az „aktív” ingadozáshoz férhetünk hozzá, tehát ahhoz, hogy a beszélők mely toldalékokat milyen gyakran választják – a jólfarmáltsági ítéletek ennél nyilván megengedőbbek lehetnének.

⁵ Ezek ingadozókként jelennek meg például Siptár–Törkenczy (2000)-ben. Jóllehet ezeknek a töveknek a jólfarmáltsági ítéleteken alapuló vizsgálata valóban állapíthat meg ingadozást, azonban az is igen fontos tény, hogy a beszélők – ha elfogadnak is bizonyos toldalékos alakokat – nem használják őket. A beszélők jólfarmáltsági ítéleteire ráadásul explicit tudásuk, valamint a megfigyelői paradoxon is hatással van.

Az előlségi harmónia szakirodalmában az elemzések közötti egyik fontos különbséget az jelenti, hogy mely magánhangzókat sorolják a semlegesek – a harmóniában kevésbé érintett szegmentumok⁶ – közé. Az, hogy harmonikusság és semlegesség a magánhangzókat nem egyforma mértékben jellemzi, egyáltalán nem új elképzelés (Vago 1974, Anderson 1980), és nem is igen vitatják – az elemzésekben általában mégsem jelenik meg. Így egyesek szerint a fonetikailag előlképzett ajakréses magánhangzók egységesen semlegesek (pl. Vago 1976, 1980, Nádasy–Siptár 1994, Siptár–Törkenczy 2000), mások szerint az *e* nem az (pl. Ringen 1975, 1978, Kontra–Ringen 1986, 1987, Ringen–Kontra 1989, Ringen–Vago 1998).

Az utóbbi évtizedekben több empirikus vizsgálat is készült a harmónia jósolhatatlan területének feltérképezésére, és ezek kétséget kizáróan bizonyították, hogy az *e* végű tövek döntő többségének toldalékolása kizárólag vagy dominánsan előlképzett. Saját adataim is ugyanezt mutatják: 532 *e*-végű tő 111.100 toldalékos alakjából 105.988 előlképzett (95,4%), a tövek elülső toldalékos alakjainak átlagos aránya 90%. Az ingadozást mutató *e*-végű tövek közül 20 dominánsan hátsó, 194 dominánsan elülső toldalékolású. Hatvanhat tő esetében a toldalékok nem ingadozóan előlképzettek – nem ingadozó hátulképzett toldalékolású tövet nem találtam.

Ez azt jelenti, hogy az *e* a toldalékolás irányítását tekintve inkább harmonikusan, mint transzparensen viselkedik, míg a többi semleges magánhangzó erősen transzparens – ezt Kontra és Ringen több vizsgálatban is egyértelműen bizonyította. Bár a semlegességnek a transzparencia csupán egy – bár rendkívül fontos – tényezője, az elülső réses magánhangzók viselkedésének többi sajátossága (eltérő érintettségük az antiharmonikus tövekben, az egyalakú és váltakozó toldalékokban) szintén a semlegesség graduális jellegét, valamint a semlegesség erőssége és a magánhangzók nyíltsága közötti összefüggést (az ún. nyíltsági hatást) erősíti meg. Az egyetlen szempont, amely a semleges magánhangzókat egységesnek mutatja, a tőharmónia, vagyis a hátulképzett magánhangzókkal való gyakori keveredés.⁷

A nyíltsági hatás mellett egyértelműen bizonyított az ún. távolsági hatás, vagyis a tövégi két semleges magánhangzónak a hátsó harmonikus trigger hatását csökkentő, tehát az előlképzett toldalékolást erősítő hatása is (Szépe 1958, Kontra és Ringen 1986, Hayes–Londe 2006).

Szépe György mutatott rá arra, hogy a toldalékolást akkor is befolyásolja a szótagszám, ha a tő nem két semleges magánhangzóra végződik (1958: 127). Ringen és Kontra (1989) megerősíti a szótagszám hatását a toldalékolásra; ők

⁶ A semlegességet gyakran úgy határozzák meg, mint a harmóniában való részvétel hiányát, egyértelmű azonban, hogy csak gyengébb harmonikusságról, nem pedig annak teljes hiányáról van szó.

⁷ A tőharmónia azonban a magyarban – más, erősebben harmonikus nyelvektől eltérően – nem produktív, így a különböző magánhangzó-kombinációk gyakorisága a tövekben a harmónia szempontjából tulajdonképpen irreleváns tényező (Cseresnyési 1993: 409).

azonban ezt az eltérő szerkezetű és hosszúságú szavak eltérő hangsúlyviszonyaira vezetik vissza.

A tőmagánhangzók hatása mellett egyre ismertebb a tővégi mássalhangzók hatása is. Már Szépe (1958) felfigyelt a tővégi mássalhangzó-kapcsolatok és előlképzett toldalékolás kapcsolatára; Hayes, Zuraw, Siptár és Londe (2009) nemcsak ezt bizonyította minden korábbi vizsgálatnál nagyobb mennyiségű adat elemzésével, hanem bizonyos mássalhangzók – a bilabiális nem-kontinuánsok, a koronális szonoránsok, valamint a szibilánsok – előlképzett toldalékolást erősítő hatását is kimutatta. A mássalhangzók magánhangzó-harmóniában való érintettsége fonetikailag nem motivált; ezzel kapcsolatban tehát különösen fontosnak látszik a kérdés, milyen tényezők állhatnak ennek a furcsa, „nem természetes” hatásnak a hátterében.

A harmónia szakirodalmában csak néhány feltételezés és nem-szisztematikus vizsgálati eredmény található a toldalékok nem egyforma mértékű harmonizálásáról (pl. Papp 1975: 166, Kontra–Ringen 1986: 9–12, Abondolo 1988: 38, Gósy 1989). Ezek a feltételezések és eredmények azonban meglehetősen nehezen interpretálhatóak – így érthető, hogy eddig nem vették őket figyelembe az elemzésekben. Adataim alapján igen valószínűnek tartom, hogy bizonyos toldaléktípusok viselkedése között szisztematikus, tehát magyarázható és magyarázandó különbség van; ennek a kérdésnek a részletes vizsgálatát azonban még nem végeztem el.

A harmónia generatív szakirodalmában ritkán említik (bár igen régen ismert jelenségről van szó) toldalékolás és szójelentés, illetve beszélői attitűd kapcsolatát. Ezt a viszonyt többféleképpen fogalmazták meg: az ingadozó tövek hátsó toldalékolását kapcsolatba hozták a „népnyelvvél” (a „literátus emberek” nyelvhasználatával szembeállítva, pl. Szily 1893) és a szlenggel is (Abondolo 1988: 39–40). Nádasdy (2008) bizalmasság és diszharmónia általánosabb (az antiharmónia bizonyos eseteit is magyarázó) kapcsolatára mutatott rá. Az ingadozás szempontjából a kérdést alaposabban nem vizsgálták⁸; annyi azonban bizonyos, hogy az ingadozó tövek hátsó vs. elülső toldalékolása szoros kapcsolatban áll az informális vs. formális, műveletlen (műveltséget nem hangsúlyozó) vs. művelt (műveltséget hangsúlyozó), pejoratív vs. semleges dichotómiákkal is.

Egy adekvát elemzésnek nemcsak a legismertebb és legerőteljesebben jelentkező hatásokról kell számot adnia, hanem minden, a toldalékolással kimutatható kapcsolatban álló tényezőről; ez azonban egyelőre a terület feltáratlansága miatt sem lehetséges. A következőkben olyan szempontokra szeretném ráirányítani a figyelmet, amelyek – szinkrón és diakrón szempontból egyaránt – közelebb vihetnek a harmónia variabilitásának teljesebb

⁸ Ennek több oka is lehet: igen nehéz a szavakat jelentés/hangulat/stílus alapján egyértelműen minősíteni, márpedig ez a statisztikai vizsgálat alapvető feltétele lenne. A fonológiai elemzésbe ráadásul igen nehezen illeszthetők a szavak nem-fonológiai jellemzői, Kertész (2005: 68) frappáns megfogalmazásával „nehéz elképzelni egy olyan modellt, amely megengedné pl. a [± kínos] jegy bevezetését”.

megértéséhez; az összetételek analógiás hatásának feltételezésével ugyanis nemcsak az ingadozás bizonyos esetei, a nyíltsági és a mennyiségi hatás, hanem szótagszám és toldalékolás összefüggése is jól magyarázható.

Variabilitás és analógia

A semlegességi skála, vagyis a semlegesség nyíltság szerint eltérő mértéke nemcsak a magyarra, hanem a finnre és valószínűleg más nyelvekre is jellemző (Anderson 1980). Hayes–Londe (2006), valamint Hayes–Zuraw–Siptár–Londe (2009) Kaun (2004) hipotézisére hivatkoznak a nyíltsági hatás alapjait keresve. Kaun elméletében a harmónia a percepció hatékonyság növelését szolgálja, így elsősorban azok a szegmentumok idézik elő, amelyek percepciója a harmonikus jegy tekintetében sérülékenyebb, és azokra terjed ki, amelyek észlelése stabilabb. Az alsó magánhangzók tehát a kerekcségi harmóniának „jó” triggerei, mivel kerekcségük nehezen észlelhető, a felsők azonban „jó” célpontok, és nincs szükségük percepció „támogatásra”. Mivel a kerekcséget akusztikailag kódoló F2 egyben az elől-/hátluképzettséggel is összefüggésben van, az előlcségi harmóniára jellemző nyíltsági hatás is értelmezhető úgy, hogy az alsó nyelvtámasz *e* harmonikusságának oka a hátsó magánhangzókéhoz közel eső F2.

Ez az elmélet valóban jól magyarázza a nyíltsági hatást, azonban a magyar előlcségi harmóniának éppen az elméleti elemzések számára legnehezebben interpretálható jellegzetességeire nem alkalmazható: nem képes magyarázni az ingadozást, a szótagszám, valamint a mássalhangzók fonetikailag nem motivált hatását. A távolsági hatás (a nyíltsági hatás mellett a toldalékolásra ható másik legerősebb tényező) percepció okokkal szintén nem magyarázható: a két semleges magánhangzó ugyanis éppen kevésbé, és nem jobban „szorul rá” a harmonikus toldalékolásra. A fonetikai motiváltság feltételezése adekvát lehet ugyan a harmóniák kialakulásának magyarázatában, azonban változásaikban, valamint a szinkrón variabilitás „működésében” valószínűleg más tényezők szerepét is feltételeznünk kell.⁹

Kálmán, Rebrus és Törkenczy (2011a, 2011b) szerint erre a területre kifejezetten jól alkalmazhatók az analógiás nyelvleírás alapfeltevései és módszerei. Vizsgálatukban a semleges magánhangzó(k)ra végződő tövek viselkedését próbálták magyarázni, és összefüggést találtak a tövek toldalékolásának gyakorisági mutatói, valamint aközött, hogy a toldalékolt szóalak magánhangzó-sémája mennyire gyakran jelenik meg tövekben. Az analógia középpontba állításával valóban jóval hatékonyabban lehet magyarázni olyan jelenségeket, amelyeket az átlagosnál nagyobb mértékű variancia – tehát kisebb mértékű szabályosság – jellemez, hiszen az analógiának nemcsak egy, hanem több, egymással versengő forrása is lehet.

⁹ Kaun eredményeinek magyarra való vonatkoztatásában óvatosságra inthet, hogy az általa a tipikus kerekcségi harmónia jellemzőiként kiemelt öt tényező közül a magyar kerekcségi harmóniára csupán egy jellemző; az általa megadott 13 típus közül a magyar (és a mezei cseremis, az uráli nyelveken belüli másik) kerekcségi harmónia egyikbe sem sorolható be, sajátos típusokat alkotnak.

A toldalékolatlan tövek és a toldalékolt szóalakok azonban **nem hasonló kategóriák**, így nem tartom valószínűnek, hogy köztük analógiás hatások működjenek. Ésszerűbbnek látom azt feltételezni, hogy a toldalékolás során a beszélőt **más toldalékolt szóalakok**, mégpedig **a toldalékolt összetett szavak** analógiás hatása befolyásolja. Bár igen valószínűnek tartom, hogy más analógiás hatások¹⁰ is szerepet játszottak az ingadozás, valamint a semleges magánhangzók nem egyforma mértékű transzparenciájának kialakulásában, az összetételek analógiás hatását az a tény teszi lehetővé, hogy vegyes hangrendű tövekben az *e* évszázadokon keresztül nem szerepelt. Az *e*-végű vegyes magánhangzós szavakhoz tehát leginkább azok a szavak hasonlíthatnak, amelyek összetettek voltak. Az *e*-végűek dominánsan harmonikus toldalékolásának egyik igen fontos okát tehát elsősorban abban látom, hogy a korábban ismeretlen szerkezetű jövevényszavak toldalékolásában a leginkább hasonló, összetett szavak analógiája érvényesült. A hátsó magánhangzót és *é*-t vagy *i/i*-t tartalmazó jövevényszavak esetében az összetételek analógiája nem lehetett annyira erős, hiszen ebbe a típusba régebbi, gyakoribb tövek is tartoztak.

A következőkben először is kimutatom, hogy a jelenlegi variabilitásban fontos szerepe van az idegen eredetű szavak összetettségének, amelyet pedig a generatív elemzések szinte teljesen figyelmen kívül hagytak; majd amellet az – egyébként kicsit sem meglepő – állítás mellett érvelek, hogy a beszélők az összetett szavak összetettségét nem mindig pontosan (etimológiailag helyesen) ítélik meg, hanem az összetételek bizonyos jellemzői alapján, amelyekkel nem összetett szavak is rendelkezhetnek. Összetettség és összetételként való toldalékolás disszociációjának lehetőségével azt kívánom bizonyítani, hogy az összetételek analógiája a korábbi nyelvéllapotban is jelentős szerepet játszhatott a jövevényszavak toldalékolásában, hosszú távon pedig toldalékolási tendenciák kialakításában.

Az idegen eredetű összetételek is összetételek!

A harmónia elemzése kapcsán csak néhány esetben merült fel toldalékolás és összetettség kapcsolata. Az eddigi empirikus vizsgálatok szerzői csak abból a szempontból tértek ki erre a kérdésre, hogy van-e különbség monomorfémikus tövek és ugyanazok tövek összetételek utótagjaként való toldalékolása (tehát pl. a *partner* vs. *kártyapartner*, *hidrogén* vs. *szénhidrogén*) között; Papp (1975) szerint van ilyen különbség, Kontrának és Ringennek (1986: 12–13) azonban nem sikerült kimutatniuk.

A harmónia elemzésére vállalkozó szerzők közül egyedül Abondolo (1988: 35–6) veszi figyelembe az idegen eredetű szavak morfológiai tagoltságának

¹⁰ Itt elsősorban arra gondolok, hogy a régebbi, hátsó toldalékolású típusok analógiája főleg hasonló(nak vélt) jelentésű, hangulatú („népnyelvi”, műveltséghez, státuszhoz nem kötődő stb.) szavak esetében tudott erősebben érvényesülni (és érvényesül ma is, pl. *balekok*, *matekból*, *krapekot* stb.). A kérdés részletesebb tárgyalására itt nem vállalkozom.

toldalékolásra gyakorolt potenciális hatását.¹¹ Egyértelmű összetételhatárt tételezett fel bizonyos idegen eredetű szavakban (*oxigén, triumvir, monokini, norvég, pleisztocén, fenomén, október*), képzett(!) szavakban is (*abon+ál, abon+ens, dif+fer+ál, dif+fer+ens*). Ezek esetében az utolsó morféma határozza meg a toldalékolást (pl. *abon+ál+nak, de abon+ens+nek*). Nem egyértelmű morfémahatárt tett fel az ingadozó tövek esetében: *hot+el, mot+el, fot+el, rub+el, káb+el, dzsung+el, sravn+el, kop+ek, Ág+nes, Ró+bert, bakt+er*; ezeknél az ingadozó toldalékolás annak köszönhető, hogy lehetséges egymorfémás vagy kétmorfémás egységekként is kezelni őket.

A harmóniára irányuló empirikus vizsgálatok közül Kontra és Ringen (1987)-ben, a szerzőknek a hangsúly hatását vizsgáló munkájában mutatkozik meg leginkább egyértelműen, hogy a generatív nyelveírás szinte teljesen ignorálta azt az – egyébként a harmónia „hagyományos” megközelítésében jól ismert(!) – tényt, hogy az ingadozó, illetve a szerkezet alapján várhatóól eltérő toldalékolású tövek jó része **idegen eredetű összetétel, vagy olyan szó, amely összetett szavakra hasonlít**. Nem tudják például interpretálni *paralízis* és *spektábilis* toldalékolásának furcsa különbségét; koncepciójuk szerint ugyanis utóbbinak kellene több előképzett toldalékot kapnia hangsúlyos elűző magánhangzója miatt, míg a *paralízis* szinte kizárólagos előképzett toldalékolása értelmezhetetlen hátulképzett főhangsúlyos magánhangzója alapján (p. 93). Szintén nem tudják értelmezni *bibliofil* és *hieroglif* (a szóvégi *i*-hez viszonyítva) erős előképzett toldalékolását; a kérdőíves vizsgálatban kapott nagy mennyiségű értékelhetetlen válasza hivatkozva végül nem veszik figyelembe ezeket az adatokat. Az *abszint* – amely a beszélők 34,4%-a szerint csak előképzett toldalékokkal fogadható el – Kontra és Ringen szerint valószínűleg kivételes (p. 93).

Ezek a tövek, amelyekben a szóvégi *i/i* – a legerőteljesebben transzparens magánhangzók – után relatíve nagy arányban jelennek meg előképzett toldalékok, összetételekként is értelmezhetők: a *paralízis, bibliofil, hieroglif* etimológiailag azok, míg az *abszint*ban elképzelhető, hogy a beszélők – tévesen – a *szint* utótagot „ismerik fel”.

A hangsúly hatásának bizonyításához felhasznált tövek közül több másik is – pl. a *hidrogén, a nitrogén* és a *pantomim* – polimorfémikusnak tekinthető csakúgy, mint a *majonéz, szingaléz* és a *szamojéd* is.

A szerzők annak ellenére sem vették figyelembe az általuk vizsgált tövek jelentős részének potenciális összetettséget mint a toldalékolást befolyásoló tényezőt, hogy éppen ebben a cikkükben utalnak az Anderson (1980) finn adatokból levont következtetésével kapcsolatban megfogalmazott kritikára: az

¹¹ Az előlségi harmóniát elemző legújabb munkák közül Kálmán–Rebrus–Törkenczy (2011b)-ben találhatunk lábjegyzetes utalást arra, hogy a magánhangzó-szerkezetük alapján várhatóhoz képest erősebben előképzett toldalékolású tövek nagy része „olyan szekvenciákra végződik, amelyek összetett szó jellegűek (pl. *mutagén*), vagy hangalakjuk részben megegyezik olyan szavakéval, amelyek következetesen előképzett toldalékkal járnak (pl. az *október* és a *december* szavak végei megegyeznek)” (p. 194).

általán vizsgálta előképzetten toldalékolta, egy vagy több semleges magánhangzóra végződő szavakat a beszélők valószínűleg nem tövekként, hanem összetételekként kezelik, míg a hangsúlyos hátsó magánhangzósakat nem. A két csoport toldalékolása közti különbség tehát valószínűleg nem az eltérő hangsúlyviszonyokra, hanem a vizsgált tövek összetettségére vezethető vissza.

A harmónia „hagyományos” terminológiát használó leírásaiban (köztük régebbi és újabb nyelvemelő munkákban) az idegen eredetű összetételek ingadozásával kapcsolatban több esetben felmerül az összetettként való toldalékolás lehetősége; sőt arra is találunk utalásokat, hogy a „nyelvérzék” összetételnek tekinthet olyan szavakat is, amelyek pedig nem azok.

Szabó Sándor például bírálta Szarvas Gábort (1893: 394–5), aki szerint a *barométer* elülső toldalékolása annak köszönhető, hogy sokan *e-t* (és nem *ĕ-t*) ejtenek benne: „minden művelt és műveletlen ember érzi, hogy ez összetett szó, a *méter* magában is eléggé ismeretes, tehát nem is fog senki mélyhangú ragot hozzáfűggeszteni” (1912: 205).

Grétsy és Kovalovszky (1985: 79) szerint a *hidrogént* „a görögül tudók összetételnek érzik”. Az *analízis* szerintük jó példa arra, hogy ha egy jövevényszó eredetét tekintve összetétel, akkor összetételként toldalékolja az, aki ismeri az eredetét, aki pedig nem, az tőként: így az *analízisek* és *analízisok* alakokat egyaránt helyesnek tartják (p. 80).¹²

Az idézett munkák szerzői olyan tövek toldalékolásában is meghatározónak vélnek összetett szavakat, amelyeket a beszélők tévesen szegmentálnak elő- és utótagokra. Szabó Sándor szerint (uo.) „olyan idegen vegyeshangú szavak, amelyeknek nemcsak az utolsó, hanem az utolsó előtti szótagja is magashangú, mivel ilyen vegyeshangú egyszerű magyar szó nincsen, hanem csak összetett, könnyen az összetettség gyanújába eshetnek a nyelvérzék ítélőszéke előtt, kivált ha még látszólagos analógiák is segítik, pl. a *novembërben az embër*. Ilyenkor ezek módjára járnak el vele még az *ĕ-zök* is s ők is csak azt mondják: *Antwërpënből*”. Kovalovszky szerint (1977: 53) a *szuszékek* „talán a *székek* analógiájára” jött létre; a *harakirinek* „ikerszószerű a hangzása” (Grétsy–Kovalovszky 1985: 79), ezért szokásosabb az előképzett toldalékolás. Az *oxigénja* típusú alakok ritkaságát Grétsy és Kovalovszky azzal magyarázza, hogy a szó vége önálló szóként él, így a beszélők annak ellenére is összetételként toldalékolják, hogy az utótag nem a *gén* szó (p. 80). A már említett *kronométer*, *barométer* „összetettnek is érthető, [...] jóllehet ezek nem a magyar *méter* szó összetételei, mint amilyen például a *kilométer*” (p. 81). Az *abszintet*, *szanszkritül* típusú alakok szabálytalannak minősítésében pedig arra hivatkoznak, hogy „nem összetett, hanem egyszerű, elemzetlen szavak” – vagyis feltételezik, a beszélők tévesen összetételként (is) kezelik ezeket (p. 79). Abondolo idézett harmóniaelemzésének pedig szintén feltűnő jellegzetessége, hogy az általa összetettként kezelt jövevényszavak etimológiailag nem feltétlenül összetételek.

¹² Az *analízis* 265 toldalékos alakjából egyetlen hátulképzett sincs az MNSz-ben, az **analízisok* alak tehát valószínűleg nem használatos.

„Összetétel-jegyek”: az összetételek analógiás hatását erősítő tulajdonságok

Valószínűleg az anyanyelvi beszélő „naivitásának” téves értelmezése áll annak háttérében, hogy a harmónia generatív elemzéseiben az idegen eredetű, egyértelmű összetételeket is egymorfémás egységekként kezelték. Az átlagos beszélők kompetenciájának – elvileg – nem része az a képesség, hogy idegen eredetű szavakat morfémákra tagoljon. Azoknak a beszélőknek a többsége azonban, akik például a *bibliofil*, *hipotézis*, *analízis* stb. szavakat használják, általában a műveltebb réteghez tartozik, és rendelkezhet azzal a – nem feltétlenül explicit – tudással, hogy ezek a szavak kisebb egységekre bonthatók.

A beszélő „tudatlanságának” feltételezése más szempontból is vitatható. Kevésbé művelt beszélő is felismerheti a szavak idegen eredetét, tudhat arról, hogy ezek között is vannak összetételek, és azt is tudhatja, hogy ezeket nem olyan egyszerű felismerni, mint az „ősi”, a szókészlet régebbi rétegéhez tartozó elemeket tartalmazókat. Valószínűnek tartom tehát, hogy idegen eredetűnek vélt szavak esetében spontán döntést hoz arról, hogy egy adott tő **hasonlít-e** összetételekre vagy sem – ezt attól függetlenül is meg tudja tenni, hogy a kérdéses „tagok” megjelennek-e önállóan, illetve ismeri-e jelentésüket.

Az egyik fontos támpont, amelyre a beszélő az összetettség megítélésében támaszkodhat, az az, hogy az „előtag” és/vagy „utótag” **önállóan**, illetve **más szavakban** megjelenik-e; ezt Grétsy és Kovalovszky is említi mint bizonyos idegen eredetű „műszók” előlképzett toldalékolásának okát (1985: 79–80). A *kronométer*, *barométer* stb. összetételekben a beszélő nemcsak a *méter* tövet ismerheti fel (tévesen), hanem a *-méter* utótagot is (helyesen). Ugyanez vonatkozik a *-gén* utótagú szavakra is – nyilvánvalóan nem szükséges görögül tudni a *hidrogén*, *oxigén*, *nitrogén*, *halogén* stb. szavak összetettségének felismeréséhez.

Az összetettség érzete nyilván azokban a szavakban a legerősebb, amelyeknek egyik vagy mindkét tagja önállóan is előfordul, azonban azok is „erős” összetételek, amelyeknek mind előtagjuk, mind utótagjuk több szóban is megjelenik, pl. *hidrogén*: *hidromasszázs*, *hidrosztatikus*, *hidrofób*, *hidrofil*; *nitrogén*, *oxigén*, *mutagén*, *halogén*, *homogén*, *heterogén*, *pszichogén*, *exogén*, *endogén*, *autogén*, *hallucinogén*.¹³ Az összetételek vagy ál-összetételek elülső

¹³ Néhány etimológiai vagy ál-előtag és -utótag:

- *hidro-*: *hidrogén*, *hidrolízis*, *hidrofil*, *hidrofób*, *hidrosztatikus*, *hidromasszázs*;
- *nitro-*: *nitrogén*, *nitroglicerín*;
- *hipo-*: *hipotézis*, *hipochonder*, *hipokrizis*, *hipofízis*, *hipotónia*, *hipománia*;
- *biblio-*: *bibliofil*, *bibliográfia*, *bibliotéka*;
- *hiero-*: *hieroglif*, *Hyeronymus*;
- *homo-*: *homogén*, *homoszexuális*, *homonim*, *homofón*, *homológ*;
- *hetero-*: *heterogén*, *heteroszexuális*, *heteronóm*;
- *karto-*: *kartoték*, *kartográfia*;
- *mono-*: *monokini*, *monológ*, *monogám*;
- *auto-*: *autogén*, *automata*, *autó*;
- *oxi-*: *oxigén*, *oxitocin*;

toldalékolásának erőssége valószínűleg több tényezőtől függ: az egyik vagy mindkét tag előfordul-e más szavakban; ha igen, hányban, és azoknak mennyire magas a használati gyakoriságuk.

A jövevényszavak előtagjai ráadásul igen sok esetben végzőnek *o*-ra; ez valószínűleg igen fontos kulcsa az összetételek felismerésének (*homo-*, *hetero-*, *bio-*, *kardio-*, *hemo-*, *krono-*, *hidro-*, *mikro-*, *mono-*, *auto-*, *proto-*, *pro-* stb.). „Előtag-gyanús” ezért pl. a *majonéz*, esetleg a *szlovén*¹⁴ szókezdő szekvenciái is.

Az idegen eredetű összetételek – vagy összetételszerű szavak – általában nemcsak egy, hanem több „összetétel-jegy” is hordoznak.¹⁵ A *hidrogén*nek például mind *o*-végű előtagját, mind utótagját más szavakban is felismerhetjük. Az *analízis* ugyan nem *o*-végű, azonban szintén ismerős elő- és utótagja is – ráadásul négy szótagú, tehát hosszúságát tekintve is hasonlít az összetett szavakra.

A szótagszám hatása és az összetettség

Az elméleti jellegű munkák szerzői a toldalékolást befolyásoló tényezők közül általában csak a nyíltsági és a távolsági hatást, vagy azokat sem veszik figyelembe. Szépe György a harmonikus toldalékolást vizsgáló munkájában azonban nemcsak ezeket mutatta ki, hanem másokat, így a szóhosszúság hatását is (1958: 127). Ringen és Kontra (1989: 186–8) megerősíti a szótagszám és a toldalékolás összefüggését nem NN-végű¹⁶ tövekben is: a két szótagú *fofel*, *bakter*, *hotel*, *Ábel*, *púder*, *koffer* esetében például alacsonyabb volt a csak előlképzett toldalékot elfogadók aránya, mint a három szótagú *leander*, *cinóber*, *karakter*, *október*, *amulett*, *ciklámen*, *bitumen*, *szüfrazsett* esetében. (Az *é*-végű töveknél szintén jelentkezett ez a hatás.) Kontra és Ringen a szótagszám és a toldalékolás összefüggését az utolsó előtti magánhangzó hangsúlyos vagy hangsúlytalan voltára vezetik vissza: szerintük három szótagos szavakban az utolsó előtti hátsó harmonikus magánhangzó hangsúlytalansága okozza annak gyengébb hatását.

-
- *ana-*: *analízis*, *analógia*, *anafora*;
 - *transz-*: *transz*, *transzfer*, *transzszexuális*, *transzport*, *transzatlanti*, *transzcendens*;
 - *-frén*: *skizofrén*, *oligorén*, *hebefrén*;
 - *-lízis*: *analízis*, *hidrolízis*, *dialízis*, *paralízis*;
 - *-fil*: *bibliofil*, *szlavofil*, *hungarofil*, *hidrofil*;
 - *-tézis*: *tézis*, *hipotézis*, *szintézis*, *metatézis*, *protézis*;
 - *-ver*: *szoftver*, *hardver*;
 - *-cén*: *obszcén*, *pliocén*, *pleisztocén*;
 - *-fer*: *transzfer*, *Lucifer*.

¹⁴ A *szlo+ven* elemzést az „előtag” esetében a szótag végi *o*, a második szótag („utótag”) estében pedig a *ven* szóval való alaki egyezés támogatja.

¹⁵ Ilyen lehet még esetleg az utolsó semleges mássalhangzót megelőző hármás (négyes) mássalhangzó-kapcsolat is; erre a lehetőségre utalhatnak az előlképzetten is toldalékolható két szótagú *é/i/i*-végű tövek, pl. *Huxley* (20/10 elülső toldalék), *konkrét* (3680/50), *Maastricht* (51/2), *obszcén* (22/12), *szanszkrit* (46/18).

¹⁶ N-nel jelölöm a semlegesnek tartott magánhangzókat (a hagyománynak megfelelően az *e-t* is), B-vel a hátsó magánhangzókat; a V bármilyen minőségű magánhangzó lehet.

Mivel a szótagszám és a toldalékolás összefüggése nem annyira ismert, mint a Hayes és Londe (2006) által igen nagy mennyiségű adattal, valamint a produktivitást is vizsgáló wug-tesztekkel (logatomokkal) is kimutatott nyíltsági és távolsági hatása, szükségesnek láttam saját adataimmal is bizonyítani, hogy a szótagszám a toldalékválasztást erősen befolyásoló szempontok közé tartozik.

Az összes tövet vizsgálva szignifikáns¹⁷ különbség mutatkozik a két és három szótagú tövek között. A három és négy szótagú tövek már nem mutatnak jelentős eltérést – ez azonban az egyes típusokhoz tartozó tövek eltérő számából¹⁸ fakad, és az adatok részletesebb elemzésével érthetővé válik.

Az *e*-végű csoporton belül a Be, valamint a VBe szerkezetű tövek toldalékolása között van szignifikáns különbség, a VBe és a VVBe tövek között nincs – ez azonban nyilvánvalóan összefügg az *e*-végűek dominánsan elülső toldalékolásával. A három szótagú, *e*-végű tövek toldalékolása majdnem kizárólag előlképzett toldalékokkal történik: 101 fő összesen 36.252 toldalékos alakjából 36.124 (99,6%) előlképzett, így a szótagszám növekedésének várható hatása itt már nem tud érvényesülni.

Az *é*-végű csoportban a szótagszám hatása még erősebb: mind a Bé vs. VBé, mind a VBé vs. VVBé különbség szignifikáns.

Az *i/i*-végű csoportban a szóhosszúságnak sem a két vs. három, sem a három vs. négy szótagú csoport viszonyát tekintve nincs statisztikailag jelentős hatása a toldalékolásra; ez azonban az *i* és az *i* hátsó toldalékolással való erős kapcsolatával van összefüggésben. Ezt az erős kapcsolatot mutatja a (V)Bei/*i* és a (V)Bi/*ie* szerkezetű tövek toldalékolása közötti szignifikáns különbség is: míg a (V)Bi/*ie* szerkezettel kötelező előlképzett toldalékolás jár, addig a (V)Bei/*i* tövek átlagosan csak 80,6%-ban kapnak elülső toldalékot. A szótagszám hatásának hiánya azonban az *i/i*-végű csoportnál nem összeegyeztethetetlen a megfogalmazott hipotézissel: az összetételek analógiája ugyanis elsősorban azoknál a mintázatoknál lehetett erős, amelyek nem voltak elég gyakoriak az akkori szókincsben. Mivel az *i/i* vegyes magánhangzós szavak utolsó pozíciójában régebben is gyakori volt, az összetételek analógiája az *i/i*-végű csoportban a hosszabb szavaknál sem tudott olyan erősen érvényesülni.

Szótagszám és összetettség összefüggése esetleg azt is jelentheti, hogy a rövid, két szótagos összetett szavak – mint nem tipikus összetételek – könnyebben elveszítik transzparenciájukat. Két szótagúak például a leíró munkákban gyakran említett, elhomályosult összetételek is (*húsvét, holmi, honvéd*). Szintén rövidek az előlségi harmónia ómagyar kori történetével kapcsolatban gyakran idézett vegyes magánhangzós összetételek, amelyek az összetételhatár elhomályosulása következtében váltak a harmónia szempontjából homogénné (*Hejő, jámbor, magyar/megyer, ünnep*). Monomorfémikus egységekként is toldalékolhatók a *Borszék* és *Alvinc* helynevek (*Borszék*: 34/1 hátsó toldalék, *Alvinc*: 15/1). A *gyógyszer* és *módszer* szavakra szintén kaptam

¹⁷ A szignifikanciaszint $p < 0,01$.

¹⁸ Az összes vizsgált adatból 531 fő *e*-végű, 222 *é*-végű és 233 *i/i*-végű

hátulképzett találatot az MNSz-ben (*gyógyszerből, gyógyszerom; módszernál, módszerrel*).

A *férfi* szintén összetétel volt; eredeti utótagja antiharmonikus. Az összetételhatár elhomályosulása teremtette meg a harmonikus toldalékolás lehetőségét.¹⁹ A *gyógyír* ritkább, de szintén olyan két szótagú összetétel, amely utótagjának antiharmonikus toldalékolása szabályossá válik. Bár a *fahéj* stabil toldalékolású, antiharmonikus utótagú összetétel, két előlképzett toldalékos alakja is található az MNSz-ben (*fahéjjel, fahéjes*).

Bár kérdéses, hogy az utóbbi adatok két szótagúsága valóban támogatja-e elhomályosulásukat, a szótagszám hatása az *e-* és az *é-*végű csoportokban vitathatatlan. A szótagszám növekedésének előlképzett toldalékolást erősítő hatása kapcsolatban lehet az összetettség és a szótagszám összefüggésével (Szépe 1958: 127). A két szótagú szavak általában nem összetételek, míg az öt szótagú morfémaik igen ritkák. Mivel az NN-végű tövek legalább három szótagúak, az összetételek analógiája magyarázhatja azt is, hogy ezek toldalékolása döntően előlképzett.

Összetettség és összetettként való toldalékolás kettős disszociációja

Az említett ál-összetételek mellett, amelyek toldalékolásában az összetett szavak analógiáját vélhetjük felfedezni, más tényezők is utalnak arra, hogy az összetettségre vonatkozó ítéleteket a beszélők több szempont alapján, nem feltétlenül a nyelvészek ítéleteivel egyezően hozzák meg. A következőkben azt mutatom be, hogy nemcsak egyszerű tövek esetében érvényesülhet az összetételek analógiája, hanem ennek a fordítottja is lehetséges: összetett szavak nem-összetettként való kezelésére is van példa. Összetettség és összetettként való toldalékolás tehát **kettős disszociációt** mutathat: bár az esetek döntő többségében együtt jelennek meg, többé-kevésbé függetlenek egymástól.

A *NuSkin* cégnév jelentős arányban hátsó toldalékos alakokkal is használatos²⁰ annak ellenére, hogy az írásmód egyértelműen jelöli az angolul tudók számára amúgy is egyértelmű tény, hogy összetett szóról van szó. A hátsó toldalékolás persze annak számlájára is írható, hogy a beszélők egy része nem tudja, hogy összetételről van szó (a *Nuskin, nuskin* írott alakok erre is utalhatnak). Azt azonban, hogy a toldalékolás nem kizárólag annak a függvénye, hogy a beszélő összetételnek tekinti-e a szót vagy nem, egyértelműen bizonyítja, hogy olyan beszélők is használják a hátulképzett alakokat, akik tudnak az összetételhatárról²¹; ráadásul az ugyancsak gyakori *Nu Skin* írott alak is előfordul

¹⁹ Az MNSz adatai alapján az (aktív) előlképzett toldalékok aránya még mindig elég alacsony, csupán 4,6%.

²⁰ Itt csak internetes adatokra tudok hivatkozni: *NuSkinban* (106/3), *NuSkinban* (7/3), *NuSkinból* (5/5), *NuSkinhoz* (76/3), *NuSkinnak* (11/6), *NuSkinnál* (330/325), *NuSkinról* (855/713), *Nuskintól* (15/8), *Nuskinmal* (160/61), *Nuskinon* (2/1). Az adatok a Google speciális keresés funkciójának segítségével magyar nyelvű oldalakról származnak.

²¹ Ilyen például a szerző, valamint több, angolul jól beszélő ismerőse is.

összetételként toldalékolt formában. A *Mondsee* és *Neustift* helyneveknek hátsó toldalékolású alakjai is léteznek²²; ezek szintén elfogadhatók németül tudó vagy legalább az összetételek elemeit felismerő beszélők számára is. A szintén két szótagos *hólé* – bár igen ritkán – szintén megjelenik hátsó toldalékos alakokkal.²³

Összetettség és összetettként való kezelés disszociációjának lehetőségét mutatják a betűszók kezelésével kapcsolatban vizsgált adataim is. Az *FHB* szó például *eff*, *há* és *bé* tövekből áll, így a toldalékolásnak – elvileg – előlképzettnek kellene lennie. Az általam vizsgált 14 (V)Bé és VVBⁱ²⁴ szerkezetű betűszók közül tizenegy több hátsó toldalékkal fordul elő az MNSz-ben²⁵, ez pedig azt jelenti, hogy a beszélők többnyire nem összetettként toldalékolják ezeket.

Ellenvetésként felmerülhet, hogy az alfabetizmusok (az adott nyelv grafémáinak „nevei”) a tartalmas szavak többségénél esetleg kevésbé „szószerűek”, így a beszélők kevésbé hajlamosak önálló tövekként tekinteni rájuk. Az a tény azonban, hogy az elülső, tehát összetételként való toldalékolás – egy kivételével – mindegyik vizsgált betűszó esetében jelen van, azt mutatja, hogy a beszélők (bizonyos beszélők?) számára morfémiásan tagolható szavakról van szó.

Szintén felmerülhet (esetleg), hogy az előlképzett toldalékolás a szóvégi *é* gyengébb transzparenciájának köszönhető, azonban a *KFKI* elülső toldalékos alakjai ez ellen szólnak: a nem NN-végű, tehát (V)(V)Bi/í szerkezetű szavak esetében ugyanis az elülső toldalékolásnak nincs fonológiai motivációja.

A betűszók toldalékolásának ingadozása tehát ismét azt mutatja, hogy toldalékolás és összetettség nyelvészek által feltételezett összefüggése nem képezi le pontosan a beszélők kompetenciáját. Az összetettség tudatában is lehetséges nem-összetettként toldalékolni bizonyos, rövid összetett szavakat csakúgy, mint összetettként toldalékolni egyszerű töveket. Összetettség és toldalékolás kettős disszociációjának ezek a szinkrón esetei véleményem szerint megengedik azt a következtetést, hogy a toldalékolás jelenlegi, erős tendenciáinak – a távolsági és a nyíltsági hatásnak, valamint a szótagszám hatásának – egyik igen fontos diakrón tényezőjeként az összetételek analógiás hatását tegyük fel.

²² *Mondsee*: 25/2, *Mondsee*ban: 355/60, *Mondsee*hoz: 1021/1, *Mondsee*nál: 259/8, *Neustift*ban: 575/115. (Szintén internetről gyűjtött adatok.)

²³ *Hólé*ba 2944/4 (összes/B toldalékos alak), *hólé*ban 5087/7, *hóléból* 2872/2, *hólé*hoz 57/2, *hólé*nak 650/1, *hóléről* 143/1, *hólétól* 118122/122 *hólé*val 9205/125 (szintén internetről gyűjtött adatok). Ezeknek az alakoknak a lehetőségességre a saját magam által spontán produkált *hólé*ba alak kapcsán figyeltem fel.

²⁴ Itt nem vizsgáltam azokat a betűszókat, amelyek esetében az elülső toldalékolás a tömagánhangzókkal áll egyértelmű kapcsolatban, tehát az *e*-végűeket, valamint az NN-végűeket.

²⁵ *BKV*: 616/590 hátsó toldalék, *CIA*: 108/67, *EKG*: 20/16, *FHB*: 44/32, *KB*: 32/24, *KFKI*: 43/38, *Kht.*: 233/132, *MKB*: 42/26, *MKP*: 265/192, *SZKP*: 11/11, *THC*: 12/10.

Összegzés

Kálmán, Rebrus és Törkenczy (2011a, 2011b) felvetéséhez kapcsolódva én is amellet próbáltam érvelni, hogy az előlségi harmónia variabilitását – szinkrón és diakrón szempontból egyaránt – versengő analógiás hatások mentén érdemes értelmezni. Tőlük eltérően azonban úgy vélem, a tövek analógiája jóval kevésbé hat a toldalékolásra, mint az összetételeké, mivel a toldalékolt monomorfémikus tövek és a toldalékolt összetételek hasonlósága jóval erősebb, mint a töveké és a toldalékolt szóalakoké.

A toldalékolást irányító legerősebb tényezőkhöz, a nyíltsági és a mennyiségi hatáshoz, valamint az előlségi harmónia területén erős ingadozáshoz jól illeszkedik Kálmán, Rebrus és Törkenczy hipotézise; az összetételek analógiás hatásának feltételezésével azonban nemcsak ezek, hanem a szótagszám hatása is magyarázható.

Az összetettség szerepe legkevésbé az *e*-végű, két szótagú szavak toldalékolásában nyilvánvaló. A két szótagú szavak nem tipikus összetételek; az idézett adatokon keresztül azt igyekeztem megmutatni, hogy az ilyen rövid, *é/i/i*-végű tövek esetében a morfémiusan tagolatlan tövek analógiája akkor is erős, ha összetételekről van szó. A *Be* szerkezetű tövek helyzete azonban sajátos volt annyiban, hogy a többi *N*-végű vegyes magánhangzós tőtől eltérően ez a típus nem „ösi”, így az újonnan átvett szavak toldalékolásában a beszélők csak kevésbé hasonló szavak analógiájára támaszkodhattak. Az egyik lehetőség, hogy a két szótagú, *é/i/i*-végű tövekhez hasonlóan hátsó toldalékokkal látják el az ilyen szerkezetű szavakat; ekkor a szótagszám azonos, azonban a szavak magánhangzó-sémája nem. A másik lehetőség hogy a több szótagú, *e*-végű szavakhoz hasonlóan előlképzett toldalékolást választják: ekkor a szegmentális szerkezet nagyobb hasonlósága mellett a szótagszám lesz kevésbé hasonló.

Harmónia és összetettség kapcsolatának vázolt tényezői a fonológiai elemzést egyszerűbből bonyolultabbá, más részből viszont egyszerűbbé teszik. Az idegen összetételek összetételekként való kezelésének – választható – lehetőségét figyelembe véve ugyanis az ingadozás bizonyos, fonológiailag nem egyértelműen motivált esetei érthetővé, a harmónia szabályokkal nehezen leírható területe pedig némiképp „szabályosabbá” válik. Amennyiben ugyanis nem kizárólag szegmentális szerkezetüket figyelembe véve elemezzük az *analízis*, *homogén*, *skizofrén* stb., sőt az *abszint*, *majonéz*, *harakiri* stb. töveket, az *é/i/i*-végű tövek toldalékolása jóval egységesebb képet mutat.

Az általam felvetettek csupán újabb szempontok ennek a termékeny területnek a további kutatásához. Az analógiás megközelítés érthetővé teheti bizonyos mássalhangzócsoportok és a harmonikus toldalékolás „nem természetes” összefüggését is; ennek a kérdésnek is fontos lenne az újbóli, alapos vizsgálata a lehetséges analógiás hatások szempontjából is. Természetesen igen fontos az összetételek feltételezett analógiás vonzásának további vizsgálata statisztikai módszerekkel; vizsgálandók továbbá más lehetséges szempontok, amelyek szintén erős analógiás hatások forrásaiként

járuhattak hozzá a harmónia jelenlegi variabilitásának létrejöttéhez, fennmaradásához, illetve esetleges változásához.

Hivatkozások

- Abondolo, Daniel 1988. *Hungarian inflectional morphology*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Anderson, Lloyd B. 1980. Using asymmetrical and gradient data in the study of vowel harmony. In Vago, Robert: *Issues in vowel harmony*. John Benjamins B.V. Amsterdam. 271–340.
- Csapodi István 1893. A magyar hangrendhez. *Magyar Nyelvőr* 22: 256–58, 448–51.
- Cseresnyési László 1993. Gondolatok a magyar hangrendről. *Magyar Nyelv* 89: 401–12.
- Gósy Mária 1989. Vowel harmony: interrelations of speech production, speech perception and the phonological rules. *Acta Linguistica Hungarica* 39: 93–118.
- Grétsy László–Kovalovszky Miklós 1985. *Nyelvművelő kézikönyv*. II. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hayes, Bruce–Londe, Zsuzsa 2006. Stochastic phonological knowledge: the case of Hungarian vowel harmony. *Phonology* 23: 59–104.
- Hayes, Bruce–Zuraw, Kie–Siptár, Péter–Londe, Zsuzsa 2009. Natural and unnatural constraints in Hungarian vowel harmony. *Language* 85: 822–63.
- Kálmán László–Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2011a. Lehet-e az analógiás nyelvelmélet szinkrón? (A semleges magánhangzók viselkedése tövekben és toldalékokban). In: Kádár Edit–Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Szinkronikus nyelvelírás és diakrónia*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár. 31–45.
- Kálmán László–Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2011b. Ingadozás és diakrónia. In: É Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Szent István Társulat. Piliscsaba–Budapest. 191–203.
- Kaun, Abigail 2004. The phonetic foundations of the rounding harmony typology. In: Hayes, Bruce–Kirchner, Robert–Steriade, Donca (eds): *Phonetically-based phonology*. Cambridge University Press.
- Kertész Zsuzsa 2005. Problémák egyes nyelvek kölcsönzés-fonológiai jelenségeinek köréből. In: Bárány Tibor (szerk.): *A tarkaság dicsérete. Az Erasmus Kollégium diákjainak tanulmányai*. Erasmus Kollégium Alapítvány. Budapest. 57–73.
- Kontra Miklós–Ringen, Catherine 1986. Hungarian vowel harmony: The evidence from loanwords. *Ural-Altäische Jahrbücher* 58: 1–14.
- Kontra Miklós–Ringen, Catherine 1987. Stress and harmony in Hungarian loanwords. In: Rédei, Károly (szerk.): *Studien zur Phonologie und Morphologie der uralische Sprachen*. *Studia Uralica* 4: 81–96. Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. Wien.
- Kornai András 1990. Hungarian vowel harmony. In: Kenesei István (szerk.): *Approaches to Hungarian* 3: 183–240. JATE. Szeged.

- Kovalovszky Miklós 1977. *Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nádasdy Ádám 2008. Bizalmas diszharmónia. In: Uő: *Prédikál és szónokol. Újabb írások, beszélgetések a nyelvről. 2003–2007*. Magvető. Budapest. 217–20.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmatisz rendszer*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Ringen, Catherine 1975. *Vowel harmony: theoretical implications*. PhD dissertation, Indiana University.
- Ringen, Catherine 1978. Another view of the theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 9: 105–15.
- Ringen, Catherine O. – Kontra Miklós 1989. Hungarian neutral vowels. *Lingua* 78: 181–91.
- Ringen, Catherine O.–Vago, Robert 1998. Hungarian vowel harmony in Optimality Theory. *Phonology* 15: 393–416.
- Siptár Péter–Törkenczy Miklós 2000. *The Phonology of Hungarian*. Oxford University Press. Oxford.
- Szabó Sándor 1912. A vegyeshangúság. *Magyar Nyelvőr* 41: 201–8.
- Szépe György 1958. Vegyes magánhangzójú szavaink illeszkedésének kérdéséhez. In: Benkő Loránd (szerk.): *Magyar hangtani dolgozatok. Tanulmánygyűjtemény. Nyelvtudományi Értekezések* 17: 105–29.
- Szily Kálmán 1893. Mély hangú-e a mágnes? *Magyar Nyelvőr* 22: 341–2.
- Vago, Robert 1974. *Hungarian generative phonology*. PhD dissertation. Harvard University.
- Vago, Robert 1976. Theoretical implications of Hungarian vowel harmony. *Linguistic Inquiry* 7: 243–63.
- Vago, Robert 1980. *The sound pattern of Hungarian*. Georgetown University Press. Washington.
- Várad Tamás 2002. *The Hungarian National Corpus*. In: Proceedings of the 3rd LREC Conference. Las Palmas, Spanyolország. 385–9. <http://corpus.nytud.hu/mnsz>

Forró Orsolya

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Magyar Nyelvészeti tanszék

forro.orsolya@btk.ppke.hu

Dialektális és hiperkorrekt alakok útvesztőjében – Hol születhetett Marguerite Porete *Egyszerű lelkek tükré*-nek korai olasz fordítása?

Huszthy Alma

1. Bevezető

Jelen tanulmány témája Marguerite Porete (kb. 1250–1310) 13. század végén eredetileg pikárd nyelven írt, majd viszonylag rövid időn belül latinra, illetve számos népnyelvre is lefordított *Egyszerű lelkek tükre* (*Miroir des Simples Âmes*) című munkája, pontosabban ennek a középkor utolsó századaiban igen népszerűvé váló műnek korai olasz fordítása (*Specchio delle Anime Semplici*). A lélek Istenhez való felemelkedéséről dialógus formájában írt misztikus élmény megírásáért¹, illetve a mű terjesztéséért a beginák közösségéhez tartozó szerzónőt 1310-ben máglyán kivégezték (Guarnieri 1994: 12).

A téma számos kutatójának köszönhetően a mű középkori változatainak, fordításainak legnagyobb részét az utóbbi évtizedekben már kiadták, illetve számos modern fordítás is készült, többek között olasz nyelven (Guarnieri 1994:

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 82–94.

¹ Porete művének tartalmáról lásd még: Field, Sean L. 2012. *The Beguine, the Angel, and the Inquisitor: The Trials of Marguerite Porete and Guiard of Cressonessart*. Notre Dame: University of Notre Dame Press; Hasenohr, Geneviève 1999. *La traduction du Miroir des simples âmes au XVe siècle : de Marguerite Porète (†1310) à Marguerite de Navarre*”. In: *Comptes rendus des séances-Académie des Inscriptions & Belles-Lettres* 4, 1347-1366.; Sargent, Michael G. 2010. *Marguerite Porete*. In: *Medieval Holy Women in the Christian Tradition, c. 1100 - c. 1500*. Alastair Minnis – Rosalynn Voaden (szerk.), Turnhout, 291-309.

118–501); a korai olasz verziót érintő bizonytalanságok tisztázása azonban még várat magára.

2. A *Miroir des Simples Âmes* korai olasz változata

A vizsgált olasz népnyelvi fordítás, vagyis - az olasz nyelvben használatos kifejezéssel élve - *volgarizzamento* születési koordinátáira kézzelfogható bizonyítékok híján csak indirekt módon lehet következtetni, mégpedig a jelenleg ismert négy olasz kézirat nyelvéből kiindulva, melyek a 14. és a 15. század fordulóján a korai latin változat *vulgarizációjaként* születhettek (Falvay 2002: 155). Fontos itt kiemelni, hogy a *volgarizzamento* - tehát - nem az eredeti pikárd nyelvű mű, hanem a feltételezett első latin fordítás alapján készült. A latin verzió története sem kristálytisztá azonban: a szintén töredékesen fennmaradt első latin változatot feltehetően még a szerző életében pont az inkvizíciós eljárás számára készítették (Sargent 2010). Ennek a feltételezésnek az az alapja, hogy Porete pere során művét latinul idézték, illetve egy latin nyelvű kivonat is készült belőle, mindez azonban nem bizonyítja, hogy ez alkalommal az egész mű lefordításra került. Az első teljes latin fordításnak az elkészülte bizonyossággal a 14. század végére tehető; ez a latin verzió négy olasz területen született kéziratban maradt ránk (Guarnieri 1994: 46), ezek ma mind a Vatikáni könyvtárban találhatóak.

Az olasz verzió – a kutatások jelenlegi állása szerint – szintén négy kéziratban maradt fent. Ha figyelembe vesszük a szakirodalom által alátámasztott tényt, mely szerint az *Egyszerű lelkek tükre* a középkori női vallásos irodalom egyik legolvasottabb műve, a kódexek száma elenyészően kevésnek tekinthető. Pedig feltételezhető, hogy a *Quattrocento* és a *Cinquecento* fordulóján a latin nyelvet nem ismerő (talán) női hívek népes társasága, amely számára a fordítás készült, a másolatokat kézzől kézre adta. Ugyanakkor a mű terjesztését az inkvizíció szigorúan tiltotta (Falvay 2002: 157). Marguerite halálos ítéletét ekkor már közel 100 éve végrehajtották, a szerzőt azonban csak olyan módon tudták végleg elpusztítani, ha magukat az üzenetet őrző objektumokat pusztították el.

Az Európa különböző nagyvárosainak könyvtáraiban fellelhető kéziratos példányok a következők:

MS 1468 jelzetű kézirat a Firenze-i Riccardiana könyvtárban található.

A kódex tartalmát, amely *Italiano 1* néven ismert, 1994-ben a téma legkiválóbb szakértője - akinek többek között sikerült beazonosítania a szerzőt (Falvay 2002: 156) - Romana Guarnieri kiadta (Guarnieri 1994: 509–624). A kiadás készítője szerint egy különálló verzióról lehet szó, amelyet kizárólag az említett kódex hagyományozott át (Guarnieri 1994: 46, 505–507).

Az *Italiano 1* megnevezés már magában rejti legalább egy *Italiano 2* létezését. A két verzió között lévő kapcsolatáról a mai napig nem sikerült biztos

képet felállítani, a kérdés, hogy két külön fordításról van szó, vagy alapvetően csak egyről.

A további három kódex, tehát, egy úgynevezett *Italiano 2* változatot örökített át, amely a mai napig kiadatlan.

Ms. Oct. Ital 15. a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban található.

Az OSZK jogelődje a kéziratot 1905-ben Emich Gusztáv ismert könyvgyűjtőtől vásárolta, aki azt – feltehetőleg – egy észak-olaszországi beszerzőútja során szerezte (Falvay 2002: 158).

Ms. XII. F5-t a nápolyi *Biblioteca Nazionale*-ban őrzik.

Ms. Palat.15093 a Bécsi Nemzeti Könyvtárból.

Az *Italiano 1* és az *Italiano 2* között a szövegeltéréseken túl egy alapvető különbség, hogy a három példányban fennmaradt, valószínűsíthetően kicsit későbbi *Italiano 2* tartalmaz egy igen érdekes magyar vonatkozást: a budapesti, a bécsi és a nápolyi kéziratokban találunk egy prologust, amely a művet Árpád-házi Szent Margitnak tulajdonítja, valamint az utóbbi két kódex tartalmaz egy legenda részletet is, amely Margit stigmatizációjának történetét meséli el. A jelen fedőnév több szempontból sem rossz választás: túl a keresztnemek egyezésén a magyar, szent királylány Itáliában igen nagy népszerűségnek örvendett (Falvay 2002: 156); valószínű, hogy az eretneknek nyilvánított könyv olasz fordítása neki köszönheti fennmaradását. Itt kitérnék arra, hogy a budapesti kódex igen érdekes metszéspontja két – az utóbbi időben egyre intenzívebbé váló - kutatási programnak: a magyarországi olasz nyelvemlékek kutatásának, illetve a magyar vonatkozásokat tartalmazó olasz középkori anyagok vizsgálatának. Az elmúlt években több hasonló témával foglalkozó projekt indult Magyarországon, ezek között megemlíteném Domokos György (PPKE) magyarországi könyvtárakban megtalálható olasz kéziratokról folytatott kutatását².

Az olasz fordító által írt prologus azonban más okból kifolyóan is különösen fontos: közvetlenül olasz nyelven született, tehát nem fordítás, mint a mű többi része.

Az olasz fordítást történészek, irodalomtörténészek vizsgálták és, bár a fordító beazonosítása még nem történt meg, hipotézisek már születtek a mű születésének és utóéletének körülményeiről (Falvay 2002: 157, Klaniczay T. 1994: 70–72, Klaniczay G. 2000: 36–54, Guarnieri 1994: 46–54). A jelen kutatás ezeket a hipotéziseket figyelmen kívül hagyva próbálja felfedni a korai olasz verzió születésének körülményeit. Mivel a középkor végén az Itáliai-félsziget területén még távolról sem lehet standard nyelvváltozatról, nyelvi normáról beszélni, a kódexekben található szövegek diatopikus sajátosságai utat

² Lásd: Domokos (2002); Domokos – Farkas (2001).

mutathatnak egy ilyen típusú nyomozásban. Természetesen, amikor a vizsgált fordítás nyelvéről beszélünk, különböző nyelvi rétegeket kell különválasztani: míg egy „külső” réteg nyilván az adott kézirat másolójának nyelvhasználati sajátosságait hordozza, szükséges mélyebbre tekinteni és olyan elemeket is beazonosítani, amelyek a fordító által készített szöveg nyelvére, vagyis a korai olasz területi változatainak egyikére utalhatnak.

A három példányban fennmaradt *Italiano 2* markánsabb népnyelvi jellegzetességeket tartalmaz. Az Itáliai-félsziget területén született népnyelvi szövegek vizsgálatának esetében a kiindulópont szinte minden esetben a *firenzeiség* (vagy talán inkább a *toszkánság*) mértékének megállapítása. Ennek minden bizonnyal több oka van: egyrészt a Toszkán régiót, amely a félsziget középső területén helyezkedik el, két markáns *izoglossa* köteg fogja közre: a *La Spezia - Rimini* vonal, amely felett az észak-olasz régió, illetve a *Roma - Ancona* vonal, amely alatt a dél-olasz régió található. Másrészt a középkor folyamán itt született a legtöbb irodalmi alkotás, itt készítették, másolták a legtöbb kódexet, a nyelv maga pedig már a középkor folyamán egy kitüntetett presztízsértékkel bírt: nem véletlen tehát, hogy – mint ez egy köztudott tény - ugyanennek a régióknak a nyelve szolgált végül az olasz irodalmi nyelv alapjául. Mindezen okok miatt első soron azt lehet, illetve kell megállapítani egy olasz kódex esetében: találhatók-e vagy sem a szövegben toszkán nyelvi jellegzetességek. A konkrét esethez visszatérve megállapítható, hogy míg az egy példányban fennmaradt *Italiano 1* nyelve toszkán, az *Italiano 2* a toszkánra nem jellemző dialektális vonásokat hordoz.

A továbbiakban az *Italiano 2* nyelve kapcsán célokom próbát tenni az imént említett külső nyelvi rétegekből kiindulva a latin alapján készült olasz *volgarizzamento* célnyelvének behatárolására.

3. A budapesti *Ms. Oct. Ital 15.* nyelve

A budapesti Országos Széchényi Könyvtárban megtalálható *Ms. Oct. Ital 15.* jelzetű kódex számos olyan dialektális jegyet tartalmaz, amely a további kettő, tehát a nápolyi, illetve a bécsi kézirat szövegében nem találhatóak meg.

3.1 A toszkántól idegen nyelvi jellegzetességek

Mindenek előtt találhatóunk a korai firenzei nyelvváltozatra nem jellemző jellegzetességeket, amelyek a hangsúlyos, illetve a hangsúlytalan magánhangzórendszer érintik.

Hangsúlyos magánhangzók.

Az úgynevezett toszkán diftongus (a latin hangsúlyos Ę/Ō- ból származó nyíltzótagos /e/ és /o/ spontán diftongizációja) hiánya.

- dede [1,6³] (↔ diede N⁴; V)
- fore [2,1] (↔ fuori N / fuora V)
- omo [2,5] (↔ uomo N; V)
- sono [4,5] (↔ suono N; V)
- sede [2,4] (↔ siede N; V)

Az Arrigo Castellani által anafonézisnek nevezett jelenség (Larson 2010: 1518) (a firenzei nyelvjárásra jellemző hangzáródás: e (< Ī, Ē) → i / _ [nk], [ng], [λ], [ŋ]), illetve o (< Ū, Ō) → u / [nk], [ng]) hiánya.

- longa [3,5] (< LŌNGU(M)) (↔ lungi N; V)
- adonque [4,8] (a + dunque < *DŪNC < DŪM) (↔ adunque V / addunque N)
- conseglo (< CONSĪLIU(M)) (↔ consiglio N, V)

Hangsúlyos magánhangzók záródásának hiánya hiátus helyzetben.

- le soe rasoni [4,11] (< SŪAE) (↔ sue N; V)
- per doe casione [1,12] (< DŪAE) (↔ due N; V)

A metafonézis terminussal jelzett regresszív irányú magánhangzó hasonulás (a szó végi -i / -u hasonítja részlegesen vagy teljesen a szó belsejében található hangsúlyos magánhangzót: változhat a tőhang képzési helye, illetve történhet diftongizáció) első sorban a dél-olasz régióra jellemző észak felé egészen Umbria-ig, illetve Marche-ig (Rohlf 1966: 98) (részleges vagy teljes hasonulás).

- quilli ‘quelli’ [1,9]; ruzi ‘rozzi’ [6,5]; docturi ‘dottori’; nui ‘noi’; dudici ‘dodici’

Hangsúlytalan magánhangzók.

A firenzei nyelvjárásra jellemző a hangsúly előtti /e/ (< Ī; Ē; Ĕ) /i/ hanggá záródása (Rohlf 1966: 162), nem csak szón belül de szintaktikailag összetartozó szavak (pl. prepozíció + főnév; hangsúlytalan személyes névmás + ige) határán is. Ennek a jelenségnek a hiánya a Roma - Ancona képzeletbeli vonaltól délre található területet jellemzi (Rohlf 1966: 163).

- dechiarate [6,5] (< DĒCLARĀRE) (↔ dichiarate N; V)
- segniore (< SĒNIŌRE(M)) (↔ signore N; V)
- de [1,9] (< DĒ) (↔ di N; V)
- disponeteme (< DĪSPŌNERE) (↔ disponetemi N; V)

³ A szöveg korpuszt, ahonnan a példák egy része származik, lásd a függelékben.

⁴ N = *Ms. XII. F5* a Nápolyi Nemzeti Könyvtárból; V = *Ms. Palat.15093* a Bécsi Nemzeti Könyvtárból.

Míg az első példánál felmerül, hogy az /e/ hang jelenlétének kiváltó oka a latin nyelv hatása is lehet, az utolsó példánál nem lehet a latinos írásmóddal magyarázni az /e/ hangot, ugyanis a firenzeiben nem létezik az $\check{I} > i$ közvetlen hangváltozás, a firenzei *disponere* alak /i/-je egy másodlagos hangzáródás eredménye ($\check{I} > \acute{e} > i$).

Ugyanez vonatkozik a hangsúlyos szótag utáni nem szóvégi hangsúlytalan /e/ továbbzáródására –i vé.

- vener_abele [1,2] ‘venerabile’; posse_ebele [2,11] ‘possibile’; mir_abele [2,1] ‘mirabile’; si_meale ‘simile’; mede_sesema [4,12] ‘medesima’

3.2 A dél-olasz régióra jellemző jellegzetességek.

Találhatunk olyan magán-, illetve mássalhangzórendszert érintő jellegzetességeket, amelyek már egy adott régióra utalhatnak. Ez a régió mindenképpen a Roma - Ancona izoglossza csoporttól, illetve Toszkána régiótól délre esik. A szakirodalom Bruno Migliorini óta mint *Italia Mediana* utal arra zónára, amely 3 mai közigazgatási megyét, illetve azok bizonyos részét foglalja magában (Lazio egy részét, Umbria-t és Marche középső részét). A budapesti kéziratban találhatunk olyan alakokat, amelyek erre a régióra jellemzőek.

Hangsúlyos magánhangzók.

Az /u/ → /o/ spontán hangváltozás Marche régióra jellemző (Rohlf 1966: 61). A talált példák alapján gondolhatnánk kondicionált hangváltozásra is (u → o / _ [naz.]), amely Emilia-Romagna nyelvjárásait jellemzi (Rohlf 1966: 61), de a vizsgált jelenségek összességében mindenképpen ennél délebbi területre utalnak.

- ono [3,1] (< ŪNU(M)) (↔ uno N; V)
- ponto (PŪNCTU(M)) (↔ punto N; V)

Hangsúlytalan magánhangzók.

A következő példákban azt látjuk, hogy a szó végi hangsúlytalan /i/ /e/-ként jelenik meg, ez Marche és Umbria régióra, illetve Lazio északi részére jellemző (Rohlf 1966: 179). Azonban az átirított szövegrészekben a példák kivétel nélkül nőnemű többes számú alakok, amelyben a szó végi /e/ a latin –ES végződésre is visszavezethető: ez pedig egy igen gyakori jelenségnek bizonyul a középkori irodalmi (tehát toszkán) nyelvben is (Rohlf 1968: 32). Rohlf is felhívja a figyelmet erre a problémára: a közép-dél Itáliában született szövegekben nehéz eldönteni, hogy a latin miatt találjuk ezeket az alakokat, vagy egy másodlagos – erre a régióra jellemző szóvégi /i/ → /e/ hangváltozás miatt (Rohlf 1968: 33, Rohlf 1966: 52).

- anime simplece [4,7] (↔ anime simplici N; V)
- de le lege [4,9] (↔ dalle leggi N; V)

Mássalhangzók.

Előreható (progresszív) mássalhangzó hasonulás: /nd/ → /nn/.

- venennose ‘venendosi’; partennoise ‘partendosi’; vedennose [6,7] ‘vedendosi’; quanno ‘quando’

A latin –SI- hangzócsoport a korai toszkán nyelvben kétféleképpen jelenik meg: az egyik lehetséges fejlődés a zöngétlen palatális réshang [ʃ], amelyet a *ci* illetve *sci* grafémacsoportokkal jelenítettek meg (Rohlf 1966: 403). A *bacio* [batʃo] (< BĀSIU) szó standard olasz kiejtése tehát nem szabályos, hanem az írásban előforduló bizonytalanságokra vezethető vissza. Egy másik lehetséges fejlődés a [ʃ] hang zöngés párja [ʒ], melyhez a korai időkben a *g* grafémát rendelték (Rohlf 1966: 404). Ebben az esetben is a *cagione* (< OCCASIÖNE) szó standard ejtése a [dʒ]-vel az írásmódra vezethető vissza. A budapesti kéziratban azonban ott is megtaláljuk a [ʃ] ejtésre utaló grafémákat, ahol a toszkánban ennek zöngés párja [ʒ] használatos. Ez a megoldás szintén a közép-déli régióra jellemző (Rohlf 1966: 406). A latin –TI- hangzócsoport a toszkánban részben ugyanebben az irányban fejlődik tovább, így lett a latin RATIOÖNE > ra[ʒ]one a toszkán nyelvben *g* grafémával írva (Rohlf 1966: 409) (a standard ejtés ugyancsak [dʒ]). A budapesti kéziratban itt is a [ʃ] ejtésre utaló grafémákat találunk.

- casioni [1,12] (OCCASIÖNE > ca[ʒ]one (toszkán)) (↔ cagioni N; V)
- imprisciona (in + prigione < PREHENSIOÖNE) (↔ inpregiona N; V)
- rascione / racione [4,2] (< RATIOÖNE) (↔ ragione N; V)

A következő, a budapesti kéziratban gyakran előforduló alak összetettebb magyarázatra szorul. A /ts/ affrikátára jellemző az észak-olasz nyelvjárásokban a zárhang (okkluzíva) elem kiesése ([ts] → [s]) (Parson 2010: 1538). Azonban ebben az esetben más magyarázat is felmerül. A Roma - Ancona vonaltól délre fekvő területeken ugyanis megfigyelhető az a jelenség, amikor zengőhang után a zöngétlen [s] affrikátaként jelentkezik [ts] (Rohlf 1966: 381) (*insegnare* [intseɲpare]; *il sole* [ertsole] a római dialektusban). Tehát amikor szabályosan [ts] hang lenne nazális után, a másoló – feltételezhetően – túlhelyesbít.

- senza ‘senza’ [2,8; 4,7] (↔ sença N / senza V)

Az eddig bemutatott jelenségek csak a budapesti kéziratban találhatók meg egy kivételével. Az /nd/ mássalhangzó csoportot érintő előreható hasonulás a bécsi és a nápolyi kéziratban is előfordul. Ráadásul mindhárom kódexben találkozhatunk az /nd/-/nn/ összekeveredéssel is (2), amely hiperkorrekcióra vezethető vissza. Ilyenkor olyan alakokban tűnik fel az /nd/ variáció, amelyekben szabályosan /nn/ lenne. Ez a fajta hiba toszkán szövegekben kizárt, csak délen lehetséges.

- (1) venennose (B) ↔ vedendosi (N; V) / quanno (N) ↔ quando (B; V) / comannamento (N) ↔ commandamento (V), commandaminto (B)
- (2) odirando (B) / udirando (N) ↔ udiranno (V); tirandia [2,9] (B; N; V) 'tirannia'; fando [6,4] (B) ↔ fanno (N; V); nasconderando (B) ↔ nasconderanno (N; V); serando (B; N; V) 'saranno'; no·ll'ando mai veduto (N; V) ↔ che non l'anno mai viduto (B)

4. Hol születhetett a *Specchio delle anime semplici*?

Amikor a jelen fordítás nyelvét vizsgáljuk – tehát – differenciált vizsgálatot kell folytatni, ugyanis a vizsgált kódex nyelve nem feltétlenül egyezik az eredeti fordítás nyelvével. Ennek a kérdésnek az eldöntésében döntő lehet a fonetika-fonológiai szinten felül a morfológiai jellegzetességeket is megvizsgálni. Márpedig jelen esetben megállapítható, hogy a morfológia – egy-két a toszkántól idegen alaktól eltekintve - következetesen toszkán.

4.1 Morfológiai jellegzetességek

A vulgáris latin jelen idejű T/1 végződések *-ĀMUS; *-ĒMUS; *-ĪMUS folytatásának tekinthetők az *-amo*; *-emo*; *-imo* végződések, amelyek azonban ilyen szabályos formában csak az *Italia mediana* térségben találhatók meg (Rohlf 1968: 249). Ettől délebbre legtöbbször a szó végi magánhangzó módosul, Firenzében már a legkorábbi népnyelvi szövegekben a kötőmódból kölcsönzött *-iamo* végződés győzedelmeskedik. Északon az *-amo* végződés nem található meg, amelyet az *-emo* helyettesít már a legkorábbi írásos emlékekben (Rohlf 1968: 249–250). Elszórtan mindhárom kéziratban előfordulnak ezek az alakok, azonban az *-iamo* végződéses alakok a vizsgált szövegrészlet alapján túlsúlyban vannak.

- *nui chiamamo* (B; N; V); *volemo* (B; N; V)
- *amiamo* (B; N; V); *pensiamo* (B; N; V); *diciamo* (B; N; V); *faciamo* (B; N; V)

Dél-olasz nyelvjárásra (Szicília; Calabria déli része, Lucania, Napoli, Puglia északi része, illetve észak felé Lazio, Umbria, és Marche) utalnak (Rohlf 1968: 341) azonban a budapesti kéziratban talált feltételes módban lévő igealakok: a főnévi igenévből és az *avere* (< HABĒRE) ige *praeteritum imperfectum* alakjából (HABĒBAM) álló formák, mint

- *diriano* (B) ↔ *direbbono* (N; V)
- *eligiriano* (B) ↔ *eleggerebbono* (N; V)
- *seria* (B) ↔ *sarebbe* (N; V)

A nápolyi és a bécsi kéziratokban ugyanezekben a helyeken a toszkán megoldásokat találjuk: ezek az alakok a főnévi igenévből és az *avere* ige *praesens perfectum* alakjából (HABUI) származnak (Rohlf 1968: 342). Az

olasz irodalmi nyelvben, majd a standard olaszban természetesen ezek az alakok váltak elfogadottá.

5. Konklúzió

Két hipotézis merül fel, amennyiben filológiai szempontból megállapítható, hogy a három kódex egy forrásból származik. A tanulmány szerzője által készített részleges *kolláció* alapján megfigyelhetőek monogenetikus összekötő hibák a három kéziratban (1)⁵, ugyanakkor szétválasztó hibák is egyrészlől a budapesti kézirat, másrészlől a két másik kézirat között (2)⁶, amely tény kizárja, hogy esetlegesen a bécsi és a nápolyi kéziratokat a budapestiről másolhatták volna.

- (1) Valószínű, hogy mindhárom kézirat egy olasz verzióból származik, mert a latin *debilitatis*-ből nehezebben lesz *di bellezza*, mint egy olasz *debilezza*-ból. Ennek kapcsán, tehát, felmerül egy további köztes olasz nyelvű másolat a közös ős és a latin verzió között.

L *corpus non habet aliquid amplius debilitatis nec anima aliquid terroris seu timiditatis.*

B lo corpo non à alcuna cosa più **de belleza**, né l'anima à alcuna cosa pió de terrore overo timidità

N il corpo non à alcuna cosa più **di belleçça** né l'anima à alcuna cosa più di terrore overo timidità

V il corpo non à alcuna cosa più **di belleçça**, né l'anima à alcuna cosa più di terrore overo timidità

- (2) /meglepődik, amikor azt a csodálatos lelki mélységet és **magabiztosságot** látja⁷/

B stupendose della profundità del suo mirabile ingenio et de tanta **oscurità**

N stupendosi della profundità del suo mirabile ingegno et di tanta **sicurtà**

V stupendosi della profundità del suo mirabile ingegno et di tanta **sicurità**

Az egyik lehetőség, amely ezen a ponton felmerül: a közös forrás (tehát az *Italiano 2*) nyelve egy közép-déli nyelvváltozat, ebben az esetben a bécsi, illetve a nápolyi kéziratok toszkanizáltak. Azonban az a tény, hogy a morfológia a bécsi és a nápolyi kéziratokban következetesen toszkán, illetve a budapesti kéziratban sok esetben toszkán ezt a hipotézist gyakorlatilag kizárja. A legvalószínűbb tehát a fordított sorrend: az *Italiano 2* nyelve toszkán, míg a kódexek a közép-déli régióban születtek, azzal a pontosítással, hogy a budapesti kódexben a másik kettőnél jóval több déli vonást fedezhetünk fel, tehát egy kevésbé szöveghűen

⁵ Részlet a 24. fejezetből (a budapesti kódex fejezetcsoportja szerint).

⁶ Prológusból vett részlet.

⁷ A magyar fordítás forrása: Falvay Dávid 2002. Marguerite Porete, az *Egyszerű lelkek tükre* és annak magyar vonatkozásai. In: *Aetas 2002/4*. Szeged.

másoló skriptor képe jelenik meg. Mélyreható nyelvi átdolgozásról, tehát, nem beszélhetünk, csupán a korszakra nagyon jellemző másolói gyakorlatról: a másoló számára, illetve – a másoló szerint - a kódex olvasói számára idegenül ható alakok “kijavításáról”.

Felmerülhet végül a kérdés, hogy vajon az *Italiano 2* kiinduló pontja nem az *Italiano 1*-e, amelyről megállapítható, hogy toszkán, illetve valószínűleg korábbi, mint az *Italiano 2*. A két szöveg viszonya a mai napig nem tisztázott (Guarnieri 1994: 505–507), a szövegeltérések azonban arra engednek következtetni, hogy vagy két külön fordításról van szó, vagy az egyik verzió egy utólag átdolgozott fordítás.

Függelék: Forrásközlés:

Az *Egyszerű lelkek tükre* olasz nyelvű kéziratának prologusa⁸
Országos Széchényi Könyvtár (Budapest)
Ms. Oct. Ital 15.

[1]

Incomenza el prolago del sequente libro chiamato *Spechio delle anime pure overo humile* composto dalla beata Margarita figliola de re de Ungaria. La venerabile et innamorata serva de Yhesu Cristo, beata Margarita, nel principio del quale libro pone uno exemplo materiale riducendolo a proposito della sua gentile anima dechiarando con esso el modo como se comenzò tuta ad inn(n)amorare del superno imperatore Yhesu Cristo. Lo quale libro, lui divino sposo per suo singularissimo dono et gratia li dede a scrivere a ciò che fusse intesa la nobilità et libertà dell’anima tuata infocata remessa nel divino amore et proprio essere anichilata. Il misterio del quale libro trascende tanto ogni virtuosa et humana intelligentia che pió ingiorantia lassa nell’anima de quilli che lo legono che in quilli che non l’anno mai viduto né udito salvo se non partecipassoro alquanto dello stato del quale lo dicto libro parla. Et non laudo né consiglio ad ogni gente che lo lega per pió casioni, ma singularmente per doe casione. La prima a’ciò che odendo altri

[2]

il mirabile stile et quasi fore de omne uso di scriptura che lo spiritu sancto à tinuto in ditare questo libro a questa anima quasi facta uno altro lui, ma chi non partecipando questo stato lege o ode legere non se volesse ponere a sedere come quiescente in nella sedia dove questa anima sede. Avendo ancora de bisogno de servire alle virtù attuale per la infirmità dell’anima et de sensi incorrecti per le quale virtù mortificano li sensi de fora et apparecchiano la quiete all’omo dentro.

⁸ A budapesti kézirat itt közölt részlete már megjelent (Falvay 1999:35–46), ezt a szerző az eltérő átírási kritériumok miatt átdolgozta.

Sì che ponendose altri in questa sedia se[n]za el modo dicto cioè de sensi mortificati et l'omo dentro quietato sopra li divini iuditii et sopra li sottili concupiscentii dello spirito: non odesse quella reprehensibile parola che udi colui che intrò alle noze senza le vestimenta nutiale etc. Et volendose esso pur apressare overo repusare, sì como persona libera dalla tirandia de sensi et delle voluntade dello spirito non fosse per divino iuditio da dupii fragelli percosso non sapendo el dito fruire. Et quello che gli è possebele et debito de fare per te dio non lassase

[3]

in sé perire et fosse poi tormentato dalla propria consentia vedendose nell'ono attidiato et l'altro transcendesse tanto che non l' sapesse per niuno modo usare. Non dico io questo per sconfortare alcuno et che ciaschuno non se debia sforzare co·lle radice della humilità de pervenire alla dicta perfetione, ma dicolo per carità et cautela de chi lege overo ode, però che uno che sia in questo stato li miliara non la vidoro mai la sua contrada né oderla mentovare. Sì che chi lege saviamente soporti in esso soportandose se medesimo con patientia se da longa da questo stato sequitando humilmente quelle virtù che sonno al suo stato conveniente et la propria infirmità rechiede. La seconda cosa dico essere pericoloso el misterio de questo libro a chi lege o ode legere non avendo per gusto lo dicto misterio che non cadesse nella infedeltà o in iuditio sopra le forte sententie. Et altro al umano intendere che questa gentilissima anima proferiscirà de sé all'amore divino et li divini legamenti con li quali la divina bontà à seco legata et coniunta. La quale anima essendo quasi facta uno altro lui mediante esso divino amore in sé trasformandola trabe de quello

[4]

divino fonte el fondamento del quale non intende se non se medesimo tali et tanti et sì forti vocaboli apena la fede sostiene et la rasion(n)e al tuto li ingiora, sì che solo lo gusto consente queste verità essere catholiche. Per la qual cosa concludo che con timore et reverentia s'approssimi l'anima a questo profundo pelago, però che l'elifante co·lla sua grandezza et forteza ci anegarebbe. Et allo aspecto et sono delle quale divine parole e sententie lo leone co·lla sua forteza et ferocità caderebe morto, sì che li mansueti angelli passano per questo pelago senza pericolo. Et però è chiamato questo libro Spechio delle anime simplece. Adonque lo intellecto sustenga per fede la profondità de questi vocaboli et la ragione allenti le sue iustitie sopra a questa anima libera de le lege. Iustitie et rasioni che sotto li cieli se exercitano, però che colui che è sopra tute le lege et al quale è dato dal patre ogni iuditio et iustitia fare, ne fa l'uso della sua volontà facendola vivere et regnare co·lle soe imperiale et divine lege però che l'à trovata in se medesima anichilata. Et dal principio

[5]

insino alla fini in tute conclusioni et sententie de questo libro questa anima intende una sola cosa cioè vederse nel cospeto del somo essere de Dio nichilo cioè vederse meno in essere che prima che creata fosse. Del quale humilissimo sguardo che de se stessa per se stessa intende, move la divina pietà a riguardare sopra de lei con tanta benignità quanto la divina bontà iustitia intende che tale sentimento remunerare se debia. Et tanto se dona per divina onione alla dicta anima in sé transformandola quanto permette o pò sostenere una anima in nella fragilità della carne. Et questa è rechissima et divina iustitia, che l'amante tanto se doni all'amato, quanto tra l'amante et l'amato sia tolto via ogni mezanità che potesse impedire la dicta coniuntione et onione overo t(r)asformatione dallo amante allo amato. Per la qual cosa siano pregati tuti li lectori et auditori de queste divine sententie lo intellecto delli quali stupefacessero che col elmo della fede sostengano queste cose a ciò che non caschino in iuditio. Dico a quelli alli quali le decte cose paresseno incredibile, però che alli partecipanti de queste cose non bisogna però che le sostengono

[6]

per fede essendo già certificati da saporoso gustu de queste devine cose. Et quantunque tra le forte sententie dello libro siano molte cose comune et intelligibile per le quale la dicta anima volendo satisfare alli auditori si sforzava assai volte lei stessa forse intendere, ma non potendo per vocaboli forse intendere né proferire quelle cose che è fra Dio et l'anima se fando, lassavale pendente et scure alli intellecti ruzi. Ma dechiarate et intelligibile alli gustaturi desse. Per la qual cosa lei stessa acorgendose de non potere satisfare a tuti move lei stessa i dubi alcuna volta da parte della razione et alcuna volta da parte della Chiesa vedennose usare assai volte sì forti vocaboli che a'lei stessa li pareva che ogniuno delli preditti interrogatori dovessero parere forti. Et assai volte dechiarava lo stato suo alla razione et alla Chiesa facendose mezano l'amore nel quale essa era tucta transformata. Et in questo modo è conposto questo libro quasi come dialogo, ci(o)è la razione domanda questa anima dello stato suo stupendose della profondità del suo mirabile ingenio et de tanta oscurità quanta essa mostrava avere de se stessa pigliando

[7]

licentia da tute le virtù per fugire la servitù et vivere in prop(r)ia libertà solo in divino amore reservandose nel quale et dal quale tuta era trasformata, et col quale tute le response che alla razione et alla Chiesa faceva avea perfecta concordia. Confermando sempre le soe rasoni verissime catholiche, ma alla razione forte li pareva aconsentire che da lei e dalla sua doctrina pigliasse licentia. Et tanto che de questo celestiale libro li lectori avere possono pió chiara intelligentia metteremolo ordinatamente in capitoli, terremo ancora questo modo scrivendo a ciò che li lettori ce abiano meno fatiga co'llo intellecto dello libro cioè a tute le interrogazione et responsione nel principio de ciascuna el paragrafo

el quale prego ogniuno che transc(r)ivese che l' mantenga. In nome domini amen. Finito el prolago incomenza la tavola de capitoli.

Hivatkozások

- Domokos György 2002. Filológiai adalékok Magyarország és a magyar-olasz kapcsolatok történetéhez. In: Tima Renáta (szerk.). *Kapcsolatok: Tanulmányok Jászay Magda tiszteletére*. Budapest. Íbisz Könyvkiadó. 50–58.
- Domokos György, Farkas Gábor 2001. Le fonti dell'italianistica in Ungheria. In: (szerk. Mariarosaria Scigliano) *Problematiche e prospettive della ricerca sul materiale librario ungherese presente in Italia e sul materiale librario italiano presente in Ungheria: Primo incontro italo – ungherese di bibliotecari Budapest, 9–10 novembre 2000*. Budapest: Istituto italiano di cultura. 212–221.
- Falvai Dávid 1999. Il libro della Beata Margherita: Un documento inedito del culto di Margherita d'Ungheria in Italia nei secoli XIV e XV. In: *Nuova Corvina: Rivista di Italianistica* 5. 35–46.
- Falvai Dávid 2002. Marguerite Porete, az *Egyszerű lelkek tükre* és annak magyar vonatkozásai. In: *Aetas 2002/4*. Szeged. 155–158.
- Klaniczay Gábor 2000. Képek és legendák Árpád-házi Szent Margit stigmatizációjáról. In: *AA.VV. Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítás a Keresztény Múzeumban*. Esztergom. 36–54.
- Klaniczay Tibor 1994. A Margit-legendák történetének revíziója. In: Klaniczay Tibor–Klaniczay Gábor: *Szent Margit legendái és stigmái*. Argumentum. Budapest. 5–91.
- Larson, Pär 2010. Fonologia. In: Salvi, Giampaolo, Renzi, Lorenzo (szerk.): *Grammatica dell'italiano antico*. Vol. II. il Mulino. Bologna. 1515–1546.
- Porete, Margherita 1994. *Lo Specchio delle anime semplici*. Fozzer, Giovanna–Guarnieri, Romana–Vannini, Marco (szerk.). Ed. San Paolo. Milano.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonetica*. Giulio Einaudi. Torino.
- Rohlf, Gerhard 1968. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Morfologia*. Giulio Einaudi. Torino.
- Sargent, Michael 2010. Marguerite Porete. In: Minnis, Alastair–Voaden, Rosalynn (szerk.): *Medieval Holy Women in the Christian Tradition, c. 1100–c.1500*. Brepols. Turnhout. 291–309.

Huszthy Alma

Eötvös Loránd Tudományegyetem

huszthy.alma@gmail.com

A nápolyi /s/ hat változata

Huszthy Bálint

*Siente Napule, e po' mmuore...
Nápolyt hallani, és meghalni...*

1.1. A kutatás alapjai

Tanulmányomban az olasz nyelv nápolyi dialektusának egy hangtani különlegességével foglalkozom. Mint a címből kiderül, hat hangot fogok bemutatni, melyek ebben a dialektusban /s/ allofónjaiként kiegészítő eloszlásban állnak.

Kutatásaim korpuszát hangfelvételek jelentik, melyeket saját magam készítettem többszöri nápolyi tartózkodásom során (2009 és 2011 között), helyi dialektális beszélőkkel. A mintegy 30 órányi felvételen minden korosztály képviselőjét megszólaltattam, utcagyerekektől kezdve, középiskolás diákokon és egyetemistákon át egészen a szülőkhöz és nagyszülőkhöz. Kutatásom terepe elsősorban Nápoly belvárosa volt (a történelmi óváros és a *Sanità* negyed), de *Nápoly provincia*, ill. *Campania megye* más városaiban is gyűjtöttem hanganyagot. A hangfelvételek mellett a nápolyi dialektus fonológiájával foglalkozó szakirodalmat vettem alapul tanulmányom megírásához.

1.2. A nápolyi dialektus az olasz dialektusok közt

Nápoly Dél-Olaszország legjelentősebb városa, és – jórészt páratlan földrajzi adottságainak köszönhetően – már alapításától fogva jelentős irányító szerepet játszott Itália déli részén. A középkorban egyeduralkodóvá nőtte ki magát, majd rövidesen Dél-Itália fővárosa lett, aminek máig is mondható. Feltehetőleg sok évszázados központi szerepének köszönhető, hogy meglepő egység jellemzi a Nápoly környéki beszélt olasz nyelvet (vö. Bianchi, De Blasi, Librandi 1996: 190); ez azért meglepő, mert köztudomásúan az olasz az egyik legnagyobb dialektális változatossággal bíró indoeurópai nyelv.

Az olasz dialektusok alapvető felosztásában (*északi, közép, déli, szélsőségesen déli*) a nápolyi a déli dialektusokhoz tartozik (vö. Dardano, Trifone 1985: 34). Kutatásaimban a nápolyi dialektussal együtt a Nápolyban beszélt regionális olasz köznyelvet is elemzem. Olaszországban a köznyelv

erősen rányomja a bélyegét a dialektusokra, ezért a kettejük közti különbség folyamatosan kiegyenlítődni látszik. Cikkemben a nápolyi dialektális példákön kívül regionális köznyelvi példákat is igyekszem hozni az egyes fonológiai jelenségek bemutatására.

1.3. A jelölések magyarázata

Tanulmányomban a következő jelöléseket, rövidítéseket használom: A példaként hozott szavakon ékezetrel jelölöm a szóhangsúly helyét, kivéve, ahol a hangsúlynak nincs jelentősége (pl.: *cerása* ‘cseresznye’). A nyelvi adatok fonetikai átírását a Nemzetközi Fonetikai Társaság által kidolgozott IPA alapján végzem.¹ Az alakok felszíni szerkezetét szögletes zárójelek között tüntetem fel, a mélyszerkezetet perjelek között; ilyenformán a fonémákat perjelek közé (pl.: /n/), míg az allofónokat szögletes zárójelek közé írom (pl.: [ŋ]). Emellett a következő rövidítéseket használom: *regionális köznyelv* (reg. közny.), *olasz nyelv* (ol.), *magyar nyelv* (magy.), *latin nyelv* (lat.), *francia nyelv* (fr.).

2.1. Bevezetés a kutatás ismertetéséhez

Kutatásom lényege, hogy az /s/ fonéma allofónjaként mutatok be hat hangot: [s, z, ʃ, ʒ, ts, dz]. Bár ezek közül nem egy fonémaként is jelen van a nápolyi dialektusban, a mellett fogok érvelni, hogy bizonyos helyzetben mégis kiegészítő eloszlásban állnak, egyetlen fonéma, /s/ variánsaiként. Az alábbiakban részletezem /s/ disztribúcióját a nápolyi dialektusban, és környezetétől függően megállapítom az ejtésben megjelenő különböző változatait: először intervokális helyzetben elemzem, majd mássalhangzócsoport záró, ill. nyitó tagjaként.

2.2. Fonotaktikai megszorítások

Mielőtt részletes elemzésbe fognék, szükségzerű szólnom pár szót a nápolyi dialektus fonotaktikájáról, amely jelentős mértékben korlátozza a mássalhangzó ejtését.

Jelen munka szempontjából három megkötés bír fontossággal. Elsőként: a nápolyi dialektusban szó végén nem állhat mássalhangzó. Bár a szótagszerkezetet tekintve a kódában egy mássalhangzó még szerepelhet, abszolút szóvégen szigorúan magánhangzónak kell állnia. Adott esetben ezért magánhangzó-betoldás történik: mássalhangzóra végződő jövevényszavak vagy tulajdonnevek ejtésekör a szó végére egy *schwa* kerül, pl.: *computer* [kompju'terrə], (*Sofia Loren* [lo'rənnə], *gas* ['gassə] ‘gáz’, stb. A *schwa*-epitézisre vezethetők vissza olyan hiperkorrekciós esetek is, amelyekben *ő*-re végződő magyar neveket nápolyiak utolsó magánhangzó nélkül írnak le (magánlevelezések alkalmával történt meg), pl.: *Ern* ['ernə] ‘Ernö’, *Vill*

¹ Vö. *Handbook of the International Phonetic Association: A guide to use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.

[ˈvillə] ‘Villó’. (Ez érthető, hiszen palatális, kerekített magánhangzók hiányában a magyar [ø]-höz a schwát érzik legközelebbnek, amelynek viszont nincs graféma megfelelője.)

A másik két, számunkra fontos fonotaktikai megkötés a mássalhangzó-szekvenciákat érinti. Zörejhangkapcsolat csak úgy alakulhat ki, ha a csoport első tagja /s/, illetve valamely allofónja: [s, z, ʃ, ʒ] (háromtagú csoport esetében a második tag zörejhang, a harmadik mindig /r/, pl.: [str, zdr, ʃfr, ʒbr]). Zöngésségi hasonulás a nápolyi dialektusban csak az /s/ fonémát érinti, mindig regresszíven történik, és zengőhangok is kiváltják (pl.: s → z / __ {d, n}; ʃ → ʒ / __ {b, m}). Végül /s/ csak akkor lehet mássalhangzócsoporthoz záró tagja, ha koronális szonoráns – /l, n, r/ – után áll. Ezért a később tárgyalandó jelenségeket leíró szabályokban (l. 3.2.1.) a [+mássalhangzó] jeggyel csak erre a három szonoránsra utalok. Ha bizonyos szavakban /s/ egyéb mássalhangzókat követne, schwa-epentézis történik, pl.: x [ˈiggəsə] ‘iksz’, y [ˈibbəsɪˈlonnə] ‘ipszilon’, *Hamšik* [amməˈsikkə] ‘Nápoly focicsapatának szlovák játékosa’, stb.

3. /s/ megjelenési lehetőségei a nápolyi dialektusban

3.1. Intervokális helyzetben

A fonotaktikai megszorítások tisztázása után rátérek tanulmányom lényegi részére, és sorra veszem az /s/ fonéma megjelenési lehetőségeit, megfigyelve, hogy környezetétől függően hogyan változik az ejtése, mikor melyik allofónja jelenik meg. Először intervokális (és szókezdő prevokális) helyzetben, majd magánhangzócsoporthoz záró, végül nyitó tagjaként.

Bár az olasz nyelv önálló fonémaként tekint a koronális szibiláns zöngés /z/ ill. zöngétlen /s/ változatára, az olasz dialektusok egy bizonyos részében a köztük lévő ellentét nem áll fenn (vö. Rohlfs 1966: 284). A középolasz és délolasz dialektusok jellemzője, hogy intervokális és szókezdő prevokális helyzetben zöngétlenül ejtik a koronális szibilánst, ez által az /s/ és /z/ közti ellentét neutralizálódik. A köznyelv erős normatív szerepe, ill. a média nyomása miatt azonban a zöngétlen ejtés visszaszorulni látszik, egyre inkább tért hódít a Milánóra jellemző, intervokális [z] ejtése. A középolasz területeken beszélt regionális köznyelvet már elárasztották a [z]-ék, és egyre gyakrabban jelennek meg a dialektusokban is: a zöngésítés fokozatosan veszi birtokba a félszigetet, már nyújtogatja a nyakát Nápoly, és Olaszország délebbi részei felé (vö. Maturi 2002: 83–84).

Adatközlőim többsége, mikor tudatosan olaszul próbált beszélni, vegyesen ejtett [s]-szeket és [z]-ket intervokális helyzetben; utóbbi csak akkor tűnt el a beszédükből, mikor dialektusra váltottak. Mindazonáltal – minthogy a zöngésedés esetleges – /z/-t nem tekintem fonémának a nápolyi dialektusban, valamint abból indulok ki, hogy a hangzóközti /s/ alapvetően zöngétlen (vö. Ledgeway 2009: 99). Az /s/ fonéma fő variánsának is a zöngétlen, koronális

szibilánst, [s]-t tekintem, belőle fogom levezetni a bevezetőben felírt többi hangot (l. 2.1.).

Kutatásaimban az intervokális /s/ zöngésedési lehetőségeit a szóhangsúly helyzetétől függően vizsgáltam. Mivel az olasz nyelvben és dialektusaiban szabad szóhangsúly van², úgy gondoltam, ez is befolyással lehet az /s/ viselkedésére. Azokban a szavakban, melyekben a hangsúly az /s/-szet megelőző szótagra esik, igen stabilnak tűnik a zöngétlen ejtés, pl.: *rósa* ['ro:sə] 'rózsa', *múseco* ['mu:səkə] 'zenész', *cerása* [tsə'ra:sə] 'cseresznye', stb. Felvételeim legtöbb adatközlője a regionális köznyelvben sem ejt [z]-t ilyen szavak esetében. Néha egyenesen úgy tűnik, mintha képtelenek lennének zöngésíteni: egyik adatközlőm a felvételek közben vitába keveredett egy barátjával, és egy jelentőségteljes mondatot ejtett ki, l. (1). Azt magyarázta, hogy a *chiesa* ('templom') szót ők Nápolyban sz-szel ejtik, nem mint a többi olasz, akik z-vel. Ugyanakkor a szót másodszor is zöngétlen [s]-szel ejtette, noha nyilvánvalóan a „többi olaszt” szerette volna utánozni.

(1)

Noi diciamo chiesa, non come lo dicono gli altri, che dicono chiesa.

[noj di'ʃamo kjesa noŋkome lo 'dikono ʎʎaltri ke 'dikono kjesa]

'Mi azt mondjuk, *chiesa*, nem mint a többiek, akik azt mondják, *chiesa*.'

Azok a szavak, amelyekben /s/ szomszédságában nem áll hangsúlyos szótag, túlnyomórészt szintén zöngétlen [s]-t tartalmaznak, pl.: *brinnese* ['brinnəsə] 'poháráköszöntő', *mesuratóre* [məsurat'orə] 'vízóra leolvasó', *pusetivaménte* [pusətiva'mentə] 'pozitívan', stb.

Ellenben azokban a szavakban, melyekben a hangsúly az /s/-szet tartalmazó szótagra esik, a felvételek tanúsága szerint előfordulhat bizonyos mértékű zöngésítés, pl.: *Vesúvio* [və'zu:vjə] 'Vezúv', *rusário* [ru'za:rjə] 'rózsafüzér', *petrusíno* [pətru'zi:nə] 'petrezselyem'. A szakirodalom nem bontja le hangsúly szerint a zöngésedési lehetőségeket, Radtke (1997: 75) dialektális előítéletnek nyilvánítja a campaniai intervokális [z] hiányát, és négy zöngességi fokot állapít meg: [s, ʃ, ʒ, z]. Ledgeway (2009: 99) szerint általános tendencia a zöngétlen [s] ejtése, ám köznyelvi hatásra az intervokális [s] zöngésedhet, a Radtke által megfigyelt zöngességi fokok szerint. Felvételeim alapján a zöngésedés függhet a szóhangsúly helyzetétől, és abban az esetben leggyakoribb, melyben a hangsúly az /s/-t tartalmazó szótagra esik. Egyébként Radtke két példája is ezt látszik alátámasztani: *fasúle* [fa'zulə] 'bab', *spusà* [ʃpu'za:] 'megházasodni'.

Következésképp az intervokális (illetve a szókezdő prevokális) /s/ a nápolyi dialektusban alapvetően [s]-ként ejtődik. Természetesen a regionális köznyelvben jócskán előfordulnak intervokális [z]-k – még ha általános

² A hangsúly a szó utolsó három szótagjára eshet.

tendencia is a zöngétlen ejtés –, ami elsősorban az olasz köznyelv egyre növekvő hódító erejének köszönhető. Maturi (2002) hiperkorrekcióra is talál példát: mivel a déli dialektusok Észak-Olaszországban erősen stigmatizáltak – és velük az intervokális /s/ zöngétlen ejtése is –, előfordul, hogy a köznyelvben is zöngétlen [s]-szek Nápolyban zöngét kapnak, pl.: *buona [z]era* ‘jó estét!’ (vö. (ol.) *buona [s]era*), *venti[z]ette* ‘huszonhét’ (vö. (ol.) *venti[s]ette*), stb. (Maturi 2002: 84). A [z] allofón megjelenési lehetőségeit az 3.2.2. és az 3.2.3. fejezetekben vizsgálom meg részletesen.

3.2. Mássalhangzó-szekvencia tagjaként

3.2.1. Affrikáció

Mint a fonotaktikai kikötésekkor láttuk, /s/ csak akkor lehet mássalhangzócsoport záró tagja, ha koronális szonoráns – /l, n, r/ – után áll. Ilyen esetben azonban hangképzési okokból (l. később) affrikálódik: [ts] vagy [dz] lesz belőle. A /ts/ és a /dz/ affrikáták fonémaként is előfordulnak a nápolyi dialektusban, pl.: *miezejuórno* [mjetsə'jwornə] ‘dél’, *zizza* ['tsittsə] ‘női mell’, *benzina* [bβən'dzi:nə] ‘benzin’, stb. Azonban /ts/ és /dz/ fonémaként való jelenléte nem zárja ki, hogy ugyan ezek a hangok valamely másik fonéma allofónjaként is megjelenjenek. Ezt az elméletet a lexikális fonológia *szigorú ciklikussági feltétele* támasztja alá, mely szerint korábbi szinteken létrejött szerkezetek a később létrejött szerkezetek számára már nem hozzáférhetők (vö. Durand, Siptár 1997: 104). Azok a szavak, melyekben /ts/ és /dz/ fonéma, már úgy kerültek a nápolyi dialektus szókészletébe, hogy tartalmazták ezeket az affrikátákat, illetve az affrikáció valamely korábbi, a dialektus fonológiai szabályai számára már nem hozzáférhető szinten történt meg. Ellenben a dialektuson belül működő szabályok is létrehozhatják a [ts] és [dz] hangokat: /s/ affrikációja, valamint az affrikáta zöngésedése révén.

Az affrikációs szabály – l. (3) – abban az esetben érthető meg legkönnyebben, amelyben /s/ /n/-t követi. Az *[ns] nem létező szekvencia, amelynek ejtését a nyelvek háromféleképpen képesek megoldani: egy magánhangzó betoldásával (pl.: [nis]), /n/ törlésével (aminek következtében az előtte lévő magánhangzó nazalizálódik és megnyúlik, pl.: (magy.) *bennszüöltt* ['bẽ:syløtt]), valamint /s/ affrikációjával.

(3) s → ts / C __

Az affrikáció esetében /s/ az előtte álló /n/ artikulációjához híven ejtődik, vagyis a nyelv hegye és éle (koronája) továbbra is a fogmederre tapad. Ez által zárhangként fog felpattanni, majd réshangként szól tovább, magyarán affrikáta lesz belőle. Ugyan ez az artikulációs folyamat más megközelítésből úgy írható le, hogy /n/ és /s/ közé betoldódik egy homorgán réshang: /t/, a szekvencia tehát [nts] lesz. Pontosan ez a szabály játszódik le a magyar nyelvben is a *pénz* és

benzin szavak esetleges [pe:ndz], [bendzin] ejtésekor (vö. Durand, Siptár 1997: 36). Az affrikálódott mássalhangzó ellenben itt a zöngés /z/, amire a nápolyi dialektusban nem találunk példát, abból a már említett tényből kifolyólag, hogy a nápolyiban /z/ nem fonéma. Következésképp az /s/ fonéma [dz] allofónjának leírását az affrikációs szabály nem meríti ki, [dz] esetében újabb szabályra van szükség.

A [dz] allofónhoz [ts] zöngésedése révén jutunk el. Ez a jelenség azonban nem kizárólagos: egy opcionális zöngésségi szabály vezet le, amely zörej- és zengőhangok között működik. Egyfajta progresszív, részleges zöngésségi hasonulásról van szó, amely révén a zöngétlen zörejhang átveheti az öt megelőző zengőhang zöngésségét, pl.: *ponte* [ˈpondə] ‘híd’, *tiempo* [ˈtjembə] ‘idő’, stb. Ez alapján (4) alatt újra felírom a [ts] és [dz] allofónokat létrehozó szabályokat: [ts]-t az első adja meg, [dz]-t pedig mindkettő, tekintve, hogy a szabályok tápsorrendben állnak.

- (4) s → ts / C __
 [-szonoráns] → [+zöngés] / [+szonoráns] __

A következőkben részletezem a három koronális szonoráns – /n, r, l/ (ebben a sorrendben fogok haladni) – /s/-szel való találkozásának konkrét eseteit, melyek között akadnak kisebb eltérések.

Az /s/ fonéma /n/ utáni affrikálódása alól a nápolyi dialektusban nincs kivétel, ez a szabály a mai dialektusban is produktív. Még a nápolyi regionális köznyelvben is működik, minthogy a beszélők /ns/ szekvencia ejtését így tanulták meg áthidalni „anyadialektusukban”.³ Az affrikáció jelensége a nápolyi dialektusban lexikalizálódott: a kérdéses helyzetben előforduló /s/-eket írásban ‘z’ grafémával jelölik (amely az olasz nyelvben és dialektusaiban [ts, dz] hangok megfelelője), pl.: (lat.) *PENSO* > *penzo* [pentsə] ‘gondol, E/1’ – vö. (ol.) [pē:so] –, (fr.) *chance* > *canzo* [kantsə] ‘esély’, /in+somma/ > ‘*nzomma* [ənˈdzommə] ‘mindent egybevéve’ – vö. (ol.) [iːˈsomma] –, stb. Az affrikáció szóhatáron, ill. jövevényszavakban is működik, pl.: (reg. közny.) *non sapévo* [nontsaˈpe:vo] ‘nem tudtam’, (reg. közny.) *in Sicilia* [indziˈʃi:lja] ‘Sziciliában’, *jeans* [dʒintsə], stb.

Az esetek többségében az /r/ utáni affrikáció is lexikalizálódott, pl.: (lat.) *BORSA* > *vorza* [vɔrtsə] ‘táska’ – vö. (ol.) [borsa] –, (lat.) *PERSONA* > *perzóna* [pərˈdzo:nə] ‘személy’ – vö. (ol.) [perˈso:na] –, (lat.) *PERSICA* > *pérzeca* [ˈpertsəkə] ‘öszibarack’, stb. Ebben az esetben azonban ellenpéldával is találkozhatunk: a visszaható igék főnévi igenévi alakjában a főnévi igenévképzőhöz (-ar-, -er-, -ir-) közvetlenül kapcsolódik a visszaható névmás

³ Megjegyzendő, hogy az olasz köznyelv másik megoldást választ az artikulációs probléma kiküszöbölésére – /n/ törlését, és ez által az öt megelőző magánhangzó nazalizálását, pl.: *pensione* [pē:sjo:ne] ‘nyugdíj’ –, ami befolyásolja a nápolyi regionális köznyelvet, így ezen a szinten az affrikáció nem kizárólagos.

(-se), ugyanakkor ebben az esetben /s/ csak igen ritkán affrikálódik, írásban is 's' graféma jelöli, pl.: *arraggiarse* [arradʒ'dʒarsə] 'feldühödni', *pentirse* [pən'tirsə] 'megbánni', stb. Szóhatáron is ingadozik a szabály működése, pl.: (reg. közny.) *per sempre* [per'sempre] / [per'tsempre] 'örökre', (reg. közny.) *far sentire* [farsen'tire] / [fartsen'tire] 'meghallgattatni'⁴, stb. Idegen szavakban pedig, a felvételek tanúsága szerint, egyáltalán nem jelenik meg az affrikáció, pl.: *piercing* [pir'siŋgə], *New Jersey* [nu'ddʒersi], ami arra utal, hogy ez a szabály a mai nápolyiban már nem bizonyul produktívnak.

Az /l/ utáni affrikáció esete némivel összetettebb az eddig látottaknál, itt ugyanis életbe lép egy harmadik szabály, amely a (4) alatti két szabály közé ékelődik, megbolygatva ezzel a szabálysorrendet. A nápolyi dialektusban egyáltalán nem fordul elő olyan szekvencia, melyben /l/ mássalhangzót előzne meg. *[IC] kapcsolat alapvetően kétféleképpen oldódhat meg: /l/ rotacizálódásával (pl.: *ultimo > *úrtemo* 'utolsó', *balcone > *barcóno* 'erkély', stb.), vagy velarizálódásával, és ennek következményeként félmagánhangzóvá gyengülésével, l. (5), (pl.: *alto > *áuto* 'magas', *caldo > *cáudo* 'meleg', *milza > *méuza* 'lép (belső szerv)', stb.).

(5) l → w / __ C

Az (5)-tel jelölt szabály értelmében *[ls, lts, ldz] kapcsolatok sem létezhetnének, mint ahogy nem is léteznek a nápolyi dialektusban. Az /s/ affrikációja mégis megfigyelhető azokban a szavakban, ahol az őt etimológiailag megelőző /l/ félmagánhangzóvá alakult: az affrikáció tehát minden bizonnyal a velarizálódás előtt történt meg. Következésképp lehet rekonstruálni az eredetileg /ls/ szekvenciát tartalmazó szavak útját: (lat.) FALSŪ(M) > *fal[ts]o > *fáuzo* [ˈfawtsə] 'hamis', (lat.) CELSA > *cel[ts]a > *céuza* [ˈtʃewtsə] 'szeder', *salsa > *sal[ts]a > *sáuzo* [ˈsawtsə] 'paradicsomos térszázszó', stb.

Érdekeség, hogy az /l/ utáni affrikáció esetében nem fordul elő zöngés [dz]. Ez azzal magyarázható, hogy a velarizációs szabály és a zöngességi szabály között gátsorrend áll fenn, a velarizáció tehát előbb lépett életbe a zöngésedésnél, elvéve így annak potenciális bemeneteit, ahogy a (6) alatt felírt szabálysorrendből is kitűnik.

(6) s → ts / C __
l → w / __ C
[-szonoráns] → [+zöngés] / [+szonoráns, +msh.] __

⁴ *Per sempre, far sentire*: ezek regionális köznyelvi alakok, a dialektusban a *per* és *far* szavak záró /r/-je törlődik, ill. a következő mássalhangzóhoz asszimilálódik: *pe' ssèmpe, fa' ssenti*, így ez esetben nem történik [rs] ütközés.

Eszerint az érintett szavakban a következő folyamat zajlott le: először az [l] utáni [s]-ből [ts] lett, majd a [ts] előtti [l]-ből [w] félmagánhangzó: ekkor a harmadikként felírt zöngésségi szabálynak már nem volt bemenete, minthogy a zöngésedést csak [+mássalhangzó] jegyű elem válthatja ki. A nápolyi velarizációs szabály működése jóval az olasz köznyelvesítése előtt lezárult, így a regionális köznyelvet nem érinti. Az ezen a szinten történő [IC] ütközések esetében már megfigyelhető az /l/-et követő mássalhangzó zöngésedése, ami az iménti gátsorrend megállapítását támasztja alá. Az affrikáció a regionális köznyelvben részleges produktivitást mutat, pl.: *nel sénso* [nel'tsentso] / [nel'sentso] ‘abban az értelemben’, (reg. közny.) *il Signóre* [iltsjɲ'no:re] ‘az Úr’, stb.

A (4) alatt felírt zöngésedési szabály működése opcionális, ám igen gyakori. Egy esetben mutat következetességet: ha valamely más szabály megelőzi őt, és elveszi a bemeneteit, (hasonló helyzetet láttunk (6) esetében). Él egy szabály a nápolyi dialektusban, amely képes ezt megtenni: a középállású, ill. szóvégi magánhangzók gyengülése, melynek következtében a *schwá*-vá gyengült szóvégi magánhangzót megelőző mássalhangzó zöngétlenedik, pl.: *maggio* ['mattʃə] ‘május’, *luglio* ['luccə] ‘július’.⁵ Ha tehát /s/ affrikálódása az utolsó szótagban történik, az eredményül kapott [ts] nem zöngésedhet [dz]-vé, pl.: *penzámmo* [pəntsammə] / [pəndzammə] ‘gondolni, T/1’, vö. *pénzo* [pəntsə], *[pəndzə] ‘gondolni, E/1’.

3.2.2. Palatalizáció

Tanulmányom eddigi részeiben az /s/ fonéma [s, ts, dz] allofónjainak megjelenési lehetőségeit írtam le. Három allofón tisztázása maradt még hátra: [z, ʃ, ʒ], őket a jelenlegi fejezetben mutatom be, az /s/ fonémát mássalhangzócsoporthoz nyitó tagjaként elemezve (közülük a [z]-ét hagyom utoljára, mert viselkedésének kimerítő leírásához szükség van a palatálisok – [ʃ, ʒ] – ismeretére).

Az affrikátákhoz hasonlóan /ʃ/ is előfordul fonémaként a nápolyi dialektusban. Disztribúciója azonban két szabályhoz kötött: csak intervokális (ill. szókezdő, prevokális) helyzetben állhat, valamint minden esetben hosszan ejtett változatban jelenik meg, pl.: *móscio* ['moʃʃə] ‘ernyed’, *abbascio* [ab'baʃʃə] ‘lent’, *scióre* [ʃʃorə] ‘virág’, *pescespáda* [peʃʃə'ʃpa:də] ‘kardhal’, stb. A *Sicilia* [siʃi:lja] típusú szavakban szereplő szimpla [ʃ] nem fonéma, mert [tʃ]-vel áll kiegészítő eloszlásban. A mássalhangzócsoporthoz nyitó tagjaként megjelenő [ʃ] sem fonéma, mert [sʃ]-szel áll kiegészítő eloszlásban. /ʃ/ zöngés párja, [ʒ] sem fonéma, mert csak zöngésségi hasonulás révén tud megjeleni mássalhangzócsoporthoz nyitó tagjaként, és ilyenkor [ʃʒ]-sel (valamint [sʃ]-szel, ill. [zʒ]-vel) áll kiegészítő eloszlásban.

⁵ A szóvégi schwa zöngétlenítő hatásával egy másik aktuális kutatásban foglalkozom.

A nápolyi dialektusban tehát az /s/ bizonyos mássalhangzók előtt palatalizációs szabályon megy keresztül, l. (7). Palatalizációja több olasz dialektális régióban is visszatérő jelenség, ellenben nem mindenütt ugyan abban a környezetben játszódik le, és az eredmény sem mindenütt egyforma, pl. Észak-Olaszországban (többek között Emilia–Romagna területén) prepalatális [sʲ]-szeket ill. [zʲ]-ket ejtenek, amely átmenet a koronális [s] és a palatális [ʃ] között, míg a szicíliai dialektusok többségében /st/ ill. /str/ kapcsolat eredményeként retroflex [ʂ]-sek születnek (vö. Rohlfs 1966: 257–259). A nápolyi (és a Campaniára jellemző) [ʃ]-sek és [ʒ]-ék ellenben középpalatálisok, a toszkán (valamint a magyar) /ʃ/ és /ʒ/ hangoknak megfelelően ejtődnek.

(7) $s \rightarrow ʃ / _ C [-\text{koronális}]$

A (7) alatti szabály értelmében a nápolyi dialektusban palatálisként ejtődik minden /s/, amely bilabiális, labio-dentális vagy veláris mássalhangzó előtt áll. A jelenséget sok nápolyival foglalkozó nyelvész megfigyeli (vö. Radtke 1997: 74; Ledgeway 2009: 99), ám egyikük sem vezeti le fonológiai szabályok szerint, és csupán említés szintjén foglalkoznak vele. A következő oldalakon a jelenséget részletesen igyekszem bemutatni. A (7) alatti palatalizációs szabály révén kapjuk meg az /s/ fonéma [ʃ] allofónját, míg a [ʒ] allofón zöngésségi hasonulás útján születik. A nápolyi dialektusban működő zöngésségi hasonulásnak – l. (8) – négy alapvető tulajdonsága van: regresszív⁶, egyirányú (csak zöngésedés fordul elő, zöngétlenedés nincs), zengőhangok is kiváltják, és csak /s/ fonémát érinti. Érdekesség, hogy zörejhang–zengőhang kapcsolat nem csak /s/ esetében lehetséges, a zöngésségi hasonulás mégsem vonatkozik a többi mássalhangzóra, melyek zengőhangot előznek meg (zörejhangkapcsolat pedig csak /s/ részvételével történhet a nápolyi dialektusban), pl.: *fláuto* *[vlawtə] ‘fuvola’, *préta* *[brətə] ‘kő’, vö. *slaváto* [zla'va:tə] ‘elmosódott’.

(8) $s \rightarrow z / _ C [+zöngés]$

A következőkben részletezem, és példákkal illusztrálom /s/ viselkedését minden lehetséges mássalhangzó-kapcsolatban (lehetőség szerint hozok egy-egy példát szókezdő helyzetben, szó belsejében, valamint a regionális köznyelvben történő palatalizációra). A példákat az általam készített hangzóanyagból válogattam.

A zöngétlen zár- és réshangok – /f, k, p/ – előtt [s] a (7) alatti szabály eredményeképpen [ʃ] lesz. Példák /sf/ esetére: *sfurtunáto* [ʃfurtu'na:tə] ‘szerencsétlen’, *asfárdo* [a'ʃfardə] ‘aszfalt’, (reg. közny.) *soddisfátto* [soddi'ʃfatto] ‘elégedett’, stb. Példák /sk/ esetére: *scárpa* [ʃkarpə] ‘cipő’, *Pasquále* [pa'ʃkwa:lə] ‘Paszkál’, (reg. közny.) *fa schifo* [fa'ʃki:fo] ‘undorító’,

⁶ A progresszív zöngésségi hasonulás, amit (4) alatt láttunk, opcionális.

stb. Példák /sp/ esetére: *spaccá* [ʃpak¹ka:] ‘széthasítani’, *ruóspo* [¹rwoʃpə] ‘varangy’, (reg. közny.) *aspétta!* [a¹ʃpetta] ‘várj!’, stb.

A zöngés zár- és réshangok – /b, g, v/ –, valamint a palatalizációt kiváltó zengőhang – /m/ – előtt a (7) és a (8) alatt ábrázolt szabályok értelmében /s/-ből [ʒ] lesz. Példák /sb/ esetére: *sbirro* [¹ʒbirrə] ‘rendőr’, *sbagliáto* [ʒba¹¹a:ta] ‘elhibázott’, (reg. közny.) *sbrigati!* [¹ʒbri:gati] ‘csípkezd magad!’, stb. Példák /sg/ esetére: *sgárro* [¹ʒgarrə] ‘hiba’, *sgratetúdene* [ʒgratə¹tu:dənə] ‘hálátlanság’, (reg. közny.) *sgabéllo* [ʒgab¹bello] ‘sámli’, stb. Példák /sv/ esetére: *svérdo* [ʒverdə] ‘fürgé’, *Osváldo* [o¹ʒvaldə] ‘Oszvald’, (reg. közny.) *sviluppo* [ʒvi¹luppo] ‘fejlődés’, stb. Példák /sm/ esetére: *smórfia* [¹ʒmorfjə] ‘grimasz’, *ásma* [¹a:ʒmə] ‘asztma’, (reg. közny.) *trasméttere* [tra¹ʒmettere] ‘közvetít’, stb.

Mint a példákban kitűnik, a palatalizációs szabály a mai dialektusban is produktív, valamint a nápolyban beszélt regionális köznyelvben is működik. Mindazonáltal az olasz dialektusok kiegyenlítődése révén (l. 4.3.) a szabály nem mindig érvényesül; előfordulhat, hogy mai nápolyi beszélők (az egyre gyakoribb kódváltásoknak köszönhetően) koronálisán ejtik a palatalizációs szabály környezetében megjelenő /s/-szeket.

A palatalizáció produktív jelensége az idegen szavak és nevek ejtésében is megfigyelhető. A nápolyi ejtismód nem ritkán megbotránkoztatja a nem nápolyi olaszokat, illetve sokszor komikusan hat, mosolyt csalva a nem olaszok ajkára is. A következő sorokban erre hozok példákat a hangfelvételeimből: *smog* [¹ʒmoggə] ‘szmog’, *whisky* [¹wi¹ʃki], (*Vittorio*) *Gassman* [¹gəʒman], *Erasmus* [e¹raʒmus], *Swarovsky* [ʒba¹roʃki], *facebook* [fe¹ʒbukə], *Las Vegas* [la¹ʒvegas], *pacemaker* [pe¹ʒme:ker], *baseball* [beʒ¹bollə], *icecream* [aj¹ʃkrimmə]. Kideríthetetlen, hogy a jelenség működik-e szóhatáron, mivel a nápolyiban nincs mássalhangzóra végződő szó. Folyó beszédben az ilyen jellegű idegen szavak végére is magánhangzó csapódik, illetve a záró mássalhangzó megduplázódik egy schwa-epitézis következtében. Érdekességképpen említem meg: a palatalizációs és az affrikációs szabályok produktivitását próbára téve megfigyeltem, hogy *Miskolc* város nevét tökéletes magyarsággal képes kiejteni egy született nápolyi, amennyiben megfelelő grafémával írom elé egy lapra: *Miskols* [mi¹ʃkolts].

A (7) alatti szabályból – melyet (9) alatt megismétlek – kiderül, hogy a koronális mássalhangzókat – /t, d, n, l, r/ – a palatalizációs szabály nem érinti, amint Ledgeway is megállapítja (2009: 99). Ez feltehetőleg artikulációs okokra vezethető vissza, hiszen a nyelv hegye [ʃ] ejtésekor hátrahúzódik a kemény szájpadrólás felé, ami akadályt jelenthet a koronális mássalhangzók ezzel párhuzamos artikulációjában, amely során a nyelvhegy a fogmederhez közelít (bár sok más dialektális területen ejtenek [ʃt, ʒd] kapcsolatokat is, ebben az esetben a nyelvhegy artikuláció közben felfelé-előre mozog; úgy tűnik, a nápolyi dialektusban ez a mozgás ebben az esetben nem engedélyezett).

- (9) s → ʃ / __ C [-koronális]
 s / __ C [+koronális, -zöngés]
 z / __ C [+koronális, +zöngés]

A (9) alatti szabályokból – melyekben a zöngésségi hasonulás konkrét megvalósulását írtam fel – kiderül, hogy /s/ fonéma /t/ előtt [s]-ként ejtődik, míg /d, n, l, r/ előtt [z]-ként. Példák /st/ esetére: *stráta* [ˈstra:tə] ‘út’, *astutá* [astuˈta:] ‘kikapcsolni’, (reg. közny.) *stazióne* [staˈdʒjo:ne] ‘állomás’, stb. Példák /sd/ esetére: *sdizza* [ˈzdittsə] ‘düh’, *sdégno* [ˈzdeŋnə] ‘méltatlan’, stb. Példák /sn/ esetére: *snínfia* [ˈzniŋːfjə] ‘rém ronda nő’, (reg. közny.) *snello* [ˈznello] ‘gyors’, (reg. közny.) *snob* [ˈznobbə] ‘sznob’, stb. Példák /sl/ esetére: *slítta* [ˈzlittə] ‘szánkó’, (reg. közny.) *traslóco* [traˈzloːko] ‘költözködés’, stb. /sr/ kapcsolat a nápolyi dialektus egyetlen szavában sem fordul elő, még a regionális köznyelvben sem, ám a csoport nem minősül rosszul formáitnak. Az olasz nyelvben is ritka ez a mássalhangzó-kapcsolat, dialektofón adatközlőimmal ezek közül az olasz szavak közül mondtam ki kettőt a példa kedvéért: *srotoláre* [zrotoˈla:re] ‘feltekerni’, *sradicáre* [zradiˈka:re] ‘gyökerestül kitépni’.

3.2.3. Elhasonulás, avagy depalatalizáció

Nem a zöngés, koronális mássalhangzók előtti pozíció [z] allofón egyetlen előfordulási lehetősége. Elhasonulás eredményeként olyan mássalhangzó előtt is megjelenhet, amelynek (9) alapján palatalizálnia kéne őt. Ám akadnak olyan szavak, melyekben túltengnek a palatális réshangok, így a könnyebb ejthetőség kedvéért a szabályok nem a felírtak szerint működnek, illetve egyáltalán nem működnek. Hogy könnyen követhető maradjak, előbb a magyarból hozok példát ehhez hasonló elhasonulásra: a latinból örökölt *-ista* képzőt a magyar nyelv palatális [ʃ]-sel vette át, így születtek olyan szavaink, mint *rasszista*, *dadaista*, *karikaturista* stb. Ugyanakkor azokban a szavakban, melyek szótövében már tartalmaznak [ʃ]-t, a képző-beli [ʃ] depalatalizálódott, pl.: *masinista*, *fetisista*, *sovinista* stb.

A magyar depalatalizációhoz hasonló szabály működik a nápolyi dialektusban is: olyan szavakban, melyekben a nápolyi beszélők számára túl sok palatális réshang fordulna elő, önkéntelen depalatalizálnak. Ennek a jelenségnek – ellentétben a magyar példával – nincs nyoma az írásos hagyományban, egyrészt, mert az olasz nyelvben és dialektusaiban nincs fonéma–graféma megfelelés, másrészt, mert az elhasonulás nem következetes (vö. (magy.) *spiritista* / *spiritista*).

A hanganyag gyűjtése során az alábbi visszatérő példára bukkantam: *comunismo* [kommuˈniʒmə] ‘kommunizmus’, *fascismo* [faʃˈʒizmə] ‘fasizmus’. Az első esetben az *-ismo* ‘-izmus’ képző [ʒ]-vel fordul elő, a másodikban [z]-

vel. Egy kivétellel minden adatközlőm így ejtette a szavakat (az egy kivétel mindkét esetben palatalizált, amit jelenlévő más adatközlők szokatlannak éreztek). Ez alapján állítottam fel a depalatalizációs elméletet, melyre más példát is sikerült találnom. Ilyen példa a *sisma* ‘földmozgás’ – *scisma* ‘szakadás (pl. egyházszakadás)’ páros, melyek az olasz köznyelvben minimálpárok: *sisma* [sizma], *scisma* [ʃizma]. A nápolyi dialektusban azonban nem minősülnek minimálpárnak, mert a szóban forgó elhasonulás miatt nem csak egy hangban különböznek: *sisma* [siʒmə], *scisma* [ʃʃizmə].

Az említett példák alapján úgy tűnik, a depalatalizáció csak a zöngés [ʒ]-t érinti, amely az őt megelőző szótagok valamelyikében felbukkanó [ʃ] hatására [z]-ként ejtődik. Akad azonban egy ellenpélda: a *spásmo* ‘görcs’ szó esete, melyben a depalatalizáció mindkét /sC/ kapcsolatot érheti, teljesen következtelenül. Az adatközlők közül volt, aki a szókezdő /sp/ kapcsolatot ejtette palatalizáció nélkül, volt, aki a szóvégi /sm/ kapcsolatot, a „konzervatívabbak”⁷ pedig mindkét /s/-t palatalizálták. A felvételeimben tehát három lehetőség fordul elő: *spásmo* [spaʒmə], [ʃpaʒmə], [ʃpaʒmə].

Utóbbi példa azt a feltevést erősíti meg, hogy az elhasonulás nem működik következetesen a nápolyi dialektusban. Mindazonáltal azt vonom le a depalatalizáció következményeként, hogy működése esetén újabb lehetőséget biztosít az /s/ fonéma [z] allofónjának megjelenésére.

4. Konklúzió

4.1. Áttekintés: A nápolyi /s/ allofónjainak disztribúciója

Végezetül nem marad más hátra, mint áttekinteni a leírtakat, feleleveníteni az /s/ fonéma hat allofónját létrehozó szabályokat, és levonni a levonható következtetéseket. Az /s/ megjelenési lehetőségeit három helyzetben vizsgáltam: magánhangzók között, mássalhangzó után, valamint mássalhangzó előtt. (10) alatt valamennyi szabályt felírom, melyek az /s/ fonéma allofónjait létrehozzák.

- (10) s / V __ V
 s → ts / C __
 % [-szonoráns] → [+zöngés] / [+szonoráns] __
 s → ʃ / __ C [-koronális]
 [-szonoráns] → [+zöngés] / __ C [+zöngés]

A (10) alatt felírt öt szabály mind a hat allofón létrejöttét megmagyarázza. A sort a fonéma fő variánsának tekintett zöngétlen, koronális szibiláns, [s] nyitja, amely

⁷ A nápolyi dialektusnak Campania megyében igen magas a presztízse, a dialektuson belül pedig bizonyos jelenségek még inkább kiemelkedő presztízsiúiek: közülük az első helyek egyike illeti a palatalizációt (vö. Del Puente 1995: 56). Ennélfogva a „konzervatívabb” nápolyiak ott is igyekeznek palatalizálni, ahol „fonetikailag kényelmetlen”, l. *spasmo*.

intervokális helyzetben jelenik meg. (A magánhangzók közötti [s] esetleges zöngésedett változatait – [š, ž] – nem tekintetem allofónoknak, l. 3.1., 4.2.) A második szabály az affrikációt írja le: /s/ ennek értelmében /l, n, r/ hangok után [ts]-vé változik. A következő szabályt százalékjel vezeti be, ami az esetlegességére utal: ez a fajta progresszív zöngességi hasonulás ugyanis nem működik következetesen, a zengőhangokat követő zörejh hangok olykor átveszik azok zöngességét, olykor pedig nem⁸ – az első esetben születik meg a [dz] allofón. Ezt követi a palatalizációs szabály, amelynek következtében a nem koronális mássalhangzókat megelőző /s/-szek [ʃ]-sé alakulnak, amelynek zöngés párját, a [ʒ]-ét az utolsóként felírt zöngességi hasonulás hozza létre.

4.2. Biztos, hogy pont hat?

Felmerülhet a kérdés – főleg az esetleges zöngésedések kapcsán –, hogy vajon pontosan hat variánsról van-e szó. A hangok képzésének helyét ill. módját tekintve többnyire nincs vita az olasz dialektológusok között: a nápolyi [ts] valóban affrikáta, az [ʃ] palatális, stb. (vö. Radtke 1997: 74, Maturi 2002: 92–93, De Blasi 2006: 43, Ledgeway 2009: 99). Emellett mind a hat hang – [s, ts, dz, ʃ, ʒ, z] – képviselteti magát más olasz dialektusokban, valamint [ʒ] kivételével a sztenderd olasz köznyelvben is. A hangok létrejöttéért (többnyire) következetesen működő szabályok felelősek; a hangok közti esetleges átmenetek, minthogy ezek teljesen következtelenek és véletlenszerűek, nem szorulnak allofonikus magyarázatra.

Bár a zöngésedésért felelős szabályok korántsem működnek olyan következetesen, mint a képzés helyét és módját vezérlők, a zöngés és zöngétlen közti átmeneti hangokat sem tekintem allofónoknak. A 3.1. fejezetben Radtke (1997: 75) és Ledgeway (2009: 99) alapján az intervokális /s/-nek négy zöngességi fokát említettem: [s, š, ž, z]. Hasonló szintek az affrikáták és a palatálisok esetében is felfedezhetők: [ts, tš, dž, dz], [š, ʒ]. Ezek az átmeneti hangok azonban nem írhatók le egyértelműen fonológiai jegyekkel, ha zöngességi oppozícióban gondolkodunk, hisz sem zöngések, sem zöngétlenek. Ha [s, ts, ʃ] hangokat a [–zöngés] jegy jellemezné, akkor [š, ž, tš, ʒ] hangokat a [+zöngés], minthogy valamennyire mind zöngések, ám ez esetben a [zöngés] jegyet inkább skalárisként kéne értelmezni, nem binárisként. Ezért legjobbnak látom ahhoz az allofónhoz sorolni az átmeneti zöngességű hangokat, amelyekhez közelebb állnak ([š]-t tehát [s]-hez, [ž]-t [z]-hez, stb.), és úgy tekinteni rájuk, mint a „variáns variánsára”.

4.3. Az olasz dialektusok kiegyenlítődése

Mint tanulmányom bevezetésében említettem, az olasz dialektusok korunkban rendkívüli átalakuláson mennek keresztül: a köznyelv erős befolyására a

⁸ A progresszív zöngésedés függhet a beszéd gyorsaságától, az átéléstől, idiolektustól, valamint sok más, egyelőre felderítetlen fonetikai tényezőtől.

dialektusok és a köznyelv közti határok egyre inkább elmosódnak. Az olasz nyelv „első számú” kézikönyve (Dardano, Trifone 1985) a nyelvnek négy, jól elkülöníthető dialektális szintjét különbözteti meg: *olasz nyelv, regionális köznyelv, regionális dialektus, dialektus* (l. Dardano, Trifone 1985: 32). Az egyes dialektális területeket jellemző nyelvtani szabályok különböző szinteken lépnek életbe, igaz ez a nápolyi /s/ hat allofónját érintő fonológiai szabályokra is. Minthogy azonban az egyes szintek közti különbségek fokozatosan kiegyenlítődni látszanak, némileg át kell alakulnia az aktuális, ill. a jövőben esedékes dialektális kutatásoknak is. A szintek közti átmenetek természetesen kontinuum-természetűek, ám a köztük lévő határok egyre kevésbé megragadhatók, az egyértelmű kódváltások egyre ritkábbak, nem is igazán nevezhetők váltásnak, mint inkább "kód-összemosásnak".

A korpuszomat alkotó felvételeken igen sok efféle "kód-összemosás" figyelhető meg, az adatközlők gyakran egyetlen mondaton belül is többször ugranak egyik dialektális szintről a másikra. A dialektofón adatközlők két minőséget tudnak többé-kevésbé tudatosan elkülöníteni: az olasz nyelvet és a dialektust; emellett a dialektuson belül is két változatot beszélnek: tanulmányomban alapvetően ezzel a kettővel foglalkoztam, melyeket *regionális köznyelvként* és *dialektusként* neveztem meg.

Érdeemes megfigyelni, hogy a bemutatott öt szabály melyike melyik szinteken lép életbe. Az intervokális /s/ zöngétlensége nemrég épp úgy jellemezte a nápolyi regionális köznyelvet is, mint a dialektust. A felvételek tanúsága szerint ez a szabály lassan csak a dialektus szintjére lesz érvényes, [s] magánhangzók közötti zöngésítése átragad az olasz köznyelvről a regionális köznyelvre. A palatalizáció helyzete épp fordított: ez a jelenség terjed, és a dialektusból kiindulva már csaknem teljesen megfertőzte a nápolyi regionális köznyelvet is. Az affrikáció, amely ellenben mindig jelen volt a regionális köznyelvben, mostanra már nem működik kizárólagosan, pl. /r/ után már nem produktív, vö. *piercing* [pɪrsɪŋgə], valamint /l/ után is csak részlegesen az, pl.: *malsano* [malsano] / (ritkán) [maltsano] 'egészségtelen'.

Tanulmányomban a nápolyi dialektus jelenlegi állapotát írtam le, a hangfelvételek, valamint a témába vágó szakirodalom alapján. Az általam bemutatott hat hang minden bizonnyal a dialektális szintek kiegyenlítődésével is élni fog a nápolyi dialektusban. Ellenben korántsem biztos, hogy a szabályok is úgy fognak működni, mint ahogy őket bemutattam, valamint elképzelhető, hogy más szinteken fognak életbe lépni. Mindez azonban nem érinti azt a tényt, hogy a nápolyi dialektusban a latin [s] hangból kialakulva három különböző környezetben hatféle hang ejthető. Mindent egybevéve, az olasz dialektusok kiegyenlítődése számos újabb kutatásra, illetve számos, már elvégzett kutatás kiegészítésére adhat okot a jövőben.

Hivatkozások

- Bianchi, Patricia–De Blasi, Nicola–Librandi, Rita 1996. La Campania. In: Bruni, Francesco (ed.): *L'italiano nelle regioni. Storia della lingua italiana*. Garzanti. Milano.
- Dardano, Maurizio–Trifone, Pietro 1985. *La lingua italiana*. Zanichelli. Bologna.
- De Blasi, Nicola 2006. *Profilo linguistico della Campania*. Laterza. Milano.
- Del Puente, Patrizia 1995. La metafonía napoletana. Un tentativo di analisi sociolinguistica. *L'Italia dialettale* 49–68.
- Durand, Jacques–Siptár Péter 1997. *Bevezetés a fonológiába*. Osiris. Budapest.
- Iandolo, Antonio 2001. *Parlare e scrivere in dialetto napoletano*. Tempo lungo. Napoli.
- Ledgeway, Adam 2009. *Grammatica diacronica del napoletano*. Max Niemeyer Verlag. Tübingen.
- Maturi, Pietro 2002. *Dialetti e substandardizzazione nel Sannio Beneventano*. Peter Lang. Frankfurt. Berlin. Bern. Bruxelles. New York. Oxford. Wien.
- Nespor, Marina 1994. *Fonologia*. Mulino. Bologna.
- Radtke, Edgar 1997. *I dialetti della Campania*. Il Calamo. Roma.
- Rohlf, Gerhard 1966. *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. Fonologia*. Einaudi. Torino.

Huszthy Bálint

PPKE BTK Olasz szak

balint@huszthy.hu

Szintaktikai nyelvjárások a tagadásban

Kenesei István

1. Bevezetés¹

A jelen tanulmány a mai szintaktikai kutatásokban terjedőben lévő hullámot lovagol meg. A kissé nagyképműen magát „elméletinek” nevező generatív mondattan ugyanis sokáig elhanyagolta a nyelv variabilitásának a kérdéseit, ezzel részben jogos, részben megalapozatlan kritikának téve ki magát főleg a szociolingvisták részéről, különösen pedig azoktól, akik – megint csak nem a szerénység mezében tüntetve – magukat a „szekuláris” nyelvészet művelőinek tartják. Amíg persze a társasnyelvészet kutatói a térbeli (földrajzi) és társadalmi rétegek szerinti elterjedtséget vizsgálják, addig az explicit strukturális alapú érveket és összefüggéseket kereső generatív nyelvészek a szabályszerűségek mögöttes rendszerét keresik és ezzel igyekeznek indokolni a felszíni megvalósulásukban eltérő formákat. A két típusú kutatás, mint azt egy más kontextusban épp tíz éve igyekeztem kifejteni, egymással nem ellentétben áll, hanem egyikük éppenhogy kiegészíti a másikat és viszont.

Cikkem a tagadás egy váratlan és minden bizonnyal nagyobb horderejű, de önmagában kicsiny részterületével foglalkozik, és nem törekszik e széles témakör teljes bemutatására, amit az olvasó többek között a Hivatkozások alatt felsorolt művekben is megtalál. Az itt bemutatandó probléma a kontrasztív

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 110–121.

¹ Köszönöm Lipták Anikó, továbbá a Nyelvtudományi Intézetben, illetve a piliscsabai „Nyelvelmélet és dialektológia” konferencián megjelent közönség, közülük is elsősorban Bende-Farkas Ágnes, É. Kiss Katalin és Surányi Balázs hozzászólásait, tanácsait. Külön köszönettel tartozom a két névtelen lektornak a cikkben felvetett problémák továbbgondolásáért és az ehhez kapcsolódó kérdésekért. A tanulmány az OTKA NK 100804 „Átfogó magyar nyelvtan” c. kutatásának a keretében készült. Jelen kutatási eredmények megjelenését továbbá „Az SZTE Kutatóegyetemi Kiválósági Központ tudásbázisának kiszélesítése és hosszú távú szakmai fenntarthatóságának megalapozása a kiváló tudományos utánpótlás biztosításával” című, TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0012 azonosítószámú projekt támogatja. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

fókusz, a tagadószó és a hazai irodalomban „tagadó névmásként” ismert kvantor azonos tagmondatban való megjelenésének az egyes beszélők közötti eltérő megvalósulásának köszönhető: így két vagy három nyelvjárást is azonosíthatunk a magyarban. Mielőtt magát a problémát illusztrálnánk, lássuk, hol helyezkedhet el a *nem* tagadószó, amely akár több példányban is előfordulhat ugyanabban a mondatban, vö. pl. Puskás (2000), É. Kiss (2002), Kenesei (2009).²

(1) *A tagadószó elhelyezkedése a magyar mondatban*

Topik – Neg – Kvantor/Q-XP – Neg – FÓKUSZ (Q-XP) – Neg – Ige+T – ...

a. ...	nem	mindenki		A LEVEST	(nem)	ette meg
b. ...		senki	nem	A LEVEST	(nem)	ette meg
c. ...		ki	nem	A LEVEST	(nem)	ette meg
d. ...		ki		mikor	(nem)	ette meg a levest?

A magyar tagadás-egyeztető (*negative concord*, TE) nyelvnek számít és a tagadó kvantor mellett ugyanabban a tagmondatban lennie kell egy tagadószónak is.³ Az ilyen nyelvekben hiába van több tagadó kvantor is egy mondatban, továbbra is csak egyszeres tagadás valósul meg. A jelen tanulmányban azt a nézetet vallom, hogy a tagadó kvantornak egy értelmezhetetlen [uNeg] jegye van, amelyet a NegP fejében álló tagadószó értelmezhető [iNeg] jegyével kell leellenőrizni, illetve engedélyeztetni, akár követi a tagadó kvantor az időjeles igét, akár megelőzi azt. Ha a tagadó kvantor követi az igét, akkor az Egyesítés (*Merge*) és az Egyeztetés (*Agree*) műveleteinek kell működésbe lépniük. Ha megelőzi az igét, akkor ezekhez még a Mozgatás (*Move*) művelet is hozzájön. Az alábbi példákban a tagadó kvantort dőlt betűvel, a tagadószót félkövérrel jelöltük.

- (2) a. [_{NegP} **Nem** [_{TP} mondott erről *senki senkinek semmit* (sem)]]
 b. [_{NegP} *Senki*_i [_{NegP} *senkinek*_j [_{NegP} *semmit*_k [_{Neg} **nem**] [_{TP} mondott *t_i t_j t_k* erről]]]]

Amennyiben a tagadó kvantor és a tagadószó nem ugyanabban a tagmondatban vannak, a mondat grammatikailag helytelen lesz annak ellenére, hogy a kvantorok átmozoghatnak az alsó mondatból a felsőbe (3a-b), illetve hogy a felső tagmondatban álló tagadószó megengedi az alsó tagmondatban álló negatív polaritású kifejezést, tehát a tagmondathatár nem minden műveletet akadályoz meg (3c-d).

² Az (1) táblázatban szereplő példák forrása Kenesei (2009); a KISKAPITÁLISOK a kontrasztív fókusz jelölik, „Q-XP” = kérdőszavas kifejezés, „T” = Igeidő.

³ A tagadás-egyeztetés általános tulajdonságait többek között Haegeman and Zanuttini (1991), Giannakidou (2000), Brown (2000); magyar vonatkozásait például Puskás (1996, 2000), Tóth (1999), Surányi (2002, 2006), Olsvay (2006), É. Kiss (2008, 2011) írta le.

- (3) a. **Senkit_i* hiszek [hogya e_i **nem** volt beteg]
 b. *Senkit_i* **sem** hiszek [hogya e_i beteg volt]
 c. **Anna* **nem** hiszi [hogya *senki* volt beteg]
 d. *Anna* **nem** hiszi [hogya valaki is beteg volt]

Az egyedüli kivétel ez alól az azonos tagmondati követelmény alól a főnévi igeneves mondatok esete, mert itt az igeneves tagmondatban lévő tagadó kvantort nemcsak a saját tagmondatában, hanem a beágyazó mondatban álló tagadószó is engedélyeztetheti – de ez értelmezési különbségekkel jár együtt a szemantikai komponens szokásos szabályainak megfelelően, amint azt az alábbi példák mutatják.

- (4) a. *Anna* **nem** képes elmondani *semmit* (tehát ne kérd fel szónoknak)
 b. *Anna* képes [**nem** elmondani *semmit*] (tehát rá lehet bíznod a titkaidat)

Lehetséges, hogy a (4a) alatti példában ábrázolt jelenség egyfajta mondategyesítés vagy „keveredés” (*scrambling*) eredménye, amint azt több szerző is állítja, pl. Koopman és Szabolcsi (2000), Den Dikken (2004), és Szécsényi (2009, 2010).

A fókusz és a tagadás összefüggéseit is számosan kutatták, többek között Puskás (2000), Surányi (2006), Olsvay (2006), É. Kiss (2008, 2011). Egyik előző tanulmányomban (Kenesei 2009) azt javasoltam, hogy az ige előtt megjelenő fókuszos kifejezés önálló propozíciónak felel meg, vagyis – a szintaxis terminológiájával élve – önálló fázist alkot. Ezzel tudjuk magyarázni a (valódi) kettős tagadást, amely csakis a fókusz jelenlétében érhető tetten, amint azt az (1b-c) példákban mutattuk be, és amelynek a szerkezeti vázát az (5)-ben szemantikusan illusztráljuk.

- (5) [_{CP} (Neg) Fókusz [_{CP} (Neg) TP]]
 – 1. fázis – – 2. fázis –

Így tehát egy vagy akár több tagadó kvantor is elhelyezhető a tagadott fókusz előtt, azaz a fenti 1. fázisban, vö. (6), de a fókusz mögött egyetlen tagadó kvantor sem lehet jelen, ha az időjeles ige nincsen tagadva, azaz nincsen tagadás a 2. fázisban, l. (7).⁴

⁴ Első lektorom a *sem* státuszával kapcsolatban vet fel kérdéseket. Könnyű lenne arra hivatkozni, ami egyébként indokolt volna, hogy egy ekkora terjedelmű cikkben nem lehet a tagadás minden megoldatlan kérdésével foglalkozni, de annyit hadd jegyezzek meg, hogy a *sem*-et kezdettől fogva (l. Kenesei 1973, 1989) az *is* tagadott kontextusban kötelező alternánsának tartottam. A *semmi sem* típusú kifejezések preverbálisan egy (*semmi*) *is+nem* együtteséből, posztverbálisan pedig a tagadószóval való egyeztetés (Agree) révén előálló *is* → *nem* művelet révén keletkeznek. Más szóval a *sem* preverbálisan a NegP feje, posztverbálisan opcionális klitikum.

Ugyancsak ez a lektor tette föl azt a fontos kérdést, hogy miért nem mozoghat a tagadó kvantor a fókusz és a tagadószó közé, pl. (7b)-ben így: * [_{FP} ANNÁT_i [_{NegP} *senki_j* **nem** [_{TP} *dicsérte t_j* t_i]]]. Tulajdonképpen már az is rejtélyes, hogy az egyébként megszakíthatatlan “Fókusz – Ige”

- (6) a. [_{NegP} Senki_i nem/sem [_{FP} ANNÁT_j [_{TP} dicsérte $t_i t_j$]]]
 b. Soha_k (*sem) senki_i *(nem/sem) [_{FP} ANNÁT_j [_{TP} dicsérte $t_i t_j t_k$]]]
- (7) a. * [_{NegP} (Nem) [_{FP} ANNÁT_i [_{TP} dicsérte senki t_i]]]]
 b. [_{NegP} (Nem) [_{FP} ANNÁT_i [_{NegP} nem [_{TP} dicsérte senki t_i]]]]]

A (6b) példa kapcsán itt csak utalni tudunk arra, hogy a *sem* a fókusz előtt csak a *nem* alternatívájaként fordulhat elő és mindig közvetlenül a fókusz előtt, azt tagadva. A tagadott fókuszt megelőző tagadó kvantor előtt már nem, bármennyi további tagadó kvantor legyen is a mondat „bal szélén”. A *sem* tagadószó tehát – Puskás (2000) állításával szemben – egyáltalán nem része a tagadó kvantornak.

2. Adatok és problémák

Tovább lépve az itt megválaszolatlanul maradt érdekes kérdésektől a bennünket érdeklő tárgykör irányában az irodalomban egy érdekes példasorra bukkanhatunk, amelyet megítélésünk szerint nem dolgoztak fel kellő alapossggal idáig. É. Kiss Katalin egy szóbeli közlésére hivatkozva Puskás (2000: 344) azt állapítja meg, hogy a (8a-b) mondatok a hangsúlyozástól függően egyszeres tagadást, más szóval tagadó egyeztetést (TE), illetve kétszeres tagadást (KT) fejeznek ki.⁵

- (8) a. Senkivel nem beszéltem ”semmiről” (= TE)
 b. Senkivel nem beszéltem semmiről (= KT)

Surányi (2006) szerint a (9) alatt látható fókuszos mondatban szintén kettős tagadás található.

- (9) Sehova sem MA jött el senki se (= KT)

Végül É. Kiss (2008) egy hasonló szerkezetet mutat be, amelyben a fókuszt tartalmazó mondatban a hangsúlyos tagadó kvantor az ige mögött áll. É. Kiss cikkének (5b) sorszámú példáját az itt használt jelöléssel közöljük (10)-ben.

- (10) Nem A DÉLI VONATTAL érkezett ”senki

együttesbe hogyan és miért ékelődhet be a tagadószó és csak az. Rendszerszintű válaszom egyik kérdésre sincsen. (A kérdést a lektor a (19b) példa kapcsán ismételt felveti.)

⁵ A második lektorom hiányolta a hangsúlyok rendszeres és teljes jelölését a példákban. Ennek a kíváncságnak azonban több okból sem tudok eleget tenni. Először is a másoktól átvett példákban nem vagyok jogosult további jelöléseket elhelyezni. Azután a saját kísérletemben szétküldött példákat az utólag elhelyezett jelölés meghamisítaná. Ezért arra hagyatkozom, hogy a magyar anyanyelvű beszélők az ige előtti hangsúlyokat maguktól is el tudják helyezni, az ige mögött pedig az eredeti példáimban is jelölve volt a hangsúly ott, ahol a más szerzők vagy én magam erre hivatkoztam.

Ezek az adatok egymással is összeegyeztethetetlennek látszanak. Ahhoz például, hogy a (8b) mondat kettős tagadást valósítson meg, a hátul álló tagadó kvantort tagadott univerzális kvantorként kell tudnunk értelmezni ('Nincs egyetlen ember sem, akivel *semmiről sem* beszéltem', azaz 'Mindenkivel beszéltem valamiről'), de ez esetben az elől álló tagadószó nem vonatkozhat rá, hiszen akkor tagadó egyeztetés valósulna meg, ami pedig a (8a) jelentésének felelne meg ('Nincs egyetlen ember sem, akivel valamiről is beszéltem volna'). De csak akkor lehetne önálló tagadó kvantor, ha a tagmondatában lenne még egy tagadószó, de hát pont ez hiányzik itt.

A kép talán még tisztább a (9) esetében, ahol a fókusz előtti tagadószó engedélyezi a mondatkezdő tagadó kvantort, de az ige mögötti tagadó kvantorhoz nem lehet semmi köze, hiszen ez egy kis hatókörű kvantor, amint azt a mondat kvázi-logikai fordítása is mutatja: 'Egyetlen helyre sem igaz, hogy ma volt az, hogy egyetlen ember sem jött el oda.'

Ezzel szemben a (10)-ben szereplő tagadó kvantornak nagy hatóköre van, amint az É. Kiss cikkébe illesztett ábra is mutatja. Vagyis összegezve: a (8a)-ban illusztrált hangsúlyminta, azaz az ige mögötti tagadó kvantorra eső nagy hangsúly a kis hatókörű kvantor tagadó egyeztetéses értelmezését eredményezi, míg ugyanez a hangsúlyminta a (10)-ben nagy hatókörű olvasatot ad. Végül, ha az ige mögötti kvantor hangsúlytalan, akkor kis hatóköre van, de önálló tagadással egyenértékű.⁶

3. Szintaktikai nyelvjárások

Mielőtt e nem egészen egyértelmű adatsort elemezni kezdenénk, bemutatok egy kisebb sugarú felmérést, amelyben a (10) típusú szerkezeteket vizsgáltam, azaz olyanokat, amelyekben tagadott fókusz és ige mögötti tagadó kvantor szerepel. A tíz válaszoló közül csak egy fogadta el a (10) mondatot, egy másik kérdésesnek jelölte, a többiek elutasították. Meg kell jegyeznem itt, hogy a tagadó kvantonon nem volt hangsúly és kis hatókörüként kellett értelmezniük a tesztben résztvevőknek, tehát a (11)-ben megadottak szerint. Annak, aki elfogadta a mondatot, a (11) kettős tagadást fejez ki.

- (11) Nem A DÉLI VONATTAL érkezett senki.
'Nem a déli vonat volt az, amellyel senki sem érkezett.'

A vizsgálat adataiból az derült ki, hogy a beszélők három nyelvjárásra oszlanak a tagadás, a fókusz és a tagadó kvantor (TQ) viszonyát tekintve.

A többségi „A” nyelvjárásban nincsen kettős tagadás. Itt a (8a) és a (8b) nem különbözik egymástól: mindkettő tagadó egyeztetéssel értelmezendő – ezért van megcsillagozva a kettős tagadás lehetősége az alábbi mintázatban, melyben

⁶ Második lektorom ama kérdésre sincsen válaszom, hogy a tagadó kvantoroknak a kétféle lehetséges (disztributív univerzális, illetve egzisztenciális) értelmezése hogyan befolyásolja a grammatikalitási ítéleteket. Ehhez ugyanis további vizsgálatok lennének szükségesek.

a nyelvjárási különbségeket mutató kulcsfontosságú példák félkövérrel vannak jelölve.

- (12) a. *Neg– Fókusz – V – TQ ***(7a); *(9)**
 b. ✓(Neg) – Fókusz – Neg– V – TQ ✓(7b)
 c. ✓TQ – Neg – V – TQ ✓(8a) = TE – bármely hangsúlyozással
 d. *TQ – Neg– V – TQ ***(8b) = KT** – bármely hangsúlyozással

A „B” nyelvjárásban lehetséges a kettős tagadás, és az ige mögötti tagadó kvantor nagy hatókört vehet fel – ebben különbözik a „C” nyelvjárástól.

- (13) a. ✓Neg– Fókusz – V – TQ **✓(10) = ‘TQ < Fókusz < ...’; ?(9)**
 b. ✓(Neg) – Fókusz – Neg– V – TQ ✓(7b)
 c. ✓TQ – Neg– V – TQ ✓(8a) = TE
 d. ✓TQ – Neg– V – TQ **✓(8b) = KT**

A „C” nyelvjárásban is van kettős tagadás, de itt az igét követő tagadó kvantornak nem lehet nagy hatóköre.⁷

- (14) a. ✓Neg– Fókusz – V – TQ **✓(11) = ‘Fókusz < TQ < ...’; ✓(9)**
 b. ✓(Neg) – Fókusz – Neg– V – TQ ✓(7b)
 c. ✓TQ – Neg– V – TQ ✓(8a) = TE
 d. ✓TQ – Neg– V – TQ **✓(8b) = KT**

Mielőtt az egyes nyelvjárások közötti különbségeket számba vennénk, tekintsük azt a problémát, amelyet az azonos tagmondatbeli engedélyező nélkül szereplő tagadó kvantor jelent, azaz például a (8b) mondatot, amely mind a B, mind a C nyelvjárásban elfogadhatónak mutatkozott. Elvben két utat követhetünk. Egyfelől feltehetjük, hogy kétfajta tagadó kvantor van a magyarban. Az egyiknek elve megvan a tagadó jelentése például azért, mert lexikálisan hozzá van rendelve az [iNeg] értelmezhető tagadó jegy, vagyis itt egy „valódi” tagadó kvantorról lenne szó, mint az alábbi olasz példákban.

- (15) a. Nessuno (*non) ha visto niente/Paolo.
 senki nem AUX látott senkit/Pált
 b. *(Non) ho visto nessuno.
 nem AUX láttam senkit

A (15a) példában az önállóan tagadó értelmű kvantort látjuk a mondat elején; a (15b)-ben az ige mögött a másik változata, amelynek értelmezhetetlen [uNeg] jegye van, már csak az őt k-vezérlő tagadószó engedélyezése révén jelenhet

⁷ Az MTA Nyelvtudományi Intézetben 2011 szeptemberében tartott előadásomon a 45-50 fős hallgatóság az első vizsgálat arányainak megfelelően oszlott meg a nagy többségben lévő A, és a sokkal csekélyebb számú B, valamint a még kisebb C nyelvjárás között.

meg. Ez az utóbbi változat azonos a Bevezetőben bemutatott általános magyar tagadó kvantorral. A probléma azonban az, hogy az önálló tagadó kvantor az olasz szemben a magyarban soha nem jelenhet meg olyan mondatban, ahol nincsen tagadószó, akár van benne tagadó kvantor, mint az olasz (15a)-ban, akár nincsen. Vagyis a magyarban az önálló tagadó kvantor csak olyan mondatban fordulhat elő, amelyben már van egy őt k-vezérlő tagadószó, amely azonban nem a tagadó egyeztetés műveletét valósítja meg.

A másik megoldási javaslat is hasonló gondokkal terhes, de azért van némi különbség is. Ha ugyanis a szokásos tagadó egyeztetésre támaszkodunk, akkor a tagadó kvantornak önmagában nem lehet tagadó jelentése, de akkor miképpen lehet az ige mögötti tagadó kvantornak saját jogán tagadó értelme?

Nincs más választásunk, mint azt feltenni, hogy a B és C nyelvjárásokban van egy további tagadásjelölő, amely a tagadó kvantort tartalmazó szerkezetet, illetve tagmondatot tagadó értelművé alakítja. Ez a tagadásjelölő azonban láthatatlan vagy „üres” operátor kell legyen, amely a többi tagadó operátorhoz hasonlóan az időjeles ige előtt kell, hogy elhelyezkedjen. Más szóval egy további NegP-t kell feltennünk a mondat ige előtti szakaszában, azaz a „bal periférián”, és ez az összetevő ellenőrzi és hagyja jóvá az ige mögött álló tagadó kvantor [uNeg] jegyét a szokásos módon.

Természetesen az alapesetekben mindhárom nyelvjárás követi a tagadó egyeztetés szabályait. A különbségek akkor bukkannak fel, amikor bonyolultabb szerkezetekkel van dolgunk, amelyekben például fókusz és/vagy egynél több tagadó kvantor van.

Kezdjük a C nyelvjárással. Itt ahhoz, hogy az ige mögötti tagadó kvantort engedélyezni lehessen, a láthatatlan Neg tagadó operátort a fókuszos összetevő és a ragozott ige (azaz a TenseP) közé kell helyoznunk. A fenti (11) példa alapján felvázolt (16a)-ban a balszélen álló tagadószó a fókuszos kifejezésre vonatkozik és azt egy tagadó propozícióvá „alakítja át” a következő (rész)jelentéssel: ’Nem a déli vonat volt az, ...’. A második, a láthatatlan tagadó operátor pedig az ige mögötti tagadó kvantorról gondoskodik, vagyis azt tudja engedélyezni a teljes mondat további jelentésrészét kitöltve: ’... amellyel nem érkezett senki’. A többségi A nyelvjárásban ugyanezt a feladatot egy látható tagadó operátor, azaz egy a szerkezetben jelen lévő tagadószó végzi el, amint azt a (16b)-ben illusztráljuk a fenti (12b) mondat szerkezeti vázlatával.

- (16) a. [_{NegP} Nem [_{FP} A DÉLI VONATTAL [_{NegP} Neg [_{TP} érkezett senki]]]]
 b. [_{NegP} Nem [_F A DÉLI VONATTAL [_{NegP} nem [_{TP} érkezett senki]]]]

A C nyelvjárásban a a (9)-ben látható kettős tagadásért is a láthatatlan Neg a felelős, vö. (17):

- (17) [_{NegP} Sehova sem [_{FP} MA [_{NegP} Neg [_{TP} jött el senki (sem)]]]]

És ugyancsak ez a rejtett Neg áll a (8b)-ben a kettős tagadás mögött, ahogy azt a (18) alatt ábrázoljuk:

(18) $[_{NegP} \text{Senkivel nem } [_{NegP} \text{Neg } [_{TP} \text{beszéltem semmiről }]]]]$

A többségi A nyelvjárásban a (18) mondat párja nem egyszerűen úgy fest, hogy a láthatatlan operátor helyén a látható tagadószó áll, mivel két azonos alakú tagadószó valószínűleg a grammatika más szintjén működő tiltásnak köszönhetően egymás mellett nem állhat. Ha viszont az első tagadószót *sem*-re cseréljük, a mondat minden további nélkül rendben lesz.

(19) a. $*[_{NegP} \text{Senkivel nem } [_{NegP} \text{nem } [_{TP} \text{beszéltem semmiről }]]]]$
 b. $[_{NegP} \text{Senkivel sem } [_{NegP} \text{nem } [_{TP} \text{beszéltem semmiről }]]]]$

Ismert tény, hogy a szintaktikai nyelvjárások sokszor abban különböznek egymástól, hogy egy vagy több funkcionális kategória látható vagy láthatatlan formájában van jelen egyikükben vagy másikkban. Szabolcsi (1981, 1994) például azt mutatta be, hogy a magyar birtokos szerkezetben a keleti nyelvjárás kiteszi a határozott névelőt, a (regionális) köznyelv viszont nem. Más szóval a keleti nyelvjárásban a D funkcionális kategória látható formájában van jelen, a többségi nyelvjárásban pedig a láthatatlan alakjában. Az alábbi illusztrációban a (20a-b) mondatokban a jelöletlen (vagy alanyesetes) birtokos szerkezetek két változatát látjuk, míg a (20c)-ben a datívuszos (részesesetes) szerkezetben azt, hogy a névelő itt mindig látható kell legyen.

(20) a. $[_{SpecDP} [_D \text{ az } [_{NP} [_{DP} \text{Anna } [_{NP} \text{almája }]]]]]]$ *keleti nyelvjárás*
 b. $[_{SpecDP} [_D \text{ Det } [_{NP} [_{DP} \text{Anna } [_{NP} \text{almája }]]]]]]$ *többségi nyelvjárás*
 c. $[_{SpecDP} \text{Anná-nak}_i [_D *(\text{az}) [_{NP} [_{DP} e_i [_{NP} \text{almája }]]]]]]$ *minden nyelvjárás*

Az alárendelt mondatokról közölt munkámban (Kenesei 1992) is hivatkoztam a *hogy* kötőszó, azaz a mondatbevezető funkcionális kategóriája elhagyásának a lehetőségére, különösen az alárendelt kérdésekben és a főnévi igenév vonzatában lévő tagmondatokban, amely szintén megkülönböztethet egymástól nyelvjárásokat. A szakirodalomban továbbá számos olyan megfigyeléssel találkozhatunk, amelyek az olyan „láthatatlan” funkcionális kategóriákra utalnak, mint a Det (névelő), a Comp (alárendelő kötőszó, mondatbevezető), Tense (igeidő), Mood (igemód) stb., vö. Han & Siegel (1996), Leiss (2007). Közöttük pedig a Neg is előfordul, mint például Zeijlstra (2004) disszertációjában, ahol a nem látható Neg annyira általános, hogy ennek adoptálásától inkább tartózkodunk itt.

Feltehetjük tehát, hogy hasonló látható/láthatatlan választások mentén különböznek egymástól a magyar nyelv mondattani nyelvjárásai. Például a (17) mondat, amely a B és C nyelvjárásokban elfogadható, az A nyelvjárásban csak egy második látható tagadószóval számít helyesnek.

(21) [_{NegP} Sehova sem [_{FP} MA [_{NegP} nem [_{TP} jött el senki (sem)]]]]

Jogos viszont az a felvetés, hogy a láthatatlan Comp, és a hasonló Det vagy Neg között azért van más különbség is, nevezetesen az, hogy az utóbbiaknak szemben az előbbivel jelentésbeli következményeik vannak. Ha például a mondatbevezető (a *hogy*) nem látható a mondatban, attól a mondat értelme még nem változik meg. Ha viszont a tagadószt hagyjuk el, a mondat értelme az ellenkezőjére fordul, vagyis nem marad tagadó értelmű. Ugyanígy ha a határozott névelő marad el egy köznévp mellől, akkor ismét változik a mondat értelme, pl. *Nem találtam könyvet/a könyvet*). Az általunk feltett láthatatlan tagadószt vagy határozott névelő azonban feltételekhez van kötve, vagyis nem lehet akármely mondatban előfordulniuk.

A birtokos szerkezetben az ún. birtokjel, vagyis a birtokos szerkezet feje garanzálja, hogy a szerkezet egésze határozott lesz. A többszörös tagadó mondatban pedig az ige mögötti tagadó kvantor kényszeríti ki, hogy őt k-vezérelje egy tagadószt, különben nem lesz leellenőrizve az [uNeg] jegye és ettől a mondat helytelennek lesz minősítve, hiszen nem lehet tagadó jellegüként értelmezni a magyarban általánosan működő tagadó egyeztetés szabályai szerint.

Az itt alkalmazott megoldás a tagadó egyeztetésnek a Bevezetőben vázolt tulajdonságaira épít. A tagadó kvantort csak akkor lehet engedélyezni, ha értelmezhetetlen [uNeg] jegyét az értelmezhető [iNeg] jegyű – látható vagy láthatatlan – Neg funkcionális kategória ellenőrizni tudja. Ehhez hasonlóan a PossP birtokos szerkezet fejében álló birtokos inflexió értelmezhetetlen [uDef] jegyét a – látható vagy láthatatlan – határozott névelő értelmezhető [iDef] jegye ellenőrzi és hagyja jóvá. A láthatatlan Neg fejet azonban egy látható Neg fejnek kell k-vezérelnie ahhoz, hogy jogosult legyen a mondatban megjelenni. Ehhez hasonló feltétellel találkozunk például a *hogy* mondatbevezető törlésekor (azaz annak láthatatlan változata esetében), amikor is az őt k-vezérlő ige meg határozott osztályba kell tartoznia, vö. Kenesei (1992). Ennek a feltételnek tudható be, hogy az alábbi mondatban nem lehet láthatatlan tagadószt.

(22) *_{[NegP} Neg [_{TP} jött el senki (sem)]]

Úgy véljük egyébként, hogy a Teljes értelmezés elve gondoskodik arról, hogy az olyan mondatokban, amelyekben nincsen birtokos szerkezet vagy tagadó kvantor, a láthatatlan Det vagy Neg ne jelenhessen meg.

A két nyelvjárás csoport, azaz egyfelől az A, másfelől a B és C között abban áll a különbség, hogy az A-ban nincsen láthatatlan tagadó operátor, a másik kettőben viszont van. Különösen érdekes a B nyelvjárás esete. Láttuk, hogy a (10) és (13a) mondatokban az ige mögötti tagadó kvantor úgy kerül meg a tagadó egyeztetés követelményeit, hogy egy ún. nem látható mozgatóval a

fókuszos kifejezést k-vezérlő pozícióba kerül és így nagy hatókörre tesz szert.⁸ Ezzel szemben a (8) vagy (13d) példákban a tagadó kvantor a helyén marad és további tagadó értelmű kifejezésként van értelmezve, vagyis ugyanúgy egy láthatatlan tagadó operátortól függ, mint a hasonló mondatokban a C nyelvjárásban. Ennélfogva a B nyelvjárást úgy tekinthetjük, mint amely átmenetet képez az A és a C között és amelyben a fókusz funkcionális kategóriája engedélyezheti a tagadó kvantor láthatatlan mozgatását (nagy hatókörű pozícióba), míg minden más esetben – a C nyelvjárás általános szabályainak megfelelően – a láthatatlan tagadó operátor jelenhet meg ott, ahol az A nyelvjárásban a tagadó operátor csak látható formájában, tagadószóként fordulhat elő. További érdekes kérdés lehetne azt megvizsgálni, hogy a B nyelvjárás beszélői, akik megengedik a tagadó kvantor láthatatlan mozgatását, vajon egybeesnek-e azokkal, akik a fókusz és az ige mögötti univerzális kvantornak nagy hatókört tudnak tulajdonítani, vö. É. Kiss (2002) és pl. a (23) mondatot.

- (23) Tegnep [FP A DÉLI VONATTAL [TP érkezett “mindenki]]
 ‘Mindenki a déli vonattal érkezett tegnap.’

4. Összefoglalás

Jelen munkámban az ige mögött előforduló tagadó kvantorok értelmezési különbségeit annak tulajdonítottam, hogy a magyarban olyan mondattani nyelvjárások léteznek, amelyek a tagadó operátor látható, illetve láthatatlan formájának alkalmazásában térnek el egymástól. Ennek köszönhető, hogy egyes nyelvjárásokban a magyarban egyébként általános tagadó egyeztetés és a többségi nyelvjárásban ezzel járó legfőbb egyszerű tagadás egyes kisebb nyelvjárásokban többszörös tagadást is lehetővé tesz, amikor az – esetleg ige előtti tagadó kvantort is tartalmazó – mondatban az ige mögött egy vagy több tagadó kvantor jelenik meg. A láthatatlan tagadó operátor feltevése a magyar nyelv vonatkozásában összhangban áll más nyelvek hasonlóan láthatatlan funkcionális kategóriáival, beleértve a tagadó operátort is.

Hivatkozások

Brown, Sue 2000. Negative concord and Attract-all-F in Russian. Kézirat. Harvard University. <http://www.people.fas.harvard.edu/~sbrown/papers/Browninpress.pdf>

⁸ A pontos levezetés nem tárgya a jelen cikknek, de megemlítjük, hogy É. Kiss (2008) egy sajátos hozzárendelési (adjunkciós) művelettel a mondat jobb oldalára helyezi a kvantort, amely ebből a jobbszéli pozícióból k-vezérli a fókuszban lévő összetevőt. Viszont nem említ meg olyan lehetséges problémákat, mint a jobboldali nagy hatókörű kvantor mögött álló további kifejezések pontos elhelyezkedését a mondat szerkezetében, mint például az (i) példában:

(i) Nem A DÉLI VONATTAL érkezett “senki (se) tegnap.

- Den Dikken Marcel. 2004. Agreement and 'clause union'. In: É. Kiss Katalin–Henk van Riemsdijk (szerk.) *Verb clusters: A study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins. Amsterdam. 445-498.
- É. Kiss Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge U.P. Cambridge.
- É. Kiss Katalin 2008. Tagadás vagy egyeztetés? A *senki, semmi* típusú névmások szórendi helye, jelentése és hangsúlyozása. *Magyar Nyelv* 104: 129-143.
- É. Kiss Katalin 2011. On a type of counterfactual construction. In: Laczkó Tibor–Catherine O. Ringen (szerk.) *Approaches to Hungarian* 12. John Benjamins. Amsterdam. 85-108.
- Giannakidou, Anastasia. 2000. Negative ... concord? *Natural Language and Linguistic Theory* 18: 457-523.
- Haegeman, Liliane–Raffaella Zanuttini 1991. Negative heads and the Neg criterion, *The Linguistic Review* 8: 233-251.
- Han, Chung-hye–Dorothy Siegel 1996. NPI Licensing in Adjunct WH-Questions. In *Proceedings of the Berkeley Linguistic Society* 22.
- Kenesei István 1973. Egyes névmások generálásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 125-155.
- Kenesei, István. 1989. Logikus-e a magyar szórend? In: Telegdi Zsigmond–Kiefer Ferenc (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.*, 105-152.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In Kiefer (1992), 529-714.
- Kenesei István 2006. Focus as identification. In *The architecture of focus*, ed. by Susanne Winkler and Valeria Molnár . 137-168. Berlin: de Gruyter.
- Kenesei István 2009. Multiple focus and multiple negation in Hungarian. *Lingua* 119: 564-591.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc–Katalin É. Kiss (szerk.) 1994. *The syntactic structure of Hungarian. Syntax and Semantics* 27. Academic Press. San Diego–New York.
- Koopman, Hilda–Anna Szabolcsi 2000. *Verbal complexes*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Leiss, Elisabeth 2007. Covert patterns of definiteness/indefiniteness and aspectuality in Old Icelandic, Gothic, and Old High German. In: Elisabeth Stark–Elisabeth Leiss–Werner Abraham (szerk.) *Nominal determination: typology, context constraints, and historical emergence*. John Benjamins. Amsterdam. 73-102.
- Olsvay Csaba 2006. Negative universal quantifiers in Hungarian. *Lingua* 116: 245-271.
- Puskás Genovéva 1998. On the NEG-criterion in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 45: 167-213.
- Puskás Genovéva 2000. *Word order in Hungarian: The syntax of A'-positions*. John Benjamins. Amsterdam.

- Surányi Balázs 2002. Negation and the negativity of n-words in Hungarian. In: Kenesei István–Siptár Péter (szerk.) *Approaches to Hungarian* 8. Akadémiai Kiadó. Budapest. 107-132.
- Surányi Balázs 2006. Quantification and focus in negative concord. *Lingua* 116: 272-313.
- Szabolcsi Anna 1981. The possessive construction in Hungarian: a configurational category in a non-configurational language, *Acta Linguistica Hungarica* 31: 261-289.
- Szabolcsi Anna 1994. The noun phrase. In: Kiefer–É. Kiss (szerk.) 179-274.
- Szécsényi Krisztina 2009. On the double nature of Hungarian infinitival constructions. *Lingua* 119: 592-624.
- Szécsényi Krisztina 2010. An LF-driven Theory of Scrambling in Hungarian Infinitival Constructions. PhD Dissertation. Szegedi Tudományegyetem.
- Tóth Ildikó 1999. Negative polarity item licensing in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 46: 119-142.
- Zeijlstra, Hedde 2004. Sentential negation and negative concord. PhD dissertation, University of Amsterdam.

Kenesei István

MTA Nyelvtudományi Intézet és Szegedi Tudományegyetem

kenesei.istvan@nytud.mta.hu

Többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás: dinamikus nyelvi struktúra

P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit

1. Kutatási célkitűzések*

Tanulmányunkkal – a konferencia tematikájával összhangban – több célt is szeretnénk elérni. Beszámolunk azokról az eredményekről, amelyeket az OTKA K. 76239 számú pályázat segítségével, a hármas határ mentén korábban gyűjtött nyelvi anyag dokumentálásában, az informatizált adatbázis létrehozásával megvalósítottunk. Munkánk első fejezeteiben a korpusz informatizálása és a többdimenziós nyelvföldrajzi térképlapok készítése során felmerült számos elméleti és módszertani probléma közül csak azokat érintjük, amelyek szükségesek a most bemutatandó térképlapok megértéséhez. A második részben a dinamikus nyelvi struktúrát is tükröző különböző nyelvföldrajzi térképlapok által nyújtott információkat elemezzük. A térképlapokkal feltárjuk, hogy módszerünk hogyan segítheti a vizsgált jelenségek megjelenési formáinak elkülönítését, az inherens nyelvi variabilitás feltárását, a valós nyelvhasználatból kiindulva milyen adalékokat ad a jelenségek mögötti nyelvi rendszer feltárásához.

1997-től végzünk országhatárokon átívelő, dimenzionális szemléleten alapuló, szociodialektológiai jellegű változásvizsgálatokat különböző pályázatok keretében a magyar, ukrán, román hármas határ mentén 18 magyarországi és nem magyarországi településpáron. Kutatási célkitűzéseinket kezdetektől a nyelv, nyelvhasználat dimenzionális szemlélete: társadalmi, földrajzi, történeti és kulturális meghatározottsága (vö. Juhász 2002a: 149; 2002b: 166), s az ennek megfelelő kutatási módszerek alkalmazása jellemezte. Legfontosabb célkitűzéseinket (az országhatár nyelvi elkülönítő szerepének mennyiségi

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia* 2. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 122–135.

* Készült az OTKA K 76239 számú pályázat támogatásával.

mutatókkal való bemutatása; a különböző nyelvi szituációkban élő, más-más beszélőközösségekhez tartozó, azonos szociokulturális státusú csoportok nyelvhasználati mutatóinak összevetése; a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése; a lehetséges változási irányok előrevetítése) többdimenziós nyelvföldrajzi térképeken ábrázoljuk. A többdimenziós ábrázolás a vizsgált nyelvi változók társadalmi és időfaktorokhoz, azaz az adatközlők iskolai végzettségéhez és életkori jellemzőihez kapcsolódó megterheltséget területi megoszlásban is bemutatja.

2. Mintavétel, reprezentativitás

A mintavétel módszerét kutatási célkitűzéseink határozták meg (vö. Babbie 2003: 204–214; Vargha 2000a: 230, Balogh 2001: 162), szempontjaink komplexitása azonban számos problémát felvetett már a mintavétel előkészítési szakaszában is. Mivel kutatásaink empirikus kutatások, a matematikai statisztikai módszer alkalmazhatónak tűnhetne, hiszen a „nyelvészetben is – különösen a szociolingvisztikai vizsgálatokban – alkalmazzák ..., amikor a hipotézis viszonylag nagy, általunk nem ismert populáció nyelvhasználatára vonatkozik” (Vargha 2000a: 230, a módszer alkalmazásáról l. pl. Borbély 2001). Vizsgálati célkitűzéseink azonban nem szigorú értelemben vett szociolingvisztikaiak, hanem a szociolingvisztika és a dialektológia érintkező területeihez kapcsolódnak, a hagyományos dialektológiai módszereket egészítjük ki a szociolingvisztikában ismeretes módszerekkel. A nyelvjárási vizsgálatokban a matematikai statisztikai módszernek a valószínűségi véletlen reprezentatív mintára vonatkozó kívánalmai (vö. Babbie 2003: 209) kevésbé alkalmazhatók és nem is szükségesek, ugyanis a véletlen reprezentatív mintába bekerülhetnek (esetleg nagyobb arányban is) olyan adatközlők, akik nem a helyi nyelvváltozatot beszélik, másrészt maga az alapsokaság sem olyan nagyságú, hogy más, nem véletlen választású módszerekkel ne lehetne a reprezentativitást biztosítani. Ismeretes az is, hogy „A szigorú értelemben vett reprezentatív mintákkal kapcsolatos nehézségek miatt ma főleg kvótamintákkal dolgoznak a szociolingvisták” (Milroy-Gordon 2003: 33 idézi Kontra 2004: 93). A települések nyelvjárási állapotának, mai nyelvállapotának, a változások irányának vizsgálatához az adatközlők kiválasztásának elsődleges szempontja az volt, hogy helybeli születésűek legyenek, elsődleges szocializációjuk során a helyi nyelvváltozatot sajátítsák el, ezért még a szülők helyi származását is alapvetően fontosnak tartottuk, így biztosítva azt, hogy az adatközlők a vizsgált települések nyelvjárást a lehető legjobban reprezentálják, de megragadható legyen a változás is. Ez a szempont bizonyos esetekben korlátozza az adatközlők kiválasztását, például nem kerülhet be a mintába a főiskolai, egyetemi végzettségű személy, ha nem helybeli születésű, még akkor sem, ha tudjuk, hogy a nyelvhasználat formálásában ők is részt vesznek (vö. Kontra 2003: 43). (Gyűjtőpontjaink közül pl. a romániai Kispeske és Szamosdara esetében.) Kutatási módszereinket kezdetektől a magyar hagyományokra építve dolgoztuk ki (Benkő 1990, Kiss szerk. 2001, Sebestyén 1987, 1988, szombathelyi iskola).

A hagyományokra építve, de nem kizárólag a hagyományos dialektológiában Európában és Magyarországon is alkalmazott módon, hogy tudniillik „a falunak nem a nyelvét, hanem csak a nyelvjárását” (Kontra 2003: 20), „idős, falusi saját településükről lehetőleg ritkán vagy sohasem kimozduló parasztemberek beszédét vizsgálták” (uő. 2004: 93). Kiindulásunk az amerikai atlaszmunkálatokban már a múlt század harmincas éveiben (Hans Kurath 1939), nálunk a hetvenes évektől meghonosodott mintavételi eljárás, vagyis a vizsgált településekről származó, életkori és társadalmi szempontból rétegződő adatközlők kiválasztása (vö. Kontra 2004: 93, Kiss 2002: 3–20, Bokor 1988: 164–68, Hegedűs 1998: 141, 2005: 27; 74). A rétegzett mintavételi eljárás – a települések társadalmi paramétereinek figyelembevétele alapján (Kiss 1995: 34–35, 2001: 163) – a szociológiában vagy a statisztikában használt nem véletlen, reprezentatív mintavételi eljárások közül a kvótás vagy kvótamintához hasonlatos (Babbie 2003: 208; Göncz 2001: 154–156).

A fentebb leírtakkal összefüggésben felvetődhet a reprezentativitás kérdése. A szociológiában általában használt reprezentativitás-értelmezések nyelvészeti kutatásokban való alkalmazhatósága szintén számos problémát vet fel (a különféle értelmezésekről vö. Vargha 2002a: 232, ill. Babbie 2003: 212). A matematikai statisztika módszere szerint a minta akkor lehet reprezentatív a populációra nézve, „ha mintaválasztásnál a populáció minden elemének (egyedének) ugyanakkora esélyt biztosítunk a mintába való bekerülésre. E megfontolások miatt a statisztika standard mintavételi módszere a véletlen, független mintaválasztás.” (Vargha 2000a: 232). A dialektológiai adatfelvételben viszont általában nem szokásos a véletlen mintavétel (vö. Balogh 2001: 163), a nyelvjárásgyűjtők meghatározott szempontok szerint válogatnak az adatközlők között (vö. pl. a nagyatlasz gyűjtési módszere), ugyanakkor nem lehet kétségbe vonni azt, hogy az ilyen mintavételből nyert adatok is a nyelvi valóság részei, „a nyelvi valóságnak egy kétségkívül meglévő, a kutatópont nyelv(járás)i átlagához közeli, hiteles képét közvetítheti” (vö. Hegedűs 2005: 73). Mintánk abban az értelemben reprezentatív, hogy a települések meghatározott életkorral és iskolázottsági mutatókkal jellemezhető, helyi nyelvváltozatot beszélő rétegeit – lehetőség szerint a teljes sokaságon belüli arányuknak megfelelően – képviselik, hiszen „... nem szükséges, hogy a minta minden tekintetben reprezentatív legyen; reprezentativitása a konkrét kutatás szempontjából fontos jellemzőkre korlátozódik” (Babbie 2003: 212). Mintavételünk tehát reprezentatív, nem valószínűségi, rétegzett, szelektív mintavételi eljárásnak tekinthető.

Kutatásainkat – Chambers alapelveivel összhangban – kezdetektől meghatározta a függő és független változók korrelációba állítása (Chambers 1995). Három független változóval dolgozunk: életkor, iskolai végzettség, országhatár. Az életkor mint független változó a munkánkat szintén jellemző látszólagosidő-vizsgálathoz (l. Kontra 2003: 61–62) is alapot ad. A szinkrón változásvizsgálat követelményeit szem előtt tartva három generáció: idős, középkorú és fiatal nyelvi adatait vetjük egybe, a nyelvhasználat variabilitásának

igazolására pedig különböző, alacsony (A), közép- (K) és felsőfokú (F) iskolai végzettségű adatközlőket kérdezzük ki. Mintánkban felsőfokú végzettségű a felsőfokú oklevéllel, középfokú végzettségű az érettségivel rendelkező, s mindenki más az alacsony iskolai végzettségű kategóriába kerül. Így meg lehet egymással feleltetni a különböző (határon innen és túli) társadalmi és politikai rendszerek változó és változatos iskolai rendszerét. Mint fentebb már említettük néhány esetben előfordul – különösen az országhatár nem magyarországi oldalán –, hogy a településen nem találunk tösgyökeres felsőfokú végzettséggel rendelkező adatközlőt, ez esetben a szociokulturális változó nem három, hanem kéttagú (A–K).

„A változásvizsgálatban szükség van viszonyítási alap kijelölésére, valamit változásában vizsgálni úgy lehet, hogy tudjuk, ismerjük azt, amiből kiindul a fejlődés, és ami ma is ott van a fejlődés mögött” (Benkő 1990: 11). A szinkrón változásokat tehát az ún. alapnyelvjáráshoz vagy nyelvjárási mélyréteghez viszonyíthatjuk, azaz a vizsgált területre vonatkozó nyelvjárási, nyelvjárás-történeti szakirodalom adatain túl azoknak az idős, kevésbé mobil, alacsonyabb iskolai végzettségű embereknek az adatait vesszük alapnak, akikre a kódváltás vagy -váltogatás kevésbé jellemző (vö. Kiss in uő. szerk. 2001: 79; Sebestyén 1988: 303), így kaphatunk összetettebb és valósághűbb képet a nyelvjárási struktúra egyes részeinek, részrendszereinek eltolódásáról, az egész rendszer átalakulásáról (Hegedűs 2005: 25). Ezért mintánkban az idős generáció a dialektológiai vizsgálatokban alkalmazott mintavételi eljárásnak megfelelően kissé felülreprezentált. Ez mégsem torzítja lényegesen a mintát, mivel az egyes településeken a dimenzionális térképlapok nem a nyelvjárási átlagot (vö. Hegedűs 2005: 27), hanem inkább a nyelvhasználati állapot dinamikáját tükrözik, melyet a településen huzamosan ott élők, tartózkodók alakítanak a kommunikációs hálójuk révén; ők inkább a közép- és idősebb korosztályhoz tartoznak. Mivel kutatásunk változásvizsgálat, fontos a változás irányának a megállapítása. A viszonyítás másik pólusa a (magyarországi) standard változat lehet. A nyelvi változók változatainak egy részét ennek megfelelően a standard – dialektális kontinuum mentén értékeliük és ábrázoljuk. (Erről l. részletesebben a 3. fejezetben, a viszonyítás kérdéséről és problematikájáról pedig vö. pl. Hegedűs 2005: 98–100.)

Vizsgálataink fókuszában tehát egyrészt a dialektális – standard és egyéb nyelvi változók (függő változók) területi (lokális és regionális) disztribúciójának társadalmi dimenziókhöz (független változók) rendelt ábrázolása, a nyelvi változások szinkrón dinamizmusának érzékeltetése, másrészt az országhatár nyelvi elkülönítő szerepének vizsgálata áll.

3. Az adatok informatizálása, ábrázolási alapelvek

Munkánk jelenlegi szakaszának feladatai: a 18 településről, közel 400 adatközlőtől, aktív indirekt kérdőíves módszerrel gyűjtött, megközelítőleg 140 ezres morfológiai és lexikai korpusz informatizálása, ennek alapján 12 település

adataival a többdimenziós térképlapok megszerkesztése és kutatási szempontjaink szerinti értékelése.

Az adatok informatizálásához olyan szoftvert, illetve kezelőfelületet kellett kifejlesztünk, amely biztosítja a korábban említett sokrétű célkitűzések alapján gyűjtött és kódolt korpusz bevitelét; lehetővé teszi annak többszemponútú lekérdezhetőségét, a változatok használati gyakoriságának mennyiségi (darabszám szerinti és százalékos) megjelenítését; továbbá tartalmazza a többdimenziós térképezéshez szükséges összefüggések kimutatását (a megfelelő adatok egymásra vonatkozathatóságát, illetve függő és független változók korrelációba állítását, mennyiségi mutatókkal való ellátását stb.). Az informatizálás során felmerülő problémákról és a saját szoftver fejlesztésének indokoltságáról korábban már több tanulmányban és előadásban is részletesen beszámoltunk (vö. P. Lakatos–T. Károlyi–Iglai 2010: 139–146; uók: 2011: 179–186).

A hármas határ mentén végzett munkánkat a szociodialektológiai és a labovi variacionista megközelítés mellett (mint arról már a bevezető részben is szóltunk) alapvetően a dimenzionális szemlélet határozza meg. A szemlélet terjedésével együtt a nemzetközi szakirodalomban felmerült a többdimenziós térképlapok készítésének igénye. Az adatok térben, időben (látszólagos-idő) való vizsgálata és társadalmi disztribúciójukkal korrelációba állítása szinte kínálta a térképlapokra vetítés lehetőségét. Kidolgoztunk tehát egy olyan ábrázolási technikát, amely alkalmas arra, hogy a nyelvi adatokat a tér, idő és társadalmi dimenziók metszéspontjában elhelyezve kartográfiailag mutassa be a nyelvnyelvhasználatot jellemző dinamizmust. A társadalmi változók térképlapra vetítésével láthatóvá válhat a nyelvi változók társadalmi disztribúciója, hordozóival együtt megragadható a nyelvi mozgás, jelezhető a változás iránya a társadalmi tényezők kiváltotta azonosságaival és különbségeivel együtt. Pontosabban megrajzolható a vizsgált jelenségek izoglosszája, de láthatóvá válik az izoglosszán belüli tagolódás, előrevetítődhet az izoglossza várható módosulása. Fontos megjegyezni, hogy az izoglosszán belüli szinkrón dinamizmus megragadását több szinten is lehetővé tesszük. A társadalmi megoszlás okozta dinamizmus mellett a nyelvi változók változatainak (variánskombinációk) szintjén is érzékeltetjük a lehetséges elmozdulásokat, változásokat. Ezen célkitűzéseink megvalósítása szükségessé tette, hogy a függő és független változók korrelációja bonyolult viszonyainak bemutatására többféle típusú térképlapot készítsük. [A térképlapok típusairól vö. P. Lakatos–T. Károlyi–Iglai in P. Lakatos–Pethő (szerk.) 2012: 35–52]. Eddig elkészült térképlapjaink bizonyítják, hogy a dimenzionális ábrázolási módszer olyan összefüggések felismerését is lehetővé teszi, melyek a hagyományos nyelvföldrajzi ábrázolással rejtve maradnak. A térképlapok technikailag statikus térképlapok, az adatbázis %-os adatai alapján (az egyes változatokhoz kapott %-os adatok adják az ábrázolás alapját) egy (vektorgrafikus) rajzolóprogrammal a Corel Draw-val készültek. Azért nem térinformatikai szoftvert választottunk a szerkesztéshez, mert egyrészt nem szükségesek a koordináták (nem georeferált),

másrészt egyszerre több dimenziót (kartodiagramokat) mutatunk be egy pont mellett, egy településhez kötöten.

Az ábrázolási alapelveket a különböző térképlaptípusokkal összhangban úgy dolgoztuk ki, hogy tükrözzék a választott elméleti kereteket, alapelveket. A dimenziális szemléletnek megfelelően a területi dimenziót a szokásos térképészeti eljárásokkal (településnevek, országhatár vonala) és különböző alapszínekkel jelezzük. A függő és független változókat mértani formákkal (kör, téglalap) jelöljük, korrelációjukat, a nyelvi variánsok társadalmi disztribúcióját mellérendeléses módszerrel érzékeltetjük. A nyelvi (függő) változók (használati gyakoriságot is feltüntető) jelei (a kör különböző színű, satírozású, kitöltésű stb. változatai) mellett két oszlopban a két társadalmi változó, az életkor és az iskolai végzettség különböző alcsoportjait különböző színű téglalapokkal, bennük a százalékos gyakorisági arányokat tükröztetve jelöljük. (Ábrázolási módszerünkről vö. T. Károlyi–P. Lakatos 2006: 86–95; P. Lakatos–T. Károlyi 2007: 300–308.)

Több elméleti és módszertani problémát vetett fel a függő, nyelvi változók térképlapon való megjelenítése. Az egységes álláspont kidolgozásának szempontjából ugyanis fontossá vált a szakirodalomban is többféle értelemben tárgyalt nyelvi változó/változat, a standard és ezzel összefüggésben a nyelvi norma fogalmának általunk elfogadott körülhatárolása. A nyelvi változót elsősorban Labov (1972), a magyar nyelvtudományban pedig Lanstyák István, Szabómihály Gizella (1997) és Kontra Miklós (2003) értelmezésében használjuk. A változó tehát a nyelv heterogenitását igazoló variabilis egység, amely nyelvileg többféleképpen valósulhat meg. Változatai, variánsai azonos funkciójúak és jelentésűek, szociolingvisztikai szempontból azonban ritkán egyenrangúak, „... formális – informális, szuperstandard – standard – szubstandard, ... standard – nyelvjárási (vagy helyesebben területi kötöttség nélküli – területi kötöttségű), közhasználatú – rétegnyelvi stb. kontinuumok különböző pontjain helyezkednek el” (Lanstyák–Szabómihály 1997: 16). Fontos az egyes változatok egymáshoz viszonyított helyzete (pl. a standard változattól való távolsága), rendszerszerűsége, használati gyakorisága, ill. gyakorisági eltérései, ezek nyelven belüli és kívüli tényezőkkel való összefüggése. A különböző „nyelvi egységek olyan változók, amelyeknek a kombinációs lehetőségeit nemcsak a velük együtt előforduló nyelvi elemek korlátozzák, hanem a velük együtt előforduló társas és társadalmi körülmények is” (Kontra 2003: 21).

A standard többi nyelvváltozattól megkülönböztető jegyeit, funkcióit Tolcsvai Nagy Gábor értelmezése alapján kezeljük (vö. Tolcsvai Nagy 1998: 56–64, ill. vö. még Hegedűs 2005: 105), ugyanakkor – hiszen kutatásaink a mai Magyarország határain túlra is nyúlnak – számolunk azzal, hogy ezeken a kutatópontokon „a beszélőknek kevesebb lehetőségük van a standard nyelvváltozat elsajátítására és használatára, ennek következtében nyelvhasználatuk nyelvjárásiabb, mint a velük azonos társadalmi réteghez, műveltségi csoporthoz, nemzedékhez tartozó magyarországi beszélőké”

(Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 6). Adataink is igazolják, „hogy bizonyos nyelvi jelenségek izoglosszái átnyúlnak az országhatáron, oly módon, hogy az elsődleges központban regionálisak, szubstandardak, egy (vagy több) másodlagosan viszont standardak lehetnek ..., s természetesen nem az elsődleges központ standardjának szubstandard változatai” (vö. Lanstyák 1995: 219). Ennek megfelelően munkánkban nem szeretnénk a standardizmus hibájába esni (vö. Lanstyák 2009: 83), fontosnak tartjuk az ún. határtalanítást (vö. Benő–Péntek szerk. 2011), ugyanakkor a kutatás kiindulópontjából adódóan anyaországi szempontból közelíthetünk a jelenségek értékeléséhez, így tudjuk megragadni a határon túli fáziskésés jelenségét (vö. pl. Péntek 2002: 311–316).

Jelen munkánkban – kutatási célkitűzéseinknek megfelelően – a nyelvi variabilitást adó, tükröző változatok alábbi típusait különböztetjük meg (ezek ábrázolástechnikai szempontból térképlapjaink két fő típusát is jelentik):

Standard – dialektális kontinuum szempontjából releváns változók (pl. *tehén/tehen; adsz/adol*)

Standard – dialektális kontinuum szempontjából nem releváns változók (*haragszik/haragudik; vője/veje*)

Az első csoportba tartozó változók standard változatait fehér körrel, a dialektális variánst pedig fekete körrel jelöljük. Ami ezen változatok térképlapokon megjelenített sorrendjét illeti, kutatási célkitűzésünkkel összhangban az első helye(ke)n a dialektális változat(ok) áll(nak). Ebben is elszakadunk azoktól a térképészeti eljárásokban használt módszerektől, amelyek gyakoriság szempontjából rendezték, illetve rangsorolták a térképre vitt jeleket vagy adatokat. Azokban az esetekben, amikor e két pólus valamelyikének meghatározására több ok miatt nem vállalkozhattunk (csak a pillanatnyi nyelvallapotot tárjuk föl), fehér alapon különböző mintázatú jeleket alkalmaztunk. A variabilitás ezekben az esetekben nem a dialektális – standard kontinuumon való elhelyezkedésből, elmozdulásból adódik, hanem például nyelvtörténeti okokkal, variabilitást eredményező nyelvtörténeti tendenciákkal magyarázható (pl. egyes tőtípusok esetében). Összefügghet a morfológiai és lexikológiai jelenségek nyelvi rendszerbeli sajátosságaival, eltérő variabilitási lehetőségeivel is.

A kettős vagy többes adatok (a kérdőív egy-egy hívómondatára együtt megadott változatok) jelének alapszíne minden esetben szürke mutatva, hogy magukban hordozzák a változás, az elmozdulás lehetőségét, valamilyen instabil állapot jelölői. (Lásd a bemutatott térképlapok jelölései.)

4. Dimenzionális ábrázolás – dinamikus nyelvi struktúra

Tanulmányunk következő részében a már elkészült térképlapokból mutatunk be néhányat. Elemzésünkkel igyekszünk bizonyítani, hogy ábrázolási módszerünk hogyan segítheti a vizsgált jelenségek nyelvhasználati formáinak, változatainak és azok használati gyakoriságának megjelenítését; hogyan tükröztethető a nyelvi

változás szinkrón dinamizmusa. Labovval együtt valljuk, hogy a nyelvi struktúra számos elméleti problémája megoldhatatlan a beszélőközösségre vonatkozó adatok nélkül (vö. Labov 1975: 255), így reméljük, hogy a vizsgált változók valós nyelvhasználatból kapott változatainak, azok korrelációinak feltárásával adalékokat adhatunk a jelenségek mögötti nyelvi rendszer, az inherens nyelvi variabilitás tanulmányozásához.

Olyan változók térképlapjait elemezzük, amely változók nyelvtörténeti szempontból, rendszerszerűségükben, területi és használati kötöttségük miatt alkalmasak eredményeink, ugyanakkor problémafelvetéseink illusztrálására. Igazolják, hogy az egy nyelvváltozaton belüli, illetve a különböző nyelvváltozatokban tapasztalható alaktani változatok a paradigma instabil pontjaiban jelentkeznek, ennek következménye lehet a fakultatívitas, az ezen belüli bizonytalanság, az egyik minta kiterjedése vagy visszaszorulása. Elméleti szempontból is fontos tehát, hogy milyen instabilitás idézi elő a nyelvjárási változatok megjelenését, milyen tényezők játszanak szerepet a több lehetőség közti választásban, esetleg a mi szempontunkból a megőrzésben (vö. Rebrus–Törkenczy 2010: 102, 105, 109, 117).

4.1. A *szekér/szeker* – *szekéren/szekerén* típusváltozó

Az északkeleti nyelvjárási régiót jellemző morfológiai jelenségek közül a leíró szempontból többeseji időtartamot váltakoztató típushoz sorolható *tehen/veréb/szekér* lexéma nominativusi és *-n* superessivusi esetragos alakváltozatait, azok variánsait vizsgáltuk, ill. vetítettük térképlapokra (1. sz., 2. sz., 3. sz. térképlap). A vizsgált terület szinte minden korábbi nyelvészeti szakirodalomban jelzett jellemzője a *tehen/tehenen*-típus megléte. A tőtípus kialakulására többféle történeti magyarázat is elképzelhető (vö.: Hegedűs 2001: 352), a nyelvtörténeti szempontból mindenképpen ősbibb rövid magánhangzós változat az északkeleti nyelvjárási típusban a \emptyset esetragos és a superessivusi esetragos alakokban is megmaradt szemben a standard változattal. (A korábbi adatok közül vö. SzamSz. II. 332. „*Aki szekerén ül álmában, elmarad a dologban*”; a nagyatlasz térképlapjai: 634., 1038., 1040., 1042.)

A 90-es évektől végzett gyűjtőmunkánk eredményei már egyértelműen a rövid és hosszú magánhangzós változatok egymás mellett éléséről, ill. arról tanúskodtak, hogy a köznyelvi, standard változat hatására visszaszorul az eredeti nyelvjárási változat. Vizsgálatunk és a térképlapok elemzésének fontos tanulsága az lesz, hogy a morfológiai szerkezet, a morfémák eltérő/különböző kombinációja segítheti a dialektális változatok megőrzését. A nominativusban a standard variáns kiszorítja a nyelvjárási változatot, a tő egyalakúként viselkedik az északkeleti nyelvjárási régióban is, a superessivusi esetrag előtt viszont – szemben a köznyelvi morfémaszervezettel – megmarad időtartamot váltakoztatónak. (Összefügghet ez azzal is, hogy a nominativusi *tehen*, *vereb*, *szeker* nyelvjárási volta, a standardtól való távolsága jobban érzékelhető és jobban tudatosítható, mint a *tehenen*, *szekerén*, *vereben* morfémaszervezeté.)

A *tehén*, *veréb*, *szekér* térképlapjai mutatják: a standard változat a nyelvhasználati norma; sem a regionális, sem a lokális különbség nem meghatározó. Minden életkorú és iskolai végzettségű adatközlő nyelvhasználatának része. A dialektális változat – ahol van – meghatározott társadalmi disztribúciójú: az idős és alacsony végzettségű adatközlőkhöz köthető.

A kettős (DS) adatok száma nagyon kevés, a *veréb* térképlapja alapján (2. számú) viszont érdemes kiemelni, hogy a legtöbb *veréb/vereb* adatot (13,33%) Bótrágyban kaptuk, éppen ott, ahol a legmagasabb volt a dialektális változat aránya (20%). Feltételezhető, hogy ez magában hordozza a standard irányába való nagyobb elmozdulás lehetőségét. Az átmenetiség a középkorú, magasabb végzettségű adatközlőkhöz köthető.

A superessivusi esetrag előtt mind az országhatáron innen, mind az országhatáron túl a dialektális változatok megterheltsége a nagyobb. A romániai magyar lakta településeken a legjellemzőbb az eredetibb tőváltozat, érzékelhető az országhatár nyelvhasználatot befolyásoló szerepe. (Vö. pl. *szekéren*: Lónya 58,33% – Bótrágy 92,86%; Csengersima 59,31% – Szamosdara 100%). A *verében* térképlapját elemezve láthatjuk, hogy Bátorligeten (amelynek nyelvhasználatát az összesített adatok szerint a legköznyelvibb) a legfiatalabb adatközlőktől kaptuk a legtöbb dialektális változatot, jelezve annak a település nyelvhasználatában élő voltát. A három térképlap összehasonlítása igazolja a variánsok egymás mellett élését, ill. azt, hogy a dialektális változatok inkább az idősebb és alacsonyabb végzettségű adatközlőkhöz, a standard változatok pedig inkább a legmagasabb iskolai végzettségűekhez köthetők. Az országhatárnak szerepe van a változatok társadalmi megoszlásában is.

[Adalék: Kérdőívünkben elsősorban a kérdőíves kikérdezés folyamatosságát biztosító, merevségét oldó ún. „kapcsoló kérdésként” szerepelt a *tehén/veréb/szekér* accusativusi alakját előhívandó kérdőmondat. A vizsgált tőtípus mai nyelvhasználatban való változatosságára, a kiegyenlítődési folyamat, az analógia jelenlétére hívta fel a figyelmünket, hogy a standard *tehenet* (95%) változat mellett megjelenik a *tehent* (0,83%) és a *tehént* (1,25%) morfémaszerkezet, ill. ezek különböző kombinációja is (*tehenet – tehent*: 0,42%; *tehenet – tehént*: 2,5%; hasonlóan: *szekért* 0,42% – *szekeret/szekért* 0,42%).]

4.2. A kijelentő módú, jelen idejű, E/2. általános ragozású -sz/-l típusváltozó

A vizsgált jelenségek másik nagy csoportját a szinkrón és diakrón szempontból is többféle analógiás hatást mutató kijelentő módú, jelen idejű, E/2. személyű, általános ragozású -sz/-l változó adja. Az eredetileg az ikés paradigmába tartozó 2. személyű -l személyrag – az ikés és iktelen igék ragozásának kölcsönhatását bizonyítva – az -s, -sz, -z, -dz végű iktelen igék paradigmatajává vált, ill. a nyelvjáráásokban analógiás úton továbbterjedt, s benyomult a nem sziszegő hangokra végződő iktelen igék 2. személyű -sz ragja helyére, ingadozást, változást okozva a ragozásban. A nyelvtörténeti/nyelvjárás-történeti

szakirodalom tanúsága szerint ez a jelenség több évszázada él a magyar nyelvterület több pontján, jellemezte és jellemzi az északkeleti nyelvjárási régiót is. A nem *-s*, *-sz*, *-z*, *-dz* végű iktelen igék egyes szám 2. személyű paradigmatajaként az *-l* személyrag a standard *-sz-szel* szemben dialektálissá vált. (A kérdés elméleti háttéréről vö. még P. Lakatos–T. Károlyi 1993: 108–110.) A személyrag státuszának pontosabb feltárása érdekében fontosnak tartottuk több és különböző természetű változópéldánnyal való vizsgálatát. Az egyes szám 2. személyű *-sz/-l* változó regionális, lokális és társadalmi disztribúcióját az, *ad*, *lát*, *tud*, *vet* igékhez kapcsolódva és a *fog* ige : segédige oppozíciójában próbáltuk feltárni, ill. térképlapokra vetíteni (7., 8., 9. 10., 11. sz. térképlapok). Elkészült térképlapjaink azt mutatják, hogy célszerű és érdemes lesz a változó ún. „jelenségtérképét” is elkészíteni az alábbi, az egyes térképlapokról összegezhető azonosságok érzékeltetésére:

az országhatár elkülönítő szerepű:

a romániai magyar lakta településeken az *-l* megterheltsége lényegesen nagyobb (pl. *látsz*, *tudsz* térképlapja) (8., 9. sz. térképlap)

a magyarországi és a kárpátaljai terület között kisebb a különbség

a variánsok társadalmi disztribúciója egyértelmű (az iskolai végzettség és az életkor függvénye, ugyanakkor a standard változat valamennyi szociokulturális csoport nyelvhasználatának része)

DE: a függő és a független változók korrelációja a határon innen, a magyarországi településeken jobban megragadható; a határokon túl kisebb a korrelációba állítás lehetősége [vö. a *látsz* (8. sz.) térképlapján Mezőkaszony, Tiszaújlak, Börvely adatai]

a kettős (DS) adatok inkább a magyarországi településekről vannak (→ jellemzőbb az átmenetiség)

Fontosnak tartottuk annak vizsgálatát, hogy az *-sz/-l* változó köthető-e az ige : segédige oppozícióhoz (a *fog*-hoz járulna meghatározott szintaktikai pozícióban.)

11. sz. térképlapunk azt mutatja, hogy a segédige funkcióhoz a standard todalékmorféma társul (különösen szembetűnő ez, ha összevetjük a többi térképlappal). Minden településen – az országhatáron túl is – a standard változat megterheltsége a nagyobb: általában 80% körüli [legkevesebb: Bátorliget (55%), legnagyobb Kispeske (100%)]. Mindenhol minden életkorú és iskolai végzettségű adatközlő nyelvhasználatának sajátja (Kispesken és Szamosdarán mintavételi szempontjaink alapján nem volt diplomás adatközlőnk). Nincsenek nagy lokális különbségek, nincs az országhatárnak nyelvhasználatot befolyásoló szerepe.

Ugyanakkor a *fog* főigéhez (10. sz. térképlap) is jellemzőbben a standard todalékmorféma kapcsolódik, sokkal határozottabban, mint a többi változópéldány esetében. Az országhatár szempontjából lényegesebb különbség

a romániai magyar lakta és a szomszédos magyarországi települések között van (ez hasonló a többi változópéldány adataihoz). A dialektális változat életkor (idősek) és iskolai végzettség (alacsony) függvénye.

Lényeges különbséget tapasztalhattunk tehát nemcsak a *fogsz* segédige, hanem a *fogsz* ige és a többi változópéldány adatait összehasonlítva is az egyes szám 2. személyű *-sz/-l* használati gyakoriságában, társadalmi megoszlásában. Feltételezhetjük, hogy az ige : segédige oppozíció, a homonímia, az egymásra hatás, ugyanakkor a funkciók elkülönítésében való bizonytalanság (de az elkülönítői szándék is) mind növelik az ún. instabil helyzetet, s adataink tanúsága szerint a standard változatot erősítik .

Az *-sz/-l* változó vizsgálata nem lenne teljes, ha a ragozásban mutatkozó analógiás hatás miatt nem hasonlítanánk össze az ikes és iktelen igék kijelentő módú, jelen idejű egyes szám 2. személyű *-l*, illetőleg *-sz* személyragos alakjainak megterheltségét. Az ikes igék közül korpuszunkban a *lakik* alkalmas arra, hogy 2. személyű paradigmáját összevessük az iktelen változópéldányok adataival. A *laksz* (12. sz.) térképlapját elemezve (és összehasonlítva pl. az *adsz*, *látsz* változópéldányok térképlapjaival: 7., 8. sz. térképlap) azt mondhatjuk, hogy nincs lényeges különbség a toldalékmorféma változatainak használati gyakoriságában, lokális és társadalmi disztribúciójában annak függvényében, hogy ikes vagy iktelen igéhez járul. Úgy tűnik, az eredetileg különböző természetű tagokból álló, többféle (diakrón és szinkrón szempontú) analógiás hatásnak kitett morfémaszerkezetek között nyelvi változataikban, de társadalmi disztribúciójukban, használati gyakoriságukban is egyfajta kiegyenlítődés figyelhető meg. Az ikes igékkel létrehozott morfémaszerkezetek esetében is nyelvhasználatot befolyásoló tényező az országhatár [vö. pl.: Tiszabecs (D = 8,57%) – Tiszaújlak (D = 40%); Bátorliget (D = 17,39%) – Börvely (D = 53,85%)]. A romániai településeken a legnagyobb megterheltségű az *-l*. (Társadalmi megoszlása egyértelmű: az életkor és az iskolai végzettség függvénye: pl. vö. még Bótrágy, Rozsály is). Az *-sz* megterheltsége a magyarországi településeken lényegesen nagyobb arányú (Bátorliget 65,22%, Tiszabecs 88,57%), a legfiatalabb adatközlők szinte minden településen ezt a változatot adják meg. Ugyanakkor Kispaleske és Szamosdara kivételével minden kutatópontról kaptunk – bár nem jelentős arányban – kettős adatot is.

Hivatkozások

- Babbie, Earl 2003. *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Balogh Lajos 2001. A nyelvjárási anyaggyűjtés. Az anyaggyűjtés módja. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. 162–163.
- Benkő Loránd 1990. Az élő nyelv területisége és szociolingvisztikája. In: Szabó Géza (szerk.): *II. Dialektológiai szimpozion*. VEAB. Veszprém, 9–22.
- Benő Attila–Péntek János (szerk.) 2011. *A Termini*. Gramma Nyelvi Iroda, Dunaszerdahely – Szabó T. Attila Nyelvi Intézet, Kolozsvár.

- Bokor József 1988. Egy élő beszélt nyelvi lexikológia kérdései. In: Szabó Géza (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 164–8.
- Bokor József 1992. A tájszókészlet minősített egységeinek egy minősítési rendszere. In: Szabó Géza (szerk.): *Magyar dialektológia. Stilisztika*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szombathely. 35–43.
- Borbély Anna 2001. *Nyelvcseré*. Budapest.
- Chambers, J. K. 1995. *Sociolinguistic Theory: Linguistic Variation and Its Social Significance*. Oxford, Blackwell.
- Göncz Lajos 2001. Nyelvi és szociológiai változók összefüggése a Kárpát-medencei magyar beszélőközösségeknél kisebbségi és többségi helyzetben. *Magyar Nyelv* 152–171.
- Hegedűs Attila 1998. Kutatási beszámoló egy nyelvatlasz-előtanulmányról. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán (szerk.): *III. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 139–43.
- Hegedűs Attila 2001. A nyelvjárási alaktani jelenségek. A névszótövek. In: Kiss Jenő (szerk.): *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest. 351–353.
- Hegedűs Attila 2005. *A változó nyelvjárási*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem. Piliscsaba.
- Juhász Dezső 2002a. A dialektológia hármass feladata és a nyelvföldrajz. In: Szabó Géza–Molnár Zoltán–Guttman Miklós (szerk.): *IV. Dialektológiai szimpozion*. Szombathely. 149–53.
- Juhász Dezső 2002b. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika: tudomány szemléleti kérdések. In: Hoffmann István–Juhász Dezső–Péntek János (szerk.): *Hungarológiai és dimenzionális nyelv szemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 165–72.
- T. Károlyi Margit–P. Lakatos Ilona 2006. A többdimenziós nyelvföldrajzi ábrázolás lehetőségei a hármass határ menti korpuszban. *Magyar Nyelvjárássok* 44: 83–96.
- Kiss Jenő 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris. Budapest.
- Kiss Jenő 2002. Dialektológia és nyelvtudomány: hagyomány és korszerűség. *Magyar Nyelvjárássok* 40: 3–20.
- Kontra Miklós 1989. A magnetofontól a számítógépig. *Hungarológiai Közlemények* 21. évf. 3. szám (1989): 399–404.
- Kontra Miklós (szerk.) 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kontra Miklós 2004. Lesley Milroy–Matthew Gordon, Sociolinguistics: Method and Interpretation. *Magyar Nyelv* 91–99.
- Kurath, Hans 1939. *Handbook of the Linguistic Geography of New England*. Providence: Brown University, for ACLS. [2nd ed., rev., New York: AMS Press, 1973.]

- Labov, William 1972. *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Labov, William 1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: Papp Mária–Szépe György (szerk.): *Társadalom és nyelvhasználat*. Gondolat. Budapest. 255–285.
- Péntek János 2002. Státusz, presztízis, attitűd és a kisebbségi nyelvváltozatok értékelése. In: Hoffmann István, Juhász Dezső, Péntek János (szerk.): *Hungarológia és dimenzionális nyelvszemlélet*. Debrecen–Jyväskylä. 311–316.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 1993. Az igeragozás szociolingvisztikai és szóföldrajzi vizsgálata Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. *Hungarológia* 3. Budapest. 103–14.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit 2007. Társadalmiság a területiségben. In: Zelliger Erzsébet (szerk.): *Nyelv, területiség, társadalom*. MNyTK 228. sz. Budapest. 300–309.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2010. A hármas határ mentén gyűjtött korpuszok feldolgozási lehetőségeiről. In: Hári Gyula (szerk.): *„Végetlen a tér, mely munkára hív”*. Köszöntő könyv Révay Valéria tiszteletére. Veszprém. 139–146.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2011. A hármas határ menti korpusz informatizálásának előkészítési munkáiról. In: Kozmács István és Vančóné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt*. Írások Sándor Anna tiszteletére. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra. 179–186.
- P. Lakatos Ilona–T. Károlyi Margit–Iglai Edit 2012. A többdimenziós nyelvöldrajzi térképlapok típusai. In: P. Lakatos Ilona–Pethő József (szerk.): *Elméletek és módszerek III*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza. 35–52.
- Lanstyák István 1995. A nyelvek többközpontúságának néhány kérdéséről, különös tekintettel a Trianon utáni magyar nyelvre. *Magyar Nyelvőr* 213–36.
- Lanstyák István 2009. *Nyelvművelés, nyelvtervezés, nyelvmenedzselés*: Stimul. Pozsony–Bratislava.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Milroy, Lesley–Gordon, Matthew 2003. *Sociolinguistics: Method and Interpretation*. Blackwell Publishing.
- Molnár Zoltán Miklós 1992. Szociolingvisztikai sajátosságok egy Lendva-vidéki élőnyelvi anyagban. In: Szabó Géza (szerk.): *Magyar dialektológia. Stilisztika*. A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai I. Szombathely. 45–56.
- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2009. Paradigmatikus szabályosságok és nyelvjárási változatok a magyar alaktanban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. Piliscsaba. 99–121.
- Sebestyén Árpád 1987: Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek a nyelvjáráskutatásunkban. *Magyar Nyelv* 507–516.

- Sebestyén Árpád 1988: A szamosháti népnyelv változásairól. In: Mező András (szerk.): *Szamosközi tanulmányok*. Fehérgyarmat. 301–16.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vargha András 2000a. A Kárpát-medencei nyelvhasználat kérdőíves vizsgálatai: módszertani csapdák és ínyencségek. In: Borbély Anna (szerk.): *Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében*. Budapest, 231–37.
- Vargha András 2000b. *Matematikai statisztika*. Pólya Kiadó. Budapest.
- Szamsz.=Csűry Bálint: *Szamosháti Szótár I., II.* Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1935–36.
- MNyA.= Deme László–Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A magyar nyelvjárások atlasza. I–VI.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

P. Lakatos Ilona

Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
lakatosi@nyf.hu

T. Károlyi Margit

Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
tukacsne@nyf.hu

Iglai Edit PhD-hallgató

Eötvös Loránd Tudományegyetem, BTK, Nyelvtudományi Doktori Iskola
iglai.edit@gmail.com

A magyar magánhangzó-rendszert érintő hangeltolódás tendenciájának nyelvjárási vonatkozásai. Az északkeleti nyitódó kettőshangzók kialakulásának lehetséges módjáról

N. Fodor János¹

1. A magyar hangtörténeti folyamatok átfogóbb, gyakran láncolatszerű, rendszerbeli összefüggésekre irányuló vizsgálatának szükségességére és módszertani problémáira korábban többen is ráirányították a figyelmet. Legelső ilyen jellegű vizsgálat a *szóvégi redukálódás folyamatához* kapcsolódott². A folyamat állomásairól a kutatók megállapították, hogy nem egyedi változásokról van szó, hanem egymással kapcsolatban lévő jelenségekről (vö. Bárczi 1967, Abaffy 1974). A magánhangzók kapcsán hasonló jellegű vizsgálatokat végzett Kenesei István, akinek a veláris *i* eltűnésével összefüggő elképzelései érdemelnek kiemelt figyelmet. Kenesei szerint a nyíltabbá válás ósmagyar kori nagy ívű tendenciáját a veláris *i* kétféle alakulásmódja (*i* > *i*; *i* > *u*) indította el, a nyíltabb realizációk felé mozdítva a rendszerben korábban már meglévő fonémákat, így kerülve el az alaki egybeeséseket, a homonimákat (Kenesei 1995: 282–286; 2000⁴: 131–3). (Eredményeire később még visszatérek.)

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 136–153.

¹ A tanulmány az MTA-ELTE Geolingvisztikai Kutatócsoport támogatásával készült.

² A szóvégi redukálódás folyamatának fázisai a következők: 1) tövéghangzók ősmagyar kori zártabbá válása, 2) tövégi *i* > *ü* labializáció, 3) ősmagyar *-i* utótagú diftongusok monoftongizálódása (> *á*, *é*, *í*); 4) tövéghangzók eltűnése pótlónyúlással vagy anélkül, 5) hosszú magánhangzók szóvégi rövidülése stb. (E. Abaffy 2003a: 321, 348).

Abaffy Erzsébet (1991) Bárczi Géza (1962) nyomán az alapnyelvi zárhangcsoportokban bekövetkező változások egymással összefüggő tendenciájának időbeliségét, illetőleg a húzólánc és/vagy tolólánc fogalmához rendelését végezte el. Kenesei és Abaffy elképzeléseihez Hegedűs Attila fűzött bíráló megjegyzéseket rámutatva a felvázolt modell bizonytalanságára, ugyanakkor nem vetette el az elmélet használhatóságát a nyelvi változás leírásában, sőt maga is egy újabb alapnyelvi, illetve ősmagyar mássalhangzóváltozás-sorozattal (*cs-*, *csj-*, *s-*, *sz-*, *szj-* kezdetű szavak) illusztrálta a tolólánc mechanizmusát (Hegedűs 2006).

Az alábbiakban a **rendszeről függő hangeltolódás** fent említett magyar nyelvtörténeti megvalósulásainak példasorát kívánom gyarapítani a hosszú palatális illabiális magánhangzósor (*ē*, *é*, *i*) zártabbá válásával összefüggő ómagyar kori változási folyamat rendszer alapú összefüggéseinek ismertetésével.

2. A hangeltolódás fogalmáról röviden. Tudománytörténeti kitekintés. — A hangeltolódás rendszerfüggő folyamatának leírása a strukturalista fonémaelmélettel hozható összefüggésbe, amely a történeti nyelvészetben az újgrammatikus álláspont jelentős továbbfejlesztéséhez vezetett. „Az újgrammatikusok eredménye volt a hangtörvények fogalmának formális és explicit megfogalmazása, amelynek során azonban csak az egyes hangokkal – mint egy-egy fonetikai szegmentummal – foglalkoztak” (Robins 1999: 222). Ők főként a változásokat előhívó tényezőkkel és az egyes szóalakok „sorvadásával”, illetve „pusztulásával” voltak elfoglalva, és eközben nem kapott figyelmet az a tény, hogy minden nyelvállapotnak funkcionálisan különböző fonémákból álló rendszere van (vö. Bynon 1983/1997: 78). A strukturalista fonémaelmélet ezzel szemben a nyelvek hangjait szembenállások összefüggő rendszereit alkotó elemekként fogta fel, és egyre inkább a fonológiai rendszerek fejlődését tette a vizsgálat tárgyává a feltételezeten egymástól független hangok változásai helyett. A prágai iskola tagjai rámutattak, hogy a „hangváltozások nem csupán a rendszerre gyakorolt hatásuk felől közelíthetők meg, hanem a rendszerből fakadó okaik szempontjából is vizsgálhatók” (Robins 1999: 222), azaz a hangváltozások okait a rendszer belső struktúrájában is kereshetőnek/keresendőnek tartották, szemben az újgrammatikusokkal, akik szerint „a hangváltozások okai ismeretlenek”. Tehát nem csupán a külső tényezők (nyelvi kapcsolatok, kétnyelvűség, nyelvváltozatok stb.) egymásra hatása, bonyolult összefüggésrendszere lehet a hangváltozást motiváló tényező, hanem a fonémarendszer elemeinek a sajátosságjegyei is (erre l. bővebben Kiss 2008).

A nyelvi változás strukturalista modellje a *fonologizáció* folyamatán belül a *hangeltolódás* rendszerjellegű változási mechanizmusát is számon tartja. A modell lényege, hogy a fonémarendszerben bekövetkező változások a rendszert alkotó egyes elemek szoros összefüggésében vizsgálandók, azaz egy-egy hangváltozás a fonémaállomány többi elemére is kihatva egyfajta láncreakciót indíthat el. A hangeltolódásnak két lehetséges elemzémódja ismert eszerint: a

húzólánc és a *tolólánc* tendenciája (Martinet 1952, 1955), amelyek közötti eltérés a belső mozgatórugók jellegének függvénye.

A nemzetközi szakirodalomból ismert példák (l. pl. angol Great Vowel Shift, indogermán Grimm-törvény) és a fent ismertetett magyar példák egy részében még az is kérdéses, hogy egyáltalán húzólánccról vagy tolólánccról beszélünk, pedig a kettő között kialakulásukat tekintve különbségek vannak. Utóbbi esetében a fonémarendszer belső struktúrájából vezethető le egy változás, pl. ha adódik egy kihasználható szabad fonológiai tér, akkor oda elmozdulhat az indukáló hang (l. pl. vulgáris latin *u* > ófrancia *ü* példáját), létrehozva egy új oppozíciót (*ü* : *i*) (Bynon 1983/1997: 81–2). Nyomában keletkező üres helyre pedig vákuumszerűen behúzódik a szomszédos fonéma, láncreakciót indítva el a fonémarendszerben.

A tolólánc-értelmezés, amely magyar viszonylatban Keneseinél és Hegedűsnél jelent meg az általuk tárgyalt hangeltolódások magyarázataként, „az összeolvadások veszélye miatt kialakult nyomást” tartja a változás mozgatórugójának. A tolólánc-elemzés teljes egészében az összeolvadások (homonimák) elkerülésére alapozza a magyarázatait, ezzel a hangrendszernek nemcsak a szerkezetét, hanem a közlésben játszott szerepét (szerepkörét, funkcióját) is figyelembe veszi (l. főként Martinet-nél).

A funkcionális alapú változás egyik követelménye: a módosulás olyan csekély mértéke, hogy a beszélők az új és a régi változatot is használhassák, de a szótári egység még felismerhető legyen. A fonológiai tér elmélete szerint, amely a fonémákat megkülönböztető jegyek nyalábjáiként elemzi (Trubetzkoy 1939/1967; Martinet 1952, 1955), a hangváltozást a fonémák jegyeinek megváltozásaiként értelmezhetjük. A legkisebb változás az, amikor egyetlen jegy módosul a hang szerkezetében (Bynon 1983/1997: 80–1).

A másik követelmény: a homonímia elkerüléséhez kapcsolódik. „A fonémák összeolvadása mindig több-kevesebb egybecsengést idéz elő a szótári és nyelvtani egységekben, emiatt tehát kerülendő” (Bynon i. m. 85; vö. Martinet 1955: 26). Az, hogy az összeolvadás megtörténik-e vagy sem, a hangtani szembenállás **szerepköri terhelésétől** függ. Martinet (1975: 147) szerint ha ez a „legfontosabb és leghasználatosabb szavak százait” érinti, akkor az összeolvadás nem történik meg. Egy szerepkörileg gyengébb szembenállásnál viszont könnyebben végbemegy az egységesülés. Ezzel az elmélet képviselői a sokak által megfogalmazott funkcionális szempontot is beemelik a magyarázatukba. (Bírálatát l. később.)

3. A hosszú palatális illabiális magánhangzókat érintő változások. — A magyar nyelvjárásokban megőrződött archaikus sajátosságok alkalmasak arra, hogy a fonémarendszerben bekövetkező változásokat szinkron nyelvi adatok segítségével diakrón változási sorba rendezve rekonstruáljuk. Az alábbiakban a hangváltozások közötti összefüggéseket, az egyes fonémaopozíciók egymásra hatását a már említett fonémák viszonylatában ($\bar{e} : \acute{e} \rightarrow \acute{e} : \acute{i} \rightarrow \acute{e}^i : \acute{i}^e$) igyekszem feltárni a rendelkezésre álló adatok alapján.

Az alábbiakban elsőként nézzük meg, hogy mit tudunk az általunk tárgyalni kívánt hangeltolódásról a szakirodalom eddigi eredményei szerint. A kettőshangzók történetével legátfogóbban Juhász Dezső foglalkozott, aki három évvel ezelőtt e konferenciasorozat első alkalmán már megkezdte a magyar kettőshangzórendszer szövevényes történetének feltárását (2009, 2011). Eredményeire a továbbiakban gyakran fogok hivatkozni.

A korábbi és újabb szakirodalomban kirajzolódó hipotézis szerint a hosszú palatális illabiális magánhangzók változása következőképpen zajlott: 1) A zártabbá válás a palatális illabiális soron $\bar{e} > \acute{e}$ változással kezdődött, 2) majd az így keletkezett új \acute{e} maga előtt tolt a korábban meglévő középső nyelvválásfokú hosszú \acute{e} -t az i területére, így alakultak ki a mai zárt i -ző nyelvjárásaink előzményei a Nyugat-Dunántúlon, a Tisza-Körös vidékén és a Felső-Tisza vidékén. 3) Majd a harmadik lépésben ez az \acute{e} -ből lett i nyitódó kettőshangzóban realizálódott a Nyugat-Dunántúlon és az északkeleti régióban ($i > i^{\acute{e}}$).

A változási folyamatsor kezdő pontján tehát a kétféle nyelvválásfokú hosszú magánhangzó áll, melyek eredendően különböző rövid megfelelőik pótlónyúlásával keletkeztek a XII. században, amikor a szóvegi redukálódás folyamatában a tövéghangzók elnémultak (E. Abaffy 2003a: 605; Szathmári 2005: 34–5).

$e > \bar{e}$: *jege(s) > *jegü > jēg (MNYA. *kēz*, *szēl* 'légmozgás', *ēg* 'égbolt', *fēl* 'egykedtetted rész', *ēr* 'vércsatorna' stb.)

$\bar{e} > \acute{e}$: *vērē(s) > *vērū > vér (Az \acute{e} keletkezhetett kettőshangzóból is – pl. *keik* > *kék*)

Kétségtelen tény, hogy a kétféle \acute{e} szembenállása létezett az ómagyar mássalhangzó-rendszerben, és tényleges fonémaoppozíciót is jelentett (l. pl. *szēl* 'légmozgás' : *szél* 'vminek az oldala, vége'; *ēg* 'égbolt' : *ég* 'lángol'; *fēl* 'egykedtetted rész' : *fél* 'retteg, tart vmitől', *ēr* 'vércsatorna' : *ér* 'eljut vhová' stb.)

Az \bar{e} fonémát a helyesírás általában nem jelölte, így történetét nehéz rekonstruálni, ennek ellenére többször is volt utalás a meglétére a forrásokban (l. pl. Bécsi kódex hí., nyelvtanírók: Dévai Bíró Mátyás, Geleji Katona István). Geleji homonim példákat (*ég*, *él*, *fél*) is felsorol, amivel a hangjelölésbeli megkülönböztetés szükségességét jelzi. A XVIII. századi nyelvtanírók is megemlítik, hogy korukban is még igen nagy területen jelen van az \bar{e} fonéma, de többen már nyelvjárási jelenségeként tartják számon (vö. E. Abaffy 2003a: 606). Az MNYA. 1950-es években folyt gyűjtése eredményeként láthatjuk, hogy a jelenség a XX. századra csupán egy szűk területre (középső palóc) húzódtott vissza (Medvesalja) (Imre 1971).

A hosszú palatális illabiális sort érintő változás kezdete tehát az \bar{e} egyetlen tulajdonságjegyének (zártági fokának) a megváltozásával függött össze. Ahogy korábban utaltunk rá a magyar példák kapcsán, az általunk tololáncként leírt folyamat kiinduló okát, azaz a nyílt hosszú \bar{e} zártabbá válásának fonológiai (rendszeren belüli) magyarázatát nem tudjuk megadni. Ezzel látszólag a módszer

gyengeségét ismerjük el, ahogy erre a hangeltolódás elméletének kritikusai is rámutattak (l. pl. King 1969), ugyanakkor a kezdő motiváció ismeretének a hiánya nem negligálja a folyamat egyes fázisai között látható összefüggéseket. A nyelv kettős beágyazottságából adódóan az okokat feltehetően a fonológiai szinten kívül, a nyelvhasználati szintéren kell keresnünk, mivel „a nyelvi változásnak mint folyamatnak eredendő oka, »gyűjtőszikrá«-ja a biopszichoszociálisan determinált ember nyelvi tevékenységében keresendő [...]. A nyelvi változás mint folyamat eredendő okainak a kutatásában nem hagyhatók figyelmen kívül a nyelvet használó embereknek a nyelvhasználatát közvetetten befolyásoló nem nyelvi tényezők [...] sem” (vö. Kiss 2011: 16–7; l. még Kiss 2008), ez utóbbira viszont – a nyelvhasználat sokrétősége miatt – nem mindig tudunk egyértelmű magyarázatot adni.

Mindezekkel együtt a hangrendszer szerkezetével kapcsolatban megfigyelhető törvényszerűségek leírására a fenti elméletet alkalmazhatónak tarthatjuk. Az alap kiindulópontunk tehát az, hogy az $\bar{e} > \acute{e}$ változás bekövetkeztéhez nem férhet kétség, hiszen a mai regionális nyelvváltozataink vallanak arról, hogy ez a zártabbá válás (egy szűk területet kivéve) a magyar nyelvterület egészén megtörtént. A változás tololánc (és nem húzólánc) jellegét pedig az adatok kronológiai sajátosságai, illetve a végeredmény (a nyitódó diftongusoknak a dunántúli és az északkeleti területen kimutatható különböző alakulásmódja) támasztja alá (bővebben l. alább). Hegedűs Attila szerint is a bizonytalanságokkal együtt „a tololánc elve valószínűbben alkalmazható hangtörténeti folyamatok, rendszerváltozások ábrázolására, mint a húzóláncé” (Hegedűs 2006: 56). Meg kell jegyeznünk, hogy a külföldi szakirodalomban többen megkérdőjelezték tololáncok létezését, mert a változás példái nem voltak eléggé meggyőzőek (vö. Labov 2010: 140).

A zárt *i*-zés kialakulásával kapcsolatban — az adatok fényében — ma sem mondhatunk más, minthogy a jelenség azzal magyarázható, hogy volt olyan magyar beszélőközösség, amelyik az alsó nyelvállásfokú \bar{e} záródásával lezajló innovatív változáskor a korábbi zártsági különbségen alapuló fonémaoppozíció megőrzését fontosnak tartotta, és ezért az összeolvadást elkerülendő, a korábbi középső nyelvállásfokú *é*-ket tartalmazó szavakat az *i* irányába mozdította el. Ez akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a magyar nyelvterület nagy részén viszont gond nélkül megtörtént az \bar{e} fonéma *é*-be olvadása homonimákat is eredményezve.

A fenti változás magyarázatának helyességét leginkább az támasztja alá, hogy a nyelvjárási \bar{e} -t tartalmazó szavainknak általában nem lehetnek *i*-ző alakjai a zárt *i*-ző nyelvjárásokban (pl. **jíg*, **kíz*). További érdekes aspektusa a vázolt folyamatnak az, hogy fonémaoppozíció megőrzésének igénye két egymástól távol fekvő gócpontban (Nyugat-Dunántúlon és a Tiszántúlon) is megjelent.

4. A hosszú illabiális magánhangzók zártabbá válási idejéről. — Ha a változási folyamat időbeliségéről is szeretnénk valamilyen támponttal rendelkezni, akkor a forrásokhoz kell fordulnunk. A kérdés tehát az, hogy a vizsgált területeken

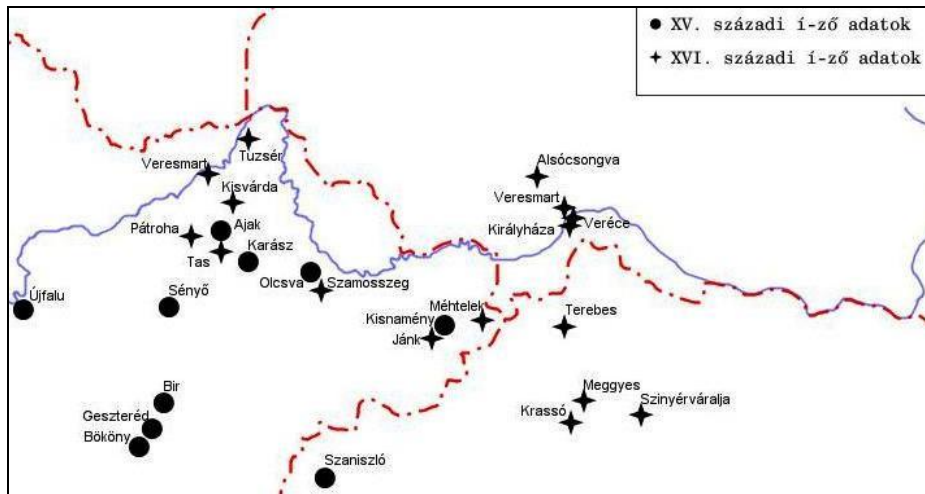
vajon mikortól vannak egyértelmű adataink az *i*-zés meglétére. Az 1960-as években Abaffy Erzsébet Sopron és Vas megye XVI. századi nyelvállapotát kutatta a misszilisek segítségével (1965), hasonló vizsgálatokat végzett Papp László a nyelvterület északkeleti részén ugyanabban az évtizedben (1963). Mindketten kimutatták az *i*-zés jelenlétét — főként a század közepétől. Papp a nyelvi statisztika módszere segítségével a vizsgált északkeleti terület XVI. századi nyelvállapotáról megállapította, hogy a középmagyar korban nagyfokú zárt *i*-zés jellemezte (Papp 1963: 144–8). Magam a kései ómagyar kori tulajdonnévi szórványokat fogtam vallatóra, melyek arról tanúskodnak, hogy már a XIV. század második feléből vannak olyan korai adataink, amelyek zártabb ejtémódra utalnak néhány településnévben, de főként a XV. században válnak általánosabbá a zárt *i*-ző alakok³.

Személynevekben az *i*-zésre utaló adatok a XV. század második felétől mutathatók ki nagyobb számban⁴. Az adatok egészen a szabolcsi Pátróhától, Kisvárdán, Kállón, a beregi Jánkon és Szamosszezen keresztül húzódnak a szatmári Meggyesig és az ugcsoi Terebesig, nagyjából azon a területen, ahol korábban Papp László számos korabeli misszilis tüzetes vizsgálatával kijelölte az *i*-zés XVI. századi kiterjedésének határvonalát. Egy erősen *i*-ző góc „a Szamos és a Túr alsó folyása és a Felső-Tisza vidékén rajzolódik ki. Kisvárdá már ehhez tartozik, de a fő *i*-ző területet délen a Szamos, illetőleg a Szatmárt Ecseddal összekötő vonal, nyugaton Ecsedtől kezdve a Kraszna és a Tisza melléke, északon a Latorca, keleten a Szinyérváralján át húzható egyenes határolja. A legerősebben *i*-ző szövegek erre a területre lokalizálhatók. Nem csekély mértékű *i*-zés mutatható ki Zemplén középső területéről (Csicsva, Butka) is” (Papp 1963: 147).⁵

³ Pl. Tuzsér – 1354: *Tusyr*, 1387: *Twsyr* (Csánki I, 528), 1461: *Michaele Thwŷjyr* (DL. 55705), [1520–1526]: *Thwzjyr* (DL. 26243), de: 1459: *Johanne, Andrea et Michaele Thwŷfer dictis* (DL. 55658), [1521–1526]: *Thwzjyr* (DL. 26243); 1374: *Kurthwylestelek* (NÉMETH 1997: 115).

⁴ Árnýékos – 1461: *Thoma Arnikws*, *Alberto arnikws* (DL. 55686); Borbély – [1521–1526]: *Emericum barbel*, *Thomas Barbjyl* (DL. 26243); Fényes – [1430–1450]: *Johannes fynes* (DL. 56709); Fejér – 1509: *Benedicto Fejyr*, *Sebastiano Fejyr* (DL. 71106); 1513: *Clemente feyr*, *Stephano feyr* (DL. 86743); 1513: *Andrea feyr* (DL. 86743); 1513: *Stephano feyr* (DL. 86743); 1513: *Erasmus feyr* (DL. 86743); 1513: *Stephano fejyr* (DL. 86743), 1523: *Stephano fejyr* (DL. 71174); 1513: *Nicolaus feyr* de vgl'ya (DL. 86743); Mészáros – [1521–1526]: *Thomas mjzarus* (DL. 26243), [1521–1526]: *Petrus mjzarus* (DL. 26243); Német – [1521–1526]: *Stephanus Nymeth* (DL. 26243), [1521–1526]: *Barnabe Nymeth* (DL. 26243); Péntek – [1521–1526]: *Ladislaus pjnthek* (DL. 26243); Révész – [1521–1526]: *Mathias Rjwyz* (DL. 26243); 1523: *Gasparo Riuis* (DL. 71174); Vékás – 1440: *Barnaba vjkas*, *Mathia similiter wekas* (DL. 55201); Vén – 1513: *Ladislao wyn* (DL. 86743).

⁵ Ezek ismeretében nem meglepő, hogy erről a területről származik a XVI. század legerősebben *i*-ző híres szerzője, Sylvester János is. Szülőfaluja, a Szatmár megyei Szinyérváralja nevét is *i*-ző alakban találjuk meg egy 1513-as oklevélben (*Zynyrwaralya* — DL. 86743).

1. ábra: Az *i*-zés előfordulása Északkelet-Magyarország kései ómagyar kori családneveiben

A XVI. századból már bőséggel maradtak fenn olyan magyar nyelvű források, amelyek alapos és beható tanulmányozásával a zárt *i*-zés mértéke és területi kiterjedése meghatározható. A XVI. századi adóösszeírások, lajstromok közül a kiszvárdai járás 1543-as dikális összeírásából⁶, az 1549-es dézsmajegyzékéből⁷, illetve az 1560-as gabonadézsmá-összeírásból⁸ vett példák alapján a vizsgált terület XV–XVI. századi *i*-zését teljesen bizonyítottnak mondhatjuk. Természetesen e téren még korántsem végeztünk el minden feladatot, hiszen az *i*-zés erősségének, valamint a kiterjedési határának, esetleg a jelenség kiindulási gócpontjának a pontos meghatározása újabb kutatásokat igényel. Utóbbi kapcsán megjegyzem, hogy a mellékelt 1. ábra adatai nagy valószínűséggel délnyugat–északkelet irányú terjedésre utalnak.

5. A diftongusok. — A változási folyamat következő állomása az *í* nyitódó kettőshangzó kialakulása. Ma már nem kérdés a történeti dialektológiai szakirodalomban az, hogy ennek a diftongusunknak a létrejötté összefügg a zárt *i*-zéssel, mivel ez a nyelvjárási jelenség azokon a területeken (Nyugat-Dunántúlon, északkeleten) jelentkezik, ahol korábban *i*-zés volt kimutatható.

⁶ *Sjnyow falwa* 'Sényő', *Kjnyzlo falwa* 'Kenézlő', *Fejrho, Penislek* 'Penészlek', Joannis *Werbily* 'Verebélyi' (1543: Regestrum secundum super phactionem pecuniarum dice ad rationem regestrum Juratum Szabolch phactorum 1543. — OL Mikrofilmtár 1649. doboz).

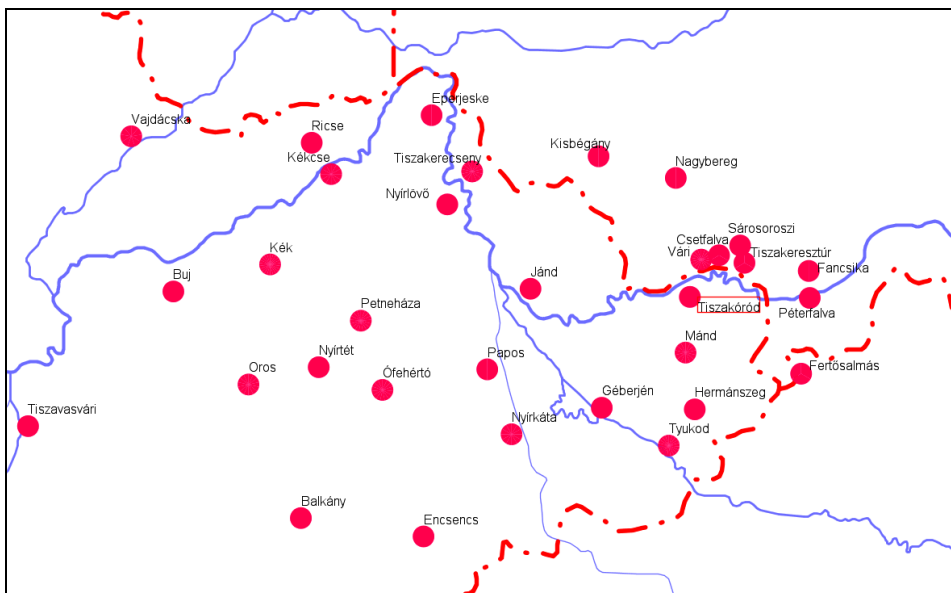
⁷ 1549: Magnifici domini Francisci *perini* (Halász), *Synew*, Stephani *Synej*, Ladislaus *synej*, *Penyznek, fejrho, Thwfyr* (Cunnumeratio Dicarum Comitatus Zabowch per me Petrum Parthas facta Anno Domini 1549. A. Prima Die January — OL Mikrofilmtár 1649. doboz).

⁸ *Bjkes* 'Békés', *fines* 'Fényes', *fejr* 'Fejér', *Inekes* 'Énekes', *kirchj* 'Kércsi', *Njmet* 'Német', *Pinzes* 'Pénzes', *Rjwez, Rjwyz* 'Révész', *Sinej* [sinyei] 'Sényői', *keortuilyes* 'Körtvélyes', helynevek között: *Fejrho* 'Fejértó', *Kjrchs* 'Kércs', *Kjkche* 'Kékcse', *Thwfir* 'Tuzsér' (N. Fodor 2002).

Benkő Loránd 1957-ben megjelent nyelvjárás-történeti monográfiájában már foglalkozik a kérdéssel. Szerinte „nem egészen világos az eredete az északkeleti nyelvjárás típusainkban ma meglehetősen nagy területen élő *íé* diftongusnak: *íédes*, *ríépa*, *kenyíér*, *víér*, *festíék* stb. [...] Nem lehet kizárni a lehetőségét, hogy itt *í > íé* diftongizációról van szó; nemcsak azért, mert a környező nyelvjárás típusokban *i*-zés van ilyen helyzetben, hanem főként azért, mert a nyelvtörténeti adatok tanulsága szerint a későbbi *íé*-ző terület korábban valószínűleg *i*-ző volt” (1957: 97). Papp László (1963) az északkeleti diftongálást tulajdonképpen szintén az *i*-ből vezeti le. Imre Samu véleménye szerint „északkeleten a kny. *é* : nyj. *é₂* [*íé*] megfelelés nagyjából olyan erősségű, mint a délebbre fekvő területeken a kny. *é* : nyj. *í* viszonya, s **morfémaállományuk is lényegében azonos** [kiemelés tőlem — NFJ.]” (1971: 155). Abaffy is a fentiekhez hasonló véleményt fogalmaz meg: „Már igen korán megjelenik az *i* helyén az *íé* kettőshangzó [a Nyugat-Dunántúlon — NFJ.]. Ám ez nem az *é*-ből, [...] hanem a felső nyelvállásfokú *i*-ből keletkezhetett” (2003b: 484). Legutóbb Juhász Dezső erősítette meg a szakirodalom ezen vélekedését: „A magyar nyitódó diftongusok történetének első felvonását az *i*-zéssel összefüggésben, attól elindulva kell keresnünk” (2011: 125). (További véleményekre l. még Kálmán 1966: 84; Kiss szerk. 2001: 292; P. Lakatos Iona szerk. 2002: 27–8; Szathmári 2005: 34–5.)

Juhász Dezső figyelmeztet arra, hogy „a közös kezdet után láttatnunk kell a nyugat-dunántúli és az északkeleti régió különfejlődésének útjait és — lehetőség szerint — a mozgó rugóit is (2011: 125).” Az alábbi példák és a nyitódó kettőshangzóval kapcsolatos megjegyzések főként az északkeleti régióra vonatkoznak, de később röviden visszatérek a nyugat-dunántúli régióhoz is.

Az MNyA., az RMNyA. és a KMNyA. köznyelvi *é* hangot tartalmazó címszavai alapján megkísértem az *íé* nyitódó diftongus földrajzi kiterjedésének határvonalát megrajzolni. Eszerint e jelenség izoglosszája a Tiszától nyugatra, a Bodroghözben Sárospataktól kissé keletre kezdődik (Vajdácsony–O5, Ricse–O6), dél felé haladva Cigánd térségében átlép a Tiszán, majd délkeletnek tartva megkerüli Polgárt és Tiszavasvárit, majd magába foglalja a szabolcsi Rétköz falvait és a Tiszakönyök többi települését egészen Nyíregyházáig (Oros–P2). Nyíregyházánál dél felé fordul, majd Téglást kikerülve halad kelet felé, Balkányt és Encsencset délről átfogva éri el az országhatárt. A Szamoshatót (benne Egri községet) magában foglalva Szatmárnémetin túl észak felé fordul, átkarolja az ugocsai és a beregi magyar falvakat a Nagyszőlős–Beregszász–Munkács vonal mentén megközelítve a Latorcát, majd északon Csap alatt, a Tisza kanyarulatánál visszatér a Bodroghözbe (2. ábra).

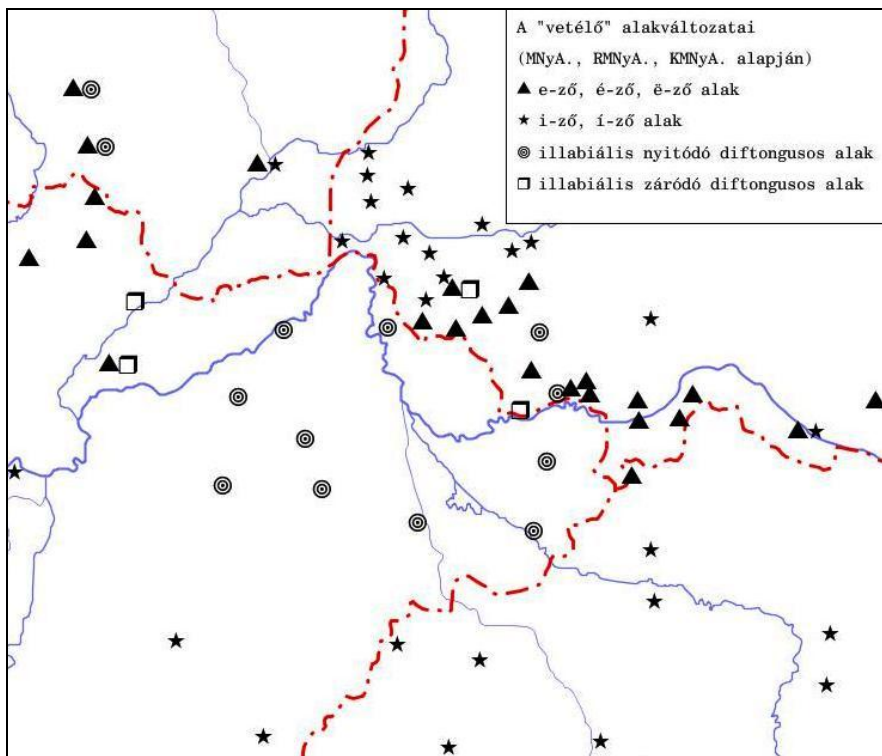

2. ábra: Az északeleti \acute{e} nyitódó diftongus izoglosszája

Érdeemes megemlíteni, hogy míg észak felé Záhonytól a Tisza földrajzi határvonalaként elzárta az illabiális nyitódó kettőshangzó terjedési vonalát, addig keleten (Beregben) a jelenség egészen a nyelvhatárig húzódott. Bár meg kell jegyeznünk, hogy Bereg megye országhatáron kívül eső területe gyengébben diftongáló, mint a magyarországi rész, ami a jelenség terjedési irányára is utalhat (vö. 3. ábra). A Csap és Ungvár közé eső vékony ungi (a Latorca és az Ung közötti) sáv a KMNyA. adatai szerint erősen *i*-zű terület⁹, Bereg megyében a legtöbb magyar település különböző mértékben diftongáló (kiv. Gát, amelyik *i*-zű), Ugocsában Salánk, Máramarosban Visk *i*-zű település. Az *i*-zés mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szótagi helyzetben jellemző. (A kárpátaljai *i*-zésre l. bővebben Horváth 1998: 262–5.)

Ha megnézzük egy egyesített (MNyA., KMNyA., RMNyA.) térképlap alapján (*vetelő* lexéma: 3. ábra) az *i*-zű és a diftongáló szóalakok területi elhelyezkedését, akkor kitűnik, hogy **a nyitódó diftongusos területet mintegy körülfogják az *i*-zű nyelvjárások**: északon az ungi nyelvjáráscsoport, délen és délnyugaton a Tisza-Körös vidéki. Keleten a köznyelvi alakok mellett nyitódó diftongus is megtalálható a nyelvhatárig, északnyugaton pedig egy kisebb átmeneti sávot leszámítva, a jelenség megközelíti az abaúji hangsúlytalan *ö*-zű nyelvjárásszigetet.

⁹ Vö. Sislóc, **Homok**, Salamon, Nagyrát, Tiszaágtelkek, Nagydobrony, **Csomonya**, **Csongor** (pl. *kímíny, kémíny, kenyír, tiszta, násznip* stb.).

3. ábra: A vetelő alakváltozatai az északkeleti régióban

A következő megválaszolandó kérdésünk az, hogy milyen összefüggések vannak a diftongáló és az *i-ző* kutatópontok adatai között. A pontos válasz megadása érdekében az elemzésbe bevontam az összes szabolcsi és szatmári és a hajdú-bihari csoportból a Debrecen környéki kutatópontokat, valamint a nagyatlaz négy kárpátaljai kutatópontját, így összesen 32 település adatait vettem alapul. Közel száz olyan lexémát találtam a nagyatlazban, melyek segítségével a fenti viszony vizsgálható volt¹⁰. Az adatok azt mutatják, hogy helyálló volt Imre Samu megállapítása, miszerint valóban van összefüggés a Tisza-Körös-vidéki *i-zés* és az *é* diftongus között, a lexikális adatok ugyanis kölcsönösen megfeleltethetőek egymással. Mindössze négy olyan esetet találtam, ahol nyitódó és záródó diftongusos realizáció egyaránt előfordul az *i-zés* mellett (*szérű*, *gácsér*, *pucér*, *ügyvéd*). Az összes többi esetben a **hajdú-bihari *i-zés*nek**

¹⁰ A vizsgált lexémák a következők: *élet*, *termény*, *vetemény*, *kolompér*, *ízék*, *csalamádé*, *sárgarépa*, *takarmányrépa*, *cukorrépa*, *karalábé*, *széna*, *köszméte*, *kökény*, *tézsza*, *ferhéc*, *széles*, *agyvégkarika*, *bél-*, *kéve*, *kaparék*, *cséplő-*, *-gép*, *épít*, *tégla*, *ajtófél*, *szék*, *fésű*, *szén*, *tányér*, *kés*, *késsel*, *véső*, *fűrés*, *-ék*, *csép*, *kerítés*, *gém*, *szérű*, *kérődzik*, *kiherélik*, *jérce*, *kukorékol*, *petél*, *sésog*, *gácsér*, *lép* (méz), *ebéd*, *ebédel*, *kenyér*, (tojás) *széke*, *élesztő*, *megkél*, *kézlő*, *néném*, *öcsém*, *legény*, *kézfogó*, *vőlegény*, *násznép*, *feleségem*, *széle*, *gége*, *tenyér*, *térty*, *pucér*, *fösvény*, *vetelő*, *térdapel*, *ügyvéd*, *jég*, *vék* 'lék', *dér*, *gyík*, *varangyékos-*, *-béka*, *légy*, *fél*, *két*, *négy*, *hét*, *szép*, *édes*, *egészséges*, *szegény*, *kész*, *derék*, *idén*, *vér*, *lélek*, *hét*, *kenyér*, *kézzel*, *léc*, *Húsvét*, *méz*, *széken* (vö. MNYA.).

a szabolcs-szatmári területen és Kárpátalja 3. kutatópontján (Vári) nyitódó diftongus felel meg, ritka variánsként előfordul az *é* hang zártabb változata is, amely szintén az *i*-vel való összefüggésre utal.

5.1. A nyitódó kettőshangzók kialakulásának idejéről. — Nyelvjárási jelenségek feltárása kapcsán nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a XVI. századtól kezdve az egységesülő írásbeliség normatív hatása miatt egyre kevesebb regionális jelenség marad ránk az írott emlékeinkben, ami a nyelvjárási adatok összegyűjtését jelentős mértékben megnehezíti. Papp László 10 olyan XVI. századi iratot talált, amelyben diftongusos realizáció nyomait fedezte fel (szabolcsi Vis, 1573: *Aziert, Jerette, Jerte*; Ung megye, 1562: *Kyez, Nyegh, Azyerth*, szatmári Csenger, 1568: *aziert*; záródó kettőshangzó: Kölcse, 1578: *keolcheyben* stb.). A szövegek Szabolcs, Szatmár, Ung, Bereg és Zemplén megyére lokalizálhatók, de a legtöbb adat Szabolcs és Ung megyéhez kapcsolható. Ezekhez a következő, az *ié* kettőshangzó korai jelenlétét igazoló példákat tudjuk kapcsolni 1543-ból a kisvárdai járás (Szabolcs m.) területéről: Joannis *Nyemeth* (Német), *Zelemjyer* (Zelemér hn.), *Thwzier falwa* (Tuzsér hn.), *Bezdjed falwa* (Bezdéd hn.), *Kjēcza falwa* (Kékcse hn.), *Thyeth* (Tét hn.), *Stephani et Nicolai thjeti* (Téti) (OL Mikrofilmtár 1649. doboz).

Papp László adataival együtt mindösszesen 17 *ié* kettőshangzóra utaló adatunk van a XVI. századból a vizsgált területen. Ez a szám ugyan csekélynek mondható, mégis arra mindenképpen elegendő, hogy **a nyitódó diftongus XVI. század közepi jelenlétét a magyar nyelvterület északkeleti részén bizonyítottnak tekintsük.** Az, hogy ugyanezen a területen ugyanakkor *i*-ző adatok nagy számban adathatóak, annak lehet a jele, hogy a nyitódó kettőshangzókat a lejegyzők *i*-nek értelmezték és a fenti néhány példát leszámítva így is jegyezték le.

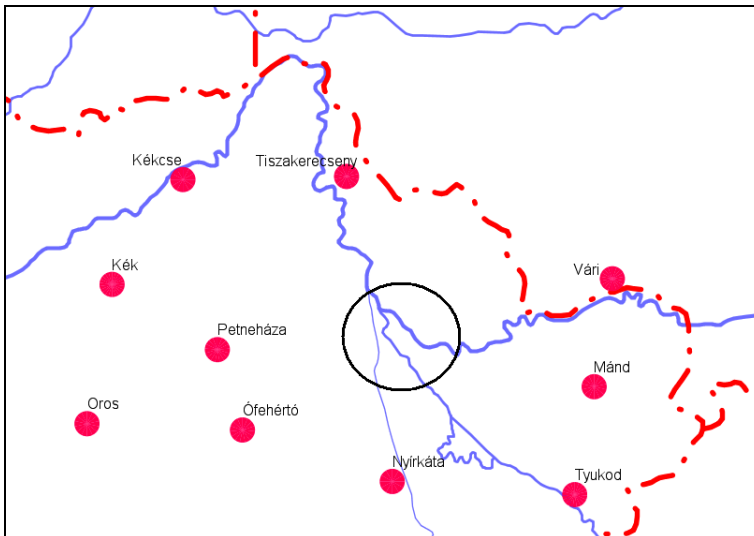
5.2. Az északkeleti nyitódó kettőshangzó nyelvföldrajza. — A fentiek után még arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy hol lehetett az *i* > *ié* változás kiindulópontja. Papp a fenti adatok alapján megállapította, hogy „ha csupán ezeket az adatokat vesszük figyelembe, valószínűnek tarthatjuk, hogy az *é*-vel szemben álló *i* helyett ejtett diftongus Ung déli, Szabolcs északi részéről kiindulva foglalta el mai területét” (1963: 149). Igyekszik hozzátenni, hogy 10 adat alapján azonban ez bizonyossággal nem állítható meg. Révay Valéria is Papp véleményét fogadja el, szerinte „az *ié*-zés kiindulópontját Ung megyébe kell tennünk. Onnan terjedt aztán dél felé” (2002: 16; l. még Juhász 2011). Véleményem szerint ennek a feltevésnek ellentmondani látszik az a tény, hogy Ung megye déli része napjainkban erősen *i*-ző és nem diftongáló. Nyilvánvalóan az eltelt évszázadok alatt az is megtörténhetett, hogy a zárt *i*-zés visszahódította ezt a területet, mégis ez kevésbé lehet elfogadható magyarázat.

Feltehetően közelebb jutunk a megoldáshoz, ha a mai diftongáló terület közepén keressük a változás kiindulópontját, hiszen tudjuk, hogy a változások a földrajzi és egyéb akadályoktól függően általában koncentrikusan terjednek (vö.

Juhász 2006; Kiss szerk. 2001. 12. melléklet). Az innováció másik sajátja a hullámszerűség, nevezetesen az, hogy az új jelenség fokozatosan lexémáról lexémára terjed és hatol előre (Kiss szerk. 2001: 99; a hangváltozások lexikális alapú vizsgálatára l. még Bybee 2002). Bybee szerint a hangváltozás a nagy gyakoriságú és a kevésbé gyakori szavakban is elindulhat (2002: 269–71), a létrejött innovatív jelenség azonban a funkcionálisan megterheltebb lexémák esetében juthat a legmesszebbre, ezért az ilyen szavak izoglosszája lesz a legnagyobb kiterjedésű. A hipotézis szerint a legerősebben diftongáló terület tudja leginkább a kevésbé megterhelt lexémákat is az innovativitás számára megnyerni.

A fentiek akapján az $i > 'é$ változás erősségére a *gyík* szó (MNYA. 616. térkép) alakváltozatai is utalhatnak. A lexéma esetében szabolcsi, szatmári és beregi kutatópontokon (Kékcse, Kék, Oros, Petneháza, Ófehértó, Tyukod, Mánd, Vári) nyitódó diftongusos alak jelenik meg, ami arra utal, hogy ezen a területen lehetett a legerősebb a tendencia, mert nemcsak az eredeti *é*-ket érintette, hanem már elérte a vélhetően etimológiai *i*-t tartalmazó szót is¹¹.

A változás erősségének megállapításához további segítséget nyújtanak azok az egyesített térképlapok, amelyek a kettőshangzók előfordulásának gyakoriságát mutatják több lexémát alapul véve (4. ábra). A mellékelt térkép a *gyík* szó *'é* kettőshangzós realizációinak izoglosszájához hasonló kiterjedést mutat. Megkockáztathatjuk, hogy valahol e területen belül, a Szamos és a Kraszna torkolatvidékén (Vásárosnaménytől délre-délkeletre, a Tisza menti szatmári falvakban) kell a jelenség kiindulási pontját keresnünk, ahol ma is nagyon erős diftongálás jellemző.

4. ábra: Erősen diftongáló kutatópontok az északkeleti nyelvjárási régióban

¹¹ A szó ismeretlen eredetű, a Schlägli szójegyzékben *gek* alakban fordul elő, tehát létezett *é-ző* változata is (TESz.).

E ponton érdemes idézni Móricz Zsigmondnak Szatmár megye monográfiájában a vidék XIX. század végi nyelvjárásáról írott gondolatait: „A vármegye éjszaki nyugati sarkában, a Szamos torkolatánál, van néhány faluból álló szeglet, a hol az egész vármegyétől elütő sajátos palóczos nyelven beszélnek. Tulajdonképp Kisar e beszédmód középpontja, vagy talán utolsó menedékhelye. Valószínűnek tartjuk ugyanis, hogy ez a csirája a szatmár-megyei nyelvjárásnak. A hang színezése átmenet a palócztól a szatmárihoz, a hangtan s a szók ejtése ugyanazokat a jellemvonásokat mutatja. Az *ë* helyett nemcsak *ê*-t, hanem *iê*t használnak rendszeren; *sziêp*, *mindîêg*; *mérgiêbe*; *iéletiêbe*; *tiêsztâ*” (1901: 268). Móricz megfigyelése a pontatlan és nehezen értelmezhető megjegyzései ellenére azért lényegesek, mert igazolják, hogy a Szamosközben erős nyitódó diftongusos ejtémód volt jellemző a XIX–XX. század fordulóján is, aminek a belső tagozódását, a kettőshangzós realizáció erősségét a diftongálás központjaként említett Kisartól öt faluval keletre fekvő (szintén diftongáló) településen (Tiszacsécsén) született író jól érzékelhette, és vélhetően hitelesen írta le.

5.3. A nyitódó kettőshangzó kialakulásának háttéréről. — Az áttekintésünk végén az *iê* nyitódó diftongus kialakulásával kapcsolatos elképzelésekről kell még szót ejtenünk visszakanyarodva az elméleti kiindulópontokhoz is.

1) A szakirodalomban hagyományossá vált elképzelés szerint „Zemplén–Szabolcs–Szatmár területén az eredeti kétfajta *é* hang (a zárt *é* és a nyílt hosszú *ē*) kétféleképpen diftongálódott: a zárt *é* nyitódó *iê* kettőshangzóvá vált: *kⁱék*, *sziⁱép*; a nyílt *ē*-ből záródó *ēⁱ* diftongus lett: *kēⁱz* : *kezet*, *jēⁱg* : *jeger*” (Abaffy 2003a: 716). Imre Samu (1971) a kétféle kettőshangzót a középső nyelvállásfokon helyezte el, az *é*-hez rendelve azokat, így megkülönböztetett *é₁* és *é₂* fonémákat, utóbbi alatt a nyitódó diftongust értve.

$$\begin{aligned} \acute{e}_1: \bar{e} > \acute{e} > \acute{e}^i \\ \acute{e}_2: \acute{e} > i > i\acute{e} \end{aligned}$$

A kialakulásukról Abaffy leegyszerűsítve azt mondja, hogy „a 19. századi feljegyzéseink (s a mai nyelvjárások is) arról tanúskodnak, hogy a **középső nyelvállású hosszú magánhangzók a nyelvterület egyes részein kettőshangzóvá** váltak. E jelenség feltehetően **emfatikus eredetű**, vagyis a hangsúlyos szótagból indult el, s egyes nyelvjárásokban nyitódó, másokban záródó diftongusokat hozott létre” (E. Abaffy 2003a: 715; kiemelés tőlem — NFJ.). A hangsúlyviszonyok kétségtelenül kedveznek a hosszabb időtartamú ejtémódnak, így a kettőshangzók kialakulásának is, de ezzel nem adtunk arra magyarázatot, hogy miért alakul kétféleképpen a diftongálás az északkeleti területeken, s miért van fonematikus különbség a kétféle kettőshangzó között, azaz miért volt szükség a kétféle fonémarealizációra.

Érdeemes kiemelni, hogy a fenti nézet képviselői tisztában vannak azzal, hogy a nyitódó *ié* diftongus szoros kapcsolatban van az *i*-vel, mégis (nyilván a köznyelvi nézőpont miatt) az *é*-hez rendelik a nyitódó kettőshangzót is.

2) A fent ismertetett véleményekből és példákból kitűnik, hogy az északkeleti *ié*-t az *i*-zés hangtani alternánsának kell tartani, ezért Juhász (2009, 2011: 126) az *é₁ : é₂* szembenállás helyett egy zártsági fokkal magasabbra helyezi a fonémaoppozíciót: a monofongusos *i* (*i₁*) és a nyitódó *ié* kettőshangzó (*i₂*) közé. Véleménye szerint „az *i*-zés régióbeli kiterjedését követően (ill. részben már azzal párhuzamosan) a nem *i*-ző dialektusokkal kialakult ütközőzónában folytatódhatott a két hang interakciója, melynek egyfajta »egyesülés«, kontamináció lett a következménye” (Juhász 2009: 156–7). A változási folyamat az alábbi képlettel írható le:

$$i x é (\rightarrow ié) \rightarrow ié$$

Mindkét területen ez a folyamat játszódott le, de a nyugat-dunántúli régióban nem maradt meg a felső nyelvválásfokon jelentkező opozíció, hanem a többi elem is analogikusan betagoledott a nyitódó diftongusok közé, így tulajdonképpen visszailleszkedett a középső nyelvválásfokba, emellett itt a fenti folyamat az *ó*, *ő* hangokra is kiterjedt (*“o, “ö*).

A Juhász-féle fenti változásmagyarázatban figyelemre méltó elem, hogy számol a nyelvváltozatok egymásra hatásával, kontaktusával, sőt valójában ebből vezeti le a változási folyamatot.

3) Az általam ismertetett magyarázat a **hangeltolódás modelljének** mechanizmusára épül. Eszerint a nyitódó kettőshangzó kialakulásában továbbra is szerepet játszik az a motiváció, amely a zárt *i*-zést is előidézte, azaz az alaki összeolvadás, a homonímia elkerülésének a szándéka. Ha tovább folytatjuk az *ē > é : é > i* zártabbá válás kapcsán megkezdett, a fonémarendszer belső szerkezeti változásaihoz kapcsolódó gondolatmenetet, akkor azt mondhatjuk, hogy a zárt *i*-ző nyelvjárásokban az összeolvadás elkerülésének igénye a középső nyelvválásfokon jelentkezett, de a felső nyelvválásfokon már nem volt releváns, mivel az *é*-ből keletkező *i*-k gond nélkül egybeolvadtak a már korábban kialakult *i* fonémákkal (pl. *víz, gyík, kígyó, bír, csíp* stb.).

Viszont ha korábban elfogadtuk, hogy lehetnek olyan kisebb beszélőközösségek, ahol *ē*-ből lett *é* és a rendszerben már meglévő *é* opozíciójában fontos volt a megkülönböztetés, az összeolvadás elkerülése, akkor lehetnek olyan megoldást keresők is, akik ezt az elvet felső nyelvválásfokon is érvényesítették, azaz a rendszerben már korábban meglévő *i* és az újonnan az *é* irányából érkező *i* között is különbséget kívántak tenni, amit néhány homonim alak indukálhatott (*ír* 'papírra vet' : *iér* 'eljut vhová'; *ri* 'sír' : *rié* 'révátkelő'; *szíp* 'szív' : *szép* 'szép'; *bír* 'elvisel' : *bier* 'juttatás'; *csíp* 'belemar' : *csép* 'cséphadaró' stb.).

Az, hogy a változás nem a korábbi fonémát tolta tovább, magyarázható azzal, hogy az indukáló hangnak nagyobb lehetősége volt más irányba elmozdulni, így létrehozni egy másfajta megoldást, mint a rendszer felső végén elhelyezkedő stabil fonémának. A nyitódó diftongus kialakulásához nem szükséges feltétlenül az ütközőzónában az *i*-zés és *é*-zés területi közelségéből eredő kontaminálódást (nyelvjáráskeveredést) feltételezni (l. Juhász elképzelését), hanem egy adott nyelvjárásban is bekövetkezhet ez az összevegyülés közvetlenül akkor, amikor a zárt *i*-zés innovatív jelenséggé nyilvánul meg, megjelenik a korábban *é*-zű (és *ē*-zű) közösség nyelvhasználatában, de a kialakuláskor részleges regresszióval az új *i*-zű alakkal kontaminálódik, annak akusztikai jegyeit módosítja. A változási folyamat az alábbi képlettel így írható le:

$$é > (i \rightarrow) i'é$$

Eszerint az elképzelés szerint **a nyitódó diftongusos nyelvjárásokban nem jön létre *i*-zés**, hanem a felső nyelvállásfokon, az *i*-vel történő összeolvadást elkerülendő módosulnak az új fonéma tulajdonságjegyei, egy köztes megoldást hozva létre, azaz tartalmazva az új, zártabb fonéma félhangzós realizációját (*i*), emellett megőrizve a kiinduló fonéma sajátosságait is (*é*), amellyel még egy ideig alakváltozatoként kénytelen együtt élni (*szép* : *sz'ép*), mígnem a diftongus végképp kiszorítja a korábbi *é*-s ejtésmódot. Természetesen mindezek után lehetőség van arra, hogy ez az innovatív jelenség is útjára induljon, és elterjedjen a közben már zárt *i*-zűvé vált szomszédos falvakban is.

Még egy érvelés tudunk a fenti séma mellett megemlíteni, nevezetesen azt, hogy az *i*-ből azért nem alakulhatott ki közvetlenül a diftongus, mert akkor a rendszerben korábban meglévő *i*-ket (*víz*) is érintenie kellett volna a változásnak, hasonlóan az *é*-ből záródott *i*-khez, tehát a *sz'ép* mellett **v'éz* is lenne. Ez csak egyetlen esetben képzelhető el, ha az eredeti *i*-k nagyon korán megrövidültek (*viz*), és így megőrizték az időtartamon alapuló fonematikus oppozíciót.

A felső nyelvállásfokú hosszú magánhangzók megrövidülését Juhász a diftongusok kialakulását elősegítő tényezőnek tartja. Elképzelése szerint mindkét tárgyalt területen a rövidülés révén „a folyamatok második szakaszában már $i \times é \rightarrow i'é$ »fúzióval« is számolhatunk” (2009: 157). Az azonban további problémát jelent, hogy a rövidülés megindulására nincsenek nyelvtörténeti adataink, nem tudjuk, hogy a XVI. századi északkeleti diftongálás kialakulásakor számolhatunk-e a jelenség meglétével.

A felvázolt tololánc tendencia időbeliségét nagyon jól illusztrálják a nyelvföldrajzi térképlapok. Az északkeleti nyitódó diftongus jóval kisebb területen jellemző, mint a zárt *i*-zés, azaz az egyik lehetséges magyarázat szerint ez utóbbinak több idő állt rendelkezésére az elterjedéshez, azaz korábbi jelenségről van szó. Ezen túlmenően – véleményem szerint – a tárgyalt hangeltolódás egyes fokozatainak kialakulását nem egy helyszínhez, azaz nem egy beszélőközösséghez kell kötnünk, hanem időben és térben is egymástól

eltérően kell magyaráznunk. Nem tartjuk valószínűnek ugyanis, hogy a Tisza-Körös-vidéki zárt *i*-zés és az északkeleti diftongálás ugyanazon a területen alakult volna ki. A felvázolt változási sorban – ahogy a példák is mutatták – az *i*-ző adatok 100–150 évvel korábban jelentkeznek, mint a nyitódó kettőshangzók.

6. Kritikai észrevételek a modellhez. — Martinet (1975: 147) által kidolgozott szerepköri terhelés elmélete szerint a „legfontosabb és leghasználatosabb szavak százait” érintő változás esetében az összeolvadás nem történik meg, de egy szerepkörileg gyengébb szembenállásnál viszont könnyebben végbemegy az egységesülés. A fenti példák mutatják, hogy szerepköri terhelés önmagában biztosan kevés az összeolvadás megakadályozására, hiszen ha így lenne, a magyar nyelvterület egészén végbe kellett volna mennie a most tárgyalt változásnak. Más szóval „a szerepköri terhelés nem képes megmagyarázni olyan, különböző nyelvekben végbement, mélyreható összeolvadási folyamatokat, amelynek eredményeként számos homonímia született, és lezajlásukat nem gátolta semmi” (Bynon 1983/1997: 86). Hasonló véleményt fogalmaz meg Hegedűs Attila is Keneseinek a veláris *i* eltűnését indokló homonim példái kapcsán (2006).

A vázolt hipotézis vitatható és bizonytalan pontjai ellenére a fonémarendszer szabályszerűségét, belső összefüggéseit, a nyelvjárási fonémaopozíciók létezését tényként kell elfogadnunk, még akkor is, ha a változássorozatot mozgató erők kapcsán nem mindig vannak biztos fogódzóink. Nyilvánvalóan nem lehet a változásokat csupán a belső szerkezetből levezetni, hanem figyelembe kell venni szociolingvisztikai tényezőket, de a belső szerkezet szabályszerűsei utalhatnak bizonyos rendszer alapú összefüggésekre.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 1965. *Sopron megye nyelve a XVI. században*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 1974. Szóvégrendszerünk az ős- és ómagyar korban. *Magyar Nyelv* 70: 430–40.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az ősmagyar fonémarendszer történetéhez. In: Hajdú Mihály – Kiss Jenő (szerk.) *Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 27–30.
- E. Abaffy Erzsébet 2003a. Hangtörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- E. Abaffy Erzsébet 2003b. Egy ötlet a nyugat-dunántúli *ië* kettőshangzó történetéhez. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.) *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE – Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 483–5.
- Bárczi Géza 1962. A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez. *Magyar Nyelv* 58: 1–10.
- Bárczi Géza 1967. Hangtörténet. In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán, *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest. 95–191.

- Benkő Loránd 1957. *Magyar nyelvjárástörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bybee, Joan 2002. Word frequency and context of use in the lexical diffusion of phonetically conditioned sound change. *Language Variation and Change* 14: 261–290.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. (1. kiadás: 1983.) Osiris. Budapest.
- Csánki Dezső 1890–1913. *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában* I–III., V. kötet. MTA. Budapest.
- N. Fodor János 2002. *A Tiszakönyök családnevei 1560-ból*. Magyar Névtani Dolgozatok 170. Budapest.
- Hegedűs Attila 2006. Húzólánc és/vagy tololánc, avagy elmélet és (relatív) kronológia. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredménye IV*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 53–57.
- Horváth Katalin 1998. A zárt *i*-zés jelenségéről a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban. In: Szabó Géza – Molnár Zoltán (szerk.) *III. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely. 262–5.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Juhász Dezső 2006. Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredménye IV. 2005. április 21–22*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged, 87–100.
- Juhász Dezső 2009. Nyelvi és nyelvváltozati rendszerek, részrendszerek és mikrorendszerek a térbeliség dimenziójában. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 151–160.
- Juhász Dezső 2011. A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredménye VI*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 123–8.
- Kálmán Béla 1966. *Nyelvjárásaink*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kenesei István 1995. Történeti nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelv* 91: 281–291.
- Kenesei István (szerk.) 2000. *A nyelv és a nyelvek*. Negyedik kiadás. Corvina. Budapest.
- King 1969. Push-chains and drag-chains. *Glossa* 3: 3–21.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 2008. Nyelvi változás – kutatói dilemmák. *Magyar Nyelv* 104: 257–74.
- Kiss Jenő 2011. A nyelvi változások elméletének néhány kérdéséhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) *Nyelvelmélet és diakrónia*. Piliscsaba. 11–19.

- KMNyA. = Lizanec, Petro (szerk.) *A kárpátaljai magyar nyelvjárások atlasza*. I. kötet. Budapest. 1992. II. Ungvár. 1996.
- Labov, William 2010. *Principles of Linguistic Change. Cognitive and Cultural Factors. Volume III*. Wiley-Blackwell. Oxford.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2002. *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Martinet, André 1952. Function, structure and sound change. *Word* 8: 1–32.
- Martinet, André 1955. *Economie des changements phonétiques*. Berne.
- Martinet, André 1975. *Evolution des langues et reconstruction*. Presses Universitaires de France. Paris.
- MNyA. = Deme László – Imre Samu (szerk.) *A magyar nyelvjárások atlasza I–VI*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Móricz Zsigmond 1901. Szatmár megye nyelvéről. In: Borovszky Samu (szerk.) *Magyarország vármegyéi és városai. Szatmár vármegye*. Budapest. 1901.
- Németh Péter 1997. *A középkori Szabolcs megye települései*. Ethnica. Nyíregyháza.
- Papp László 1963. *Nyelvjárástörténet és nyelvi statisztika*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Révay Valéria 2002. Az északkeleti nyelvjárás főbb jellemzőinek kialakulása. In: P. Lakatos Ilona (szerk.) *Mutatványok a hármas határ menti nyelvhasználat kutatásából*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza.
- Robins, Robert Henry 1999. *A nyelvészet rövid története*. Osiris–Tinta. Budapest.
- RMNyA. = Juhász Dezső (szerk.) *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 1995–2010.
- Szathmári István 2005. Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) *A szűkebb és tágabb haza nyelve. Néprajzi és irodalmi nyelvi tanulmányok*. ELTE. Budapest.
- Trubetzkoy, Nikolai Sergejevich 1939/1967. *Grundzüge der Phonologie*. Vandenhoeck und Ruprecht. Göttingen.

N. Fodor János

ELTE BTK Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék

nfodor.janos@btk.elte.hu

A magyar birtokos szerkezetű viszonyjelölőkről, avagy kígyók szájfénnyel és esernyővel

Rákosi György

1. Bevezetés

A mai magyar nyelv a névszóragokkal és a személyragozható névutókkal jelölt helyhatározós szerkezetekben visszaható **anaforát** használ az alannyal, illetve általában a tagmondaton belüli valamely prominensebb vonzattal való koreferencia kifejezésére (1).¹ Ez egyaránt igaz a beszélt és az írott köznyelvre. Az anyanyelvi beszélők egy része azonban, eltérő mértékben és eloszlásban ugyan, de elfogadhatónak találja a névszórag vagy a névutó személyragozott, **névmási alakjának** ilyen célú használatát is (2).² Ezt a szerkezetet a továbbiakban röviden csak **névmási szerkezetnek** hívom ebben a cikkben.

(1) a. <i>Vedd magadra ezt a pulóvert!</i>	(2) a. % <i>Vedd rád ezt a pulóvert!</i>
b. <i>Vigyél magaddal pénzt!</i>	b. % <i>Vigyél veled pénzt!</i>
c. <i>Mindig tartok pénzt magamnál.</i>	c. % <i>Mindig tartok pénzt nálam.</i>
d. <i>Vigyél magaddal esernyőt!</i>	d. % <i>Vigyél veled esernyőt!</i>
e. <i>Látok magam mellett egy kígyót.</i>	e. % <i>Látok mellettem egy kígyót.</i>

Bár a magyar névszóragok és a névutók nyelvtanával elég sokan foglalkoztak a különböző modern strukturalista nyelvelméleti irányzatok keretein belül is, a névmási szerkezet, mint olyan, viszonylag kevés figyelmet kapott a saját jogán a

É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 154–173.

¹ Mivel a cikk célkitűzései nem követelik ezt meg, itt most nem teszek különbséget a **koreferencia** és a **kötés**, mint a referenciális függőségek két, egyébként igazságfeltételeiket illetően is különböző megjelenési formája között.

² A (2a-c) példákat É. Kiss Katalintól kaptam, a (2d-e) példákat pedig den Dikken és mtsai (2001: 147-148) cikkéből idézem.

magyar nyelvtani kutatásokban.³A nyelvjárásokkal foglalkozó szakirodalomban ismert a *visz* igével alkotott és a (2b)-ben reprezentált névmási szerkezet (lásd: Hegedűs: 2012), ugyanakkor magát a **szerkezet típust** tudomásom szerint elsőként den Dikken és mtsai. (2001: 147-148) cikkében említik először (és ott is csak egy lábjegyzetben). A névmási szerkezet elterjedtségét az ómagyar kori nyelvállapotban Hegedűs (2011a,b) tárgyalja részletesebben.

A névmási szerkezetet ismertetem és elemzem részletesebben a **Lexikai-Funkcionális Nyelvtan** keretein belül egy korábban megjelent cikkemben (Rákosi: 2010). Az ott kifejtett elemzésem szerint a (2)-beli adatokat elfogadó beszélők egy fajta grammatikalizálódott birtokos szerkezetként tudják használni ezekben a mondatokban az érintett személyragozott viszonyjelölőket. Jelen tanulmányomban ennek az elemzésnek az érvényességét igyekszem igazolni egy 45 anyanyelvi beszélő által kitöltött kérdőíves felmérés eredményeink az ismertetése révén.

A kérdőívet elsősorban északkelet-magyarországi születésű beszélők töltötték ki, és így a felmérés nem reprezentálja egységesen a magyar nyelvterület dialektusait. Ugyanakkor kiindulópontja lehet egy átfogóbb felmérésnek, és számos tanulsággal is szolgálhat egy ilyen vállalkozás lebonyolításához. Szemben azzal a hagyományosabb generatív nyelvtani és dialektológiai felfogással, miszerint egy adott szerkezet vagy jelen van egy adott beszélő vagy beszélői csoport nyelvtanában, vagy nincs, a kérdőíves felmérés eredményeiből egy összetettebb kép bontakozik ki. A kérdőívet kitöltő beszélők jelentősen különböznek egymástól abban, hogy hogyan értékelik a névmási szerkezetet, és a skála a szinte teljes elutasítástól a szerkezet tulajdonképpeni elfogadásáig terjed. Azok a megszorítások azonban, amelyek befolyásolják a szerkezet elfogadhatóságát, minden beszélő esetében egységesen működni látszanak.

A tanulmány felépítése a következő. A 2. részben áttekintem a viszonyjelölők birtokosi kezelésének nyelvi motivációját és a vonatkozó szakirodalmat, valamint röviden összefoglalom a névmási szerkezet általam korábban kidolgozott birtokosi elemzését (Rákosi: 2010). A 3. részben ismertetem a kérdőíves felmérés meghatározó paramétereit és az eredményeket. A 4. részben összefoglalom a tanulmány főbb pontjait, és kitekintek a felmérés eredményeinek tágabb dialektológiai és nyelvelméleti összefüggéseire.

2. A birtokosi elemzés és háttere

2.1. A névmási szerkezet más nyelvekben

Az ebben a tanulmányban vizsgált helyhatározós mondatokat **kígyós mondatok** („snake sentences”) néven ismeri az angol nyelvű szakirodalom. A számunkra központi szerepet játszó minimális párban a helyhatározós kifejezés és az alanyi vonzat közti koreferenciát a magyar köznyelv anaforával (3a) kódolja, a

³ A helyviszonyt jelölő PP-k nyelvtanával behatóbban foglalkozik többek közt Asbury (2008), Bartos (1999), Dékány (2009, 2011), É. Kiss (1998, 2002), Marác (1989) és Surányi (2009a,b).

magyarra, nem ennek a megfigyelésnek a mentén igyekszem megragadni a magyar beszélők közti variációt. Ez a variáció elvileg kapcsolatba hozható nem csak az anafora nyelvtanának beszélők közti eltéréseivel, hanem a helyjelölő ragok és névutók szerkezetének a variációjával is. Mivel az előbbire nincsenek, az utóbbira viszont vannak független bizonyítékok is, az utóbbi mellett fogok érvelni. Független bizonyítékaink vannak ugyanis arra, hogy a személyragozható viszonyjelölők eltérő mértékben tudnak birtokos szerkezeti tulajdonságokat mutatni. Ebből a tényből származtatható a kigyós mondatokban megfigyelhető variáció is. Mielőtt ennek az összefüggésnek a kifejtésére rátérek a 2.3. alrészben, a következő alrészben röviden összefoglalom a személyragozható viszonyjelölős szerkezetek birtokosi tulajdonságait.

2.2. A személyragozható viszonyjelölők birtokosi jellegéről

Visszatérő észrevétel a vonatkozó szakirodalomban, hogy a személyragozható viszonyjelölők sok szempontból a birtokos szerkezettel analóg viselkedést mutatnak (lásd különösen: Asbury 2008, Dékány 2011, É. Kiss 1998, 2002, Maráczy 1989, Rákosi 2010, Rákosi–Laczkó 2011, Surányi 2009a). Ez az észrevétel azon az alapvető morfológiai tényen alapszik, hogy a birtokosi morfológia és a viszonyjelölők morfológiája azonos (6). A párhuzam csak a lexikai bővítménnyel rendelkező viszonyjelölők esetén törik meg. Itt, szemben a birtokos szerkezettel, a viszonyjelölőkön nem jelenik meg testes morfológia (vö.: (7a) és (7b)).⁵

(6) a.	<i>kez-em</i>	<i>vel-em</i>	<i>mellett-em</i>
b.	<i>kez-ed</i>	<i>vel-ed</i>	<i>mellett-ed</i>
c.	<i>kez-e</i>	<i>vel-e</i>	<i>mellett-e</i>
(7) a.	<i>az ő keze</i>	<i>ő-vel-e</i>	<i>ő-mellett-e</i>
b.	<i>Péter kez-e</i>	<i>Péter-rel(*-e)</i>	<i>Péter mellett(*-e)</i>

Ennek a morfológiának is köszönhetően a személyragozható viszonyjelölők további morfoszintaktikai hasonlóságokat mutathatnak a birtokos szerkezettel.

Felbukkannak például a viszonyjelölők nyelvtanában is a birtokos szerkezetben harmadik személyű birtokosok esetén tapasztalt számbeli egyeztetést érintő inkongruencia-jelenségek. T/3 névmási birtokosok esetén maga a birtokos E/3 névmásként jelenik meg, és csak a főnévi fejen lévő egyeztető morféma többes számú. Hasonlóan viselkednek a személyragozható

⁵ A cikk egyik névtelen bírálója felhívja a figyelmet arra, hogy Bartos (1999) és É. Kiss (2002) szerint névmási birtokos esetén (*az ő keze*) valódi egyeztetés van a birtokos és a birtok között, azonban a lexikális birtokost tartalmazó szerkezetekben (*Péter keze*) nincs egyeztetés. Következésképpen lexikális birtokos esetén az *-e* morféma egyszerű birtokoltságjelként funkcionál, és nem kódol egyeztetési jegyeket. Ha ezt az elemzést fogadjuk el, akkor az *-e* morféma hiánya a *Péterrel* és a *Péter mellett* alakokban annak a jele, hogy lexikális bővítménnyel kapcsolódva a viszonyjelölőknek nincsenek birtokosi tulajdonságai.

viszonyjelölők is (8a). Dialektálisan a viszonyjelölő névmási bővítménye szerepelhet T/3 alakban is, a birtokos szerkezetre azonban ez nem jellemző (8b).

(8) a.	<i>az ő kez-ük</i>	<i>ő-vel-ük</i>	<i>ő-mellett-ük</i>
b.	<i>*az ők kezük</i>	<i>%ők-vel-ük</i>	<i>%ők-mellett-ük</i>

Igekötői használat esetén a személyragozott viszonyjelölők egyes vagy többes számú egyeztetést is mutathatnak a tőlük elszakítva megjelenő bővítményükkel (9-10).⁶ Mindez párhuzamba állítható a birtokosi szerkezetből kimozzgatott, részesesetet viselő birtokosok viselkedésével (11).

- (9) a. *Mögé ugrottam a fiúknak.*
 b. *Mögéjük ugrottam a fiúknak.*
- (10) a. *Érte mentem a gyerekekért*
 b. *Értük mentem a gyerekekért.*
- (11) a. *A fiúknak elveszett a kalapja.*
 b. *A fiúknak elveszett a kalapjuk.*

Az általánosan elterjedtnek számító (11b)-nél a (9b)-ben és a (10b)-ben lévő két szerkezet sokkal jelöltebb, és a beszélőknek csak egy része tudja elfogadni (a némileg bizonytalan ítéleteket illetően v.ö. Surányi (2009a,b) és É. Kiss (1998, 2002) tanulmányait).

Vegyük észre azt is, hogy a személyragozható névutók elszakított bővítménye, a kimozzgatott birtokoshoz hasonlóan, részesesetet visel (9). Ez elkülöníti egymástól a névutókat és a névszóragokat, amelyek igekötői használatban mintegy reduplikálják az elszakított bővítményen megjelenő morfológiát (10). Surányi (2009a) azt is megjegyzi, hogy megfigyelhető némi variáció a beszélők közt abban, hogy mennyire tartják természetesnek a (9)-beli szerkezetet (függetlenül attól, hogy egyébként milyen egyeztetést használnak). A részesesetű bővítménynek a PP-ből való kimozzgatása tehát önmaga is egy olyan **birtokosi jellemző**, amely nem feltétlen jellemez egyöntetűen minden magyar anyanyelvi beszélőt.

É. Kiss (1998: 129) hívja fel a figyelmet arra, hogy az E/3 direkcionális olvasatú viszonyjelölőknek van egy morfológiailag gazdagabb változata. Az ezt használó beszélők É. Kiss szerint tulajdonképpen egy extra egyeztető morfémát tesznek a viszonyjelölőre, ezzel is egyértelművé téve az egyeztetés jelenlétét. A lenti példákat az Internetről gyűjtöttem:

- (12) a. *Azért fekszik hosszába, hogy jobban férjek **hozzája**.*
 b. *Megjelent az új GameStar! Vuvuzelát **nekije** hát!*

⁶ Ezeknek a szerkezeteknek különböző elemzéseit találhatók meg É. Kiss (1998, 2002), Surányi (2009a,b) és Rákosi–Laczkó műveiben (2011). Mivel itt most csak maga a jelenség érdekes számunkra, ezeknek az elemzéseknek az ismertetésétől eltekintek.

- (13) a. *Frakkos és gyémántgyűrűs urak telepedtek melléje.*
 b. *Szükség szerint vizet öntünk alája és egyet forraljuk.*

A névszóragok ilyen alakjai erősen jelöltek stilárisan. A névutók viszont sokkal természetesebbek, és sok beszélő használja őket ebben az alakban is (13). Ez az extra morfológia pedig a birtokosival analóg (sőt, akár azzal azonosnak is tekinthető), ahogy azt a *melléje-reléje* és az *alája-burzsoája* párok összevetése mutatja.

A személyragozható viszonyjelölők és a birtokos szerkezet közt tehát számos alapvető hasonlóság van. Mindez nem a véletlen műve, hiszen jól ismert, hogy ezek a viszonyjelölők történetileg birtokos szerkezetekből származnak (lásd Simonyi 1888, 1892). Még a kései ómagyar korban is, ahogy arra Hegedűs (2011a,b) tanulmányai felhívják a figyelmet, ezek a birtokosi jegyek a mainál aktívabbak voltak, mint azt az alábbi példa is bizonyítja (Festetics kódex, idézi Hegedűs 2011b: 6):

- (14) *een zyvennek alatta*

A mai magyarban a személyragozható névutók részesesetű vonzata kötelezően elszakad a névutótól (9), az ómagyar korban azonban ez (14) tanúsága szerint még nem volt kötelező (ahogy a birtokos szerkezet esetében ez ma sem kötelező, v.ö.: *a barátomnak a felesége*).

Összefoglalva tehát, a szinkrón nyelvállapotban a birtokos szerkezetek és a személyragozható viszonyjelölők nyelvtanát jellemző közös jegyeknek egy része dialektális vagy idiolektális variációt mutat, amiből az is következik, hogy a beszélők nem egyöntetűen vagy nem ugyanolyan mértékben kezelik ezeket a viszonyjelölőket birtokosi jellegüként. A következő alrészben azt mutatom meg, hogy ez egy olyan tény, amit megfeleltethetünk a bevezetőben ismertetett névmási szerkezet elfogadottságában mutatkozó variációnak.

2.3. A névmási szerkezet, mint birtokos szerkezet

Egy korábbi tanulmányomban (Rákosi 2010) részletesen érvelek amellet, hogy a kigyós mondatokban a névmási és az anaforikus kódolás nem egyszerű szerkezeti választási lehetőségek a beszélők azon része számára, akik mind a kettőt elfogadják, mivel a két szerkezet egymással nem ekvivalens szemantikailag.⁷ A névmási szerkezet használata esetén a **bővítmény jelölete körüli tágabb térre** utal maga a viszonyjelölőt tartalmazó kifejezés. Az anafora viszont akkor preferált, amikor **ez a tér szorosan kötődik a bővítmény jelöletének testéhez**, vagy tulajdonképp maga a test határozza meg ezt a teret. Mindennek illusztrálására tekintsük az alábbi minimális párokat:

⁷ Rooryck és vanden Wyngaerd (2007) részletesen tárgyalják ezt a jelenséget elsősorban angol nyelvi adatokon. Az olvasó a vonatkozó nemzetközi szakirodalom jó összefoglalását is megtalálhatja cikkükben.

- (15) a. *Éreztem a kígyókat magam körül.*
 b. *Éreztem a kígyókat körülöttem.*
- (16) a. *Forgok magam körül.*
 b. **Forgok körülöttem.*
- (17) a. *Én sosem tartok nálam házibulikat.*
 b. *?Én sosem tartok nálam szájfényt.*

(15a) a prominens jelentésében egy olyan eseményt ír le, amelyben a kígyók érintkeznek a beszélő testével, míg (15b) esetén éppen ez az olvasat érhető el nehezebben. (15b) esetében a kígyók legvalószínűbben a beszélőhöz közeli térben találhatóak, de nem érintkeznek közvetlen a beszélővel. (16b) éppen ezért nem fogadható el: forogni egy test csak a saját tengelye mentén vagy egy másik test körül tud. Végezetül (17a) azért jó, mert a névmással nem a beszélő testére, hanem a vele egy adott konvenció alapján asszociált térre (itt: lakóingatlan) utalunk. Ugyanezen ok miatt sokkal kevésbé elfogadható (17b), ahol éppen ez az olvasat hiányzik.⁸

Ezeket a tényeket korábbi cikkemben a következőképpen elemzem. A beszélők intuíciói és a használati gyakoriságok alapján a magyar kígyós mondatokban az anaforikus szerkezet az elsődleges, jelöletlen választás. Mint olyan, nem is igényel különösebb magyarázatot: tagmondaton belüli előzmény esetén anaforát használunk a koreferencia kódolására. A névmási szerkezet viszont jelöltnek számít még azon beszélők számára is, akik használják. Tegyük fel, hogy ez a fajta jelöltség onnan fakad, hogy ebben az esetben a beszélők az érintett viszonyjelölőnek egy különálló, grammatikalizálódott birtokosi szerkezetet kódoló lexikai tételét használják. Ezek a lexikai tételek nem minden beszélő számára elérhetőek, és ezért nem fogadja el mindenki a kígyós mondatokat.

Ezek a jelölt lexikai tételek azt írják elő, hogy a személyragozható viszonyjelölő bővítménye egy ki nem ejtett ‘HELY’ predikátumból, mint birtokból, és a személyragból azonosítható névmási ‘birtokosból’ álló grammatikalizálódott birtokos szerkezet. Vagyis tulajdonképpen a (18a)-ban kódolt lexikai jegytartalmak egy olyan mögöttes szerkezetet generálnak, amelyet

⁸ A konferencián felmerült a kérdések közt, hogy a (17a) és a (17b) közti kontrasztban esetleg szerepet játszhat az is, hogy az adessivusi kifejezés (17a)-ben kevésbé vonzatszerű, mint (17b)-ben (vagy egyáltalán nem is az). A kígyós mondatok viselkedését azonban elsősorban az szabja meg, hogy az ige egy adott olvasatban tesz-e formai szelekciós megkötést a helyhatározós kifejezésre vagy sem; és a reflexívjelölés szempontjából nem számít, hogy a helyhatározós kifejezés vonzat vagy szabad bővítmény (lásd: Reinhart–Reuland 1993), vö.: **Mellém állítottam az ellenségeimet a vitában* és *%Mellém/mögém állítottam az inast, hogy figyeljen*. Ezt a tényezőt a kérdőíves felmérésben nem is teszteltem külön. Ettől függetlenül a teszt eredményei nem utalnak arra, hogy a vonzat – szabad határozó megkülönböztetésnek önmagában komolyabb szerepe lenne a névmási szerkezet nyelvtanában. Ugyanakkor ez kétségtelenül egy olyan terület, ami további kutatást érdemel.

nagyjából (18b)-vel egyezik meg. Más nyelvekben, például az angolban, (18a) megfelelője éppen egy valójában (18b)-vel analóg szerkezet (19).

- (18) a. *Én sosem tartok nálam házibulikát.*
 b. *Én sosem tartok az én helyemnél házibulikát.*
 (19) *I never throw parties at my place.*
 ‘Sosem tartok partikat nálam.’

A Lexikai-Funkcionális Nyelvtan keretein belül megfogalmazott elemzés technikai részleteit az olvasó megtalálhatja a fent hivatkozott cikkemben (Rákosi 2010).⁹

A névmási szerkezet birtokosi elemzésével három látszólag független tényt is meg tudunk ragadni. Egyrészt érthetővé válik magának a névmási szerkezetnek a léte. A szóban forgó koreferencia ugyanis a tagmondat alanya és a viszonyjelölő bővítményének **birtokosa** között áll fent, így a köztük lévő viszony nem lokális (hiszen, mint azt (18b) is mutatja, a birtokos szerkezet külön tartománynak számít kötéselméleti szempontból). Másrészt következik ebből az elemzésből a névmási szerkezet fent leírt szemantikája is: a határozós kifejezés a bővítmény **birtokosának** jelölésével asszociált térre, és nem pedig közvetlen a viszonyjelölő személyragozása révén meghatározott individuum(ok) által elfoglalt térre utal. Harmadrészt pedig jobban magyarázhatóvá válik a névmási szerkezet jelölt jellege. Tekintve, hogy a személyragozott viszonyjelölők egyes birtokosi jegyei eleve dialektális vagy idiolektális variációt mutatnak (lásd 2.2.: számbeli egyeztetést érintő inkongruencia jelenségek, részesesetű kimozgatott bővítmény elfogadhatósága, *melléje*-típusú morfológia), kézenfekvőnek tűnik, hogy az erős birtokosi tulajdonságok jelenlétét összekapcsoljuk a névmási szerkezet elérhetőségével. Mivel a névutók a névszórágokhoz képest kevésbé grammatikalizálódtak és így több esetleges birtokosi jellemzővel bírnak, azt is várjuk, hogy a névutók összességében jobban elfogadhatóak lesznek a névmási szerkezetben, mint a névszórágok.¹⁰

⁹ Dékány (2011: 139-140), más nyelvtani keretben ugyan, de az itt megfogalmazottaktól független érvek alapján szintén egy ki nem ejtett ‘HELY’ predikátumot tartalmazó grammatikalizálódott birtokosi szerkezet jelenléte mellett érvel. Az ő elemzésében viszont a személyragozható viszonyjelölők **mindig** ezt a birtokosi szerkezetet projektálják, míg szerintem ez egy jelölt opció. Amennyiben a birtokosi elemzés magyarázza a névmási szerkezet használatát, akkor ez szükségszerűen így kell, hogy legyen.

Dékány (2011) egyúttal jó összefoglalót nyújt az elmúlt évtizedben keletkezett, a viszonyjelölők birtokosi elemzését feltételező nemzetközi szakirodalomról. Tekintettel arra, hogy ez a szakirodalom az itt a magyar nyelv kapcsán vizsgált fő csapásiránytól eltérő nyelvi adatokra alapozott érvelésre épít, ezeknek a műveknek az ismertetésétől itt most eltekintek, Dékány (2011)-re utalva az olvasót egy részletesebb áttekintésért. Pusztán annyit hangsúlyozok ismételtlen, hogy a birtokosi elemzést egyértelműen egy jelölt opcióként kezeltem a magyarban, szemben az ezekben a művekben egyéb nyelvekre megfogalmazott állításokkal.

¹⁰ Mindez ugyanakkor nem feltétlen jelenti azt, hogy akár a névutók esetén is a birtokos szerkezeti nyelvtani jellemzők mellett megmaradt volna az eredeti lexikai tartalom is. A *mellét* esetében például nem gondolom, hogy magát a névutót a mai beszélők a *mell* főnév és a *-t* lokatívuszi rag

Mielőtt ismertetném az ennek a háttérnek az alapján elkészített kérdőívet, röviden szeretnék kitérni arra a tényre, hogy E/3 személyben a névmási szerkezet az előzetes felméréseim alapján gyakorlatilag minden beszélő számára elfogadhatatlan volt, tehát:¹¹

(20) **János látott egy kígyót mellette.*

Ez a tény nem következik a birtokosi elemzésből. Érdekes azonban megjegyezni, hogy az ómagyar kori nyelvállapotban az egyes szám harmadik személyű példák még elfogadhatóak voltak. A (21)-beli mondatokat Hegedűs (2011a: 185) tanulmányából idézem:

- (21) a. *zent ferenc mene zent Jacabot meglatny: vjuen vele egynehan tarsokot*
(Jókai Kódex)
b. *Az eleuen zent keresztfat myndenkoron ev nala vagy ev mellette targya*
vala
(Margit-legenda)

Amint azt a 2.2. alrészben megjegyeztük, ekkor a viszonyjelölők birtokosi jellege még erősebb volt, mint ma. Így, ha elfogadjuk a névmási szerkezet birtokosi elemzését, a két fenti mondat (21a,b) akkori elfogadhatósága természetesen következik. A (20) mondat elfogadhatatlansága a mai magyarban viszont egy tulajdonképpen váratlan dolog. A kérdőíves felmérésben az egyik célom ezért az volt, hogy a harmadik személyű névmási szerkezeteket érintő ítéleteket pontosabban felmérjem. Az eredmények ismeretében a 4. részben röviden vissza fogok térni erre a (20)-as példamondat által jellemzett problematikára.

3. A kérdőíves felmérés

3.1. A kérdőív összeállítása és kitöltése

A kérdőív 35 névmási szerkezetes mondatot tartalmazott. A mondatokban az előzmény és a névmási szerkezet alá voltak húzva. A kérdőívhez írt rövid útmutatóban arra kértem a kitöltőket, hogy az aláhúzott kifejezéseket úgy értelmezzék, hogy azok ugyanarra a személyre vagy személyek ugyanazon csoportjára vonatkoznak. Ez különösen a harmadik személyű előzmények esetén volt fontos, hiszen ott a könnyen elérhető nem-koreferens olvasaton grammatikus mindegyik ilyen mondat. A 35 mondatból 5 mondat a standardban is grammatikus, ellenőrző mondat volt. Azokat a kitöltőket, akik ezt az 5

összetételeként értelmeznék. Így a *mellettem* birtokosi használatának az intuitív szemantikája is ‘az én helyem mellett’, és nem pedig ‘az én mellemnél’ leírással ragadható meg. Köszönöm a cikk egyik névtelen bírálójának a vonatkozó megjegyzését.

¹¹ Valamennyire javul a mondat elfogadhatósága, ha az előzmény nem lexikális, hanem névmási (akár ki nem ejtett *pro*). Ezt a fajta variációt röviden tárgyalom Rákosi (2010)-ben.

mondatot nem teljesen jónak ítélték meg, kizártam a felmérésből. Összesen 8 ilyen beszélő volt, és így 45 értékelhető kérdőív maradt.

A kitöltőket arra kértem meg, hogy egy 2-től –2-ig terjedő ötfokú skálán értékeljék a mondatokat. Az e mögött az értékelési rendszer mögött meghúzódó előfeltevésem az volt, hogy a névmási szerkezet általában még a megengedőbb beszélők számára is **jelölt**, és legtöbb ilyen mondatot a megfelelő anaforikus szerkezetnél kevésbé természetesnek érzékelik. Az összes beszélőt és az összes mondatot érintő teljes átlag -0,54 lett, ami ezt a feltevést látszik igazolni.

A mondatok értékelésén felül két adatot kértem a beszélőktől. Egyrészt megadták sávosan az életkorukat.¹² A kitöltők többsége fiatal, 17 és 30 év közötti volt (33-an), és 12-en voltak legalább 31 évesek. Másrészt kértem őket, hogy adják meg annak a településnek (és megyének) a nevét, ahol jellemzően a gyermekkorukat töltötték. Az erre a kérdésre adott válaszok alapján a kitöltők származási hely szerinti földrajzi eloszlását az 1. táblázat foglalja össze.

MEGYE (BESZÉLŐK SZÁMA)	TELEPÜLÉS (A BESZÉLŐK SZÁMA)
Hajdú-Bihar (21)	Debrecen (10), Hajdúszoboszló (2), Püspökladány (2), Téglás (2), Berettyóújfalu (1), Derecske (1), Egyek (1), Kaba (1), Mikepércs (1)
Szabolcs-Szatmár-Bereg (10)	Nyíregyháza (3), Nyírtura (2), Csenger (1), Gávavencsellő (1), Érpatak (1), Mátészalka (1), Újfehértó (1)
Borsod-Abaúj-Zemplén (8)	Miskolc (3), Sárospatak (2), Kazincbarcika (1), Sajószentpéter (1), Tállya (1)
Egyéb (6)	Beregszász (1), Győr (1), Kecskemét (1), Sarkad (1), Túrkeve (1), Vésztő (1)

1. táblázat. *A kitöltők földrajzi eloszlása származás szerint*

Amint a fenti táblázatból is kitűnik, a kitöltők túlnyomó többsége északkelet-magyarországi származású.

A cikk melléklete tartalmazza a 30 célmondatnak a kitöltőktől kapott pontszámok átlaga alapján sorrendezett listáját. A 3.2 alrészben ismertetem a tesztmondatok összeállításánál figyelembe vett változókat és a kérdőív eredményeit. A 3.3 alrészben pedig röviden áttekintem a beszélők közt mutatkozó eltérések főbb jellegzetességeit.

3.2. A kérdőív eredményei

A kérdőív mondatainak összeállítása során az alábbi nyelvtani változókat használtam fel:

¹² A választható 4 sáv a következő volt: 0-20, 21-30, 31-40, 41-50, 51- .

- i. előzmény száma: egyes vagy többes szám
- ii. előzmény személye: első (névmás) vagy harmadik személy (lexikai főnévi csoport)¹³
- iii. viszonyjelölő kategóriája: rag (-hoz, -nál, -ról, -val) vagy névutó (mellett, mellé, mögé, utána)
- iv. viszonyjelölő morfológiája: mellé, mögé, hozzá vagy melléje, mögéje, hozzája

Elsőként tekintünk át, hogy ezen bontás szerint hogyan alakultak az eredmények.

A névmási szerkezet előzményének száma és személyek alapján csoportosított mondatok átlagpontszámát a 2. táblázat foglalja össze.

ELŐZMÉNY EGYEZTETŐ-JEGYEI	ELSŐ SZEMÉLY	HARMADIK SZEMÉLY
EGYES SZÁM	-0,05 (6)	-1,07 (13)
TÖBBES SZÁM	0,07 (5)	-0,38 (6)

2. táblázat. Átlagpontszámok az előzmény egyeztető-jegyei alapján

A cellákban zárójelben szerepel az adott típusú előzményt tartalmazó mondatok száma, a zárójel előtt pedig az ezen mondatokra adott átlagpontszám. Az adatokból jól látszik, hogy nem csak az előzmény személye, hanem a száma is befolyásolja az elfogadhatóságot, különösen harmadik személyben. A T/3-jegyű előzmények esetén általában jelentősen elfogadhatóbbnak ítélték a beszélők a szerkezetet, mint E/3 előzmények esetén. Az alábbi példasor jellemző mintát reprezentál (zárójelben a mondat átlagpontszáma):

- (22) a. *Mi láttunk mellettünk valamit az út szélén.* (1,29)
 b. *Én nem láttam mellettem semmit.* (0,98)
 c. *A lányok_i láttak egy egeret mellettük_i a fűben.* (0,56)
 d. *András_i látott mellette_i valamit a fűben.* (-0,87)

Ennek a variációnak egy lehetséges okára a 4. részben lévő összegzésben röviden visszatérek.

A viszonyjelölő kategóriája szintén jelentősen befolyásolja a névmási szerkezetű mondatok elfogadhatóságát. A névszóragos viszonyjelölőket tartalmazó 14 mondat átlagos pontszáma -0,96 lett, a névutós viszonyjelölőket tartalmazó 16-é viszont -0,03. A 2.3 alrészben kifejtett érvelés szerint ez a különbség összefügg a viszonyjelölők birtokosi elemzésének lehetőségével: a névmási szerkezet annál elfogadhatóbb, minél jobban elérhető a viszonyjelölő

¹³ Amint a cikk egyik névtelen bírálója megjegyzi, a névmási/lexikai előzmény megkülönböztetése miatt itt nem valódi minimálpárról van szó. Az előzetes felméréseim alapján E/3 névmási előzményt tartalmazó kigyós mondatok elfogadhatósága nagyjából az E/1 előzményt tartalmazók és az E/3 lexikális előzményt tartalmazók elfogadhatósága között van (lásd a 11. lábjegyzetet is). Ezt a tényezőt nem vizsgáltam külön ebben a felmérésben, elkerülendő, hogy a kérdőív túl sok mondatot tartalmazzon.

birtokosi elemzése. A ragoknál kevésbé grammatikalizálódott szerkezetű névutók könnyebben elemezhetők birtokos szerkezetként, és így a névutók jobban is szerepelnek a névmási szerkezetben. A ragok közül pedig azok a legelfogadhatóbbak, ahol független bizonyíték van a birtokosi szerkezet jelenlétére, vö.:

- (23) a. *Én sosem tartok nálam házibulikat.* (0,18)
 b. *Kati_i ritkán tart nála_i házibulit.* (-0,78)
 (24) a. *Én sosem tartok nálam szájfényt.* (-0,73)
 b. *Kati_i mindig tart nála_i szájfényt.* (-1,44)

A (23)-beli két mondatban a viszonyjelölő 'az előzmény jelölésével asszociált hely' szemantikával jelentkezik, és a 2.3 alrészben amellelt érveltem, hogy ezt a jelentést rendszerszerűen le lehet vezetni a birtokosi elemzésből. A (24)-beli példánál ez az olvasat nem áll fent, és így azok kevésbé elfogadhatóak. A fenti négy mondat megítélését jól láthatóan befolyásolják az előzmény és a névmási szerkezet egyeztető jegyei is: E/1 előzmény esetén (*a*-mondatok) jobb eredményeket kapunk, mint E/3 előzmény esetén (*b*-mondatok). Mindez azonban nem írja felül az itt megcélzott alapvető kontrasztot, mely a megfelelő minimálpárok felállításakor (vö.: (23a) és (24a), illetve (23b) és (24b)) egyértelműen jelentkezik.

Végezetül tekintsük át, hogyan befolyásolja a mondatok elfogadhatóságát a viszonyjelölő esetleges extra morfológiája. A vonatkozó mondatok a következők:

- (25) a. *János_i ledobta mögé_e a nadrágtartót.* (-1,11)
 b. *János_i lazán ledobta mögé_e a zacskót.* (-0,53)
 (26) a. *A rabló_i ledobta a fegyvert mellé_e.* (-0,87)
 b. *A rabló_i ledobta a fegyvert mellé_i.* (-1,11)
 (27) a. *János_i odahúzta hozzá_a a zsákot.* (-1,02)
 b. *Az idegen_i odahúzta hozzá_a a postáskisasszonyt.* (-1,02)

A 2.2 alrészben amellelt érveltem, hogy az (*a*)-mondatokban a viszonyjelölőn megjelenő extra morfológia a birtokosival analóg, így mindegyik (*a*) mondatnak jobbnak kellene lennie a megfelelő (*b*) mondatnál. Ez azonban csak a *melléje-mellé* páros esetén van így. A *hozzája-hozzá* páros esetében nincs különbség, a *mögéje-mögé* páros esetén pedig a várthoz képest ellenkező irányban jelentkezik. Mindennek alapvetően két oka lehet. Egyrészt a morfológiailag jelöltebb alakok egyébként is jelöltnek számítanak abban az értelemben, hogy nem minden beszélő használja vagy találja természetesnek őket. A leggyakoribb, és a legkevésbé jelölt éppen a *melléje*, a várt módon viselkedő viszonyjelölő (26). A másik kettő stilárisan jelöltebbnek számít a mai magyar köznyelvben,

ami befolyásolhatta a kitöltőket.¹⁴ Szintén ilyen befolyásoló tényező lehetett az is, ha a kitöltők az instrukció ellenére sem koreferensként értelmeztek egyes érintett viszonyjelölőket. Összességében tehát a (25-27)-beli adatok nem egyértelműen erősítik a birtokosi elemzést, de nem is cáfolják azt.

3.3. Eltérések a beszélők közt

A beszélők között jelentős eltérések mutatkoztak abban, hogy **általában** mennyire tartották elfogadhatónak a névmási szerkezetet. A megengedőbb beszélők a mondatok többségét legalább a „nem is igazán jó, de nem feltétlen rossz” kategóriába (0) sorolták. Ezzel szemben a névmási szerkezetet legjobban elutasító beszélők a mondatok túlnyomó többségét teljesen elfogadhatatlannak találták (-2). A két szélső érték között volt a kitöltők többsége. Az adott egyéni átlagpontszámtól függetlenül a mondatok elfogadhatósági sorrendje lényegében azonos volt az egyes beszélői csoportokban, vagyis az előző alrészben tárgyalt megszorítások minden beszélő nyelvtanának részét képezik. A különbség csak abban van, hogy magát a névmási szerkezetet általában milyen mértékben fogadják el vagy utasítják el.

A kitöltőktől kért személyes adatok (életkor, jellemző gyermekkori lakóhely) hatását erre a variációra a 3. és a 4. táblázat szemléltetik. A 3. Táblázatból látszik, hogy a beszélők többsége átlagosan 0 alatti pontszámot adott a mondatokra.

Sáv (beszélői átlagok)	Átlag sávon belül	Beszélők száma sávon belül, életkor szerint	
		17-30	31-
-2/-1	-1,41	6	7
-1/0	-0,54	17	3
0/1	0,33	9	2
1/2	1,4	1	0
Összesítve	-0,54	33	12

3. táblázat. Az ítéletek átlagának sávos eloszlása életkori bontásban

A 45-ből 12 kitöltő azonban 0 fölötti átlagpontszámot adott, ők alkotják a névmási szerkezet iránt legmegengedőbb beszélők csoportját. Bár az adatok csak korlátozott következtetések levonására alkalmasak, azt tűnik ki belőlük, hogy a fiatalabb beszélők számára jobban elfogadható a névmási szerkezet. A 30 évnél nem idősebb beszélők közül csak 6 átlagpontszáma esett a -2 és -1 közti alsó sávba (ez a 33 fiatalabb beszélő 18%-a), a 30 évnél idősebb beszélők közül viszont 7 esik ugyanebbe a sávba (ez a 12 idősebb beszélő 58%-a).

A 4. táblázat mutatja a kitöltők földrajzi eloszlását. Összességében a három északkelet-magyarországi megye beszélőinek többsége inkább elutasítja a

¹⁴ A Magyar Nemzeti Szövegtárban a morfológiailag gazdagabb alakok például a következő gyakorisággal fordulnak elő: *melléje* (943), *mögéje* (193), *hozzája* (131).

névmási szerkezettel alkotott mondatok többségét. Az átlagok azonban mindhárom megye esetében egy viszonylag széles variációs skálát fednek. Jellemző, hogy az összes kitöltő közül az 5 legmegengedőbb beszélő csoportjába 3 hajdú-bihari is tartozik (akik közül egyik sem debreceni és mindhárman 30 év alattiak).

Megye	Beszélők száma	Átlagpontszám	Az összátlag (-0,54) feletti beszélők száma
Hajdú-Bihar	21	-0,62	8
Szabolcs-Szatmár-Bereg	10	-0,61	4
Borsod-Abaúj-Zemplén	8	-0,80	3
Egyéb	6	0,05	4

4. táblázat. *Az ítéletek átlaga földrajzi eloszlás szerint*

Összesen 6 olyan kitöltő volt, akik nem a 3 északkelet-magyarországi megyébe tartoznak. Figyelemre méltó, hogy ennek a 6 beszélőnek az átlaga jóval meghaladja az északkelet-magyarországiakat.

Amennyire indikatívnak lehet tekinteni ezeket az adatokat, úgy egyértelműen megfelelni látszanak a *vigyél veled esernyőt* szerkezet földrajzi elterjedtségével kapcsolatosan ismert adatoknak. Hegedűs (2012: 181) a vonatkozó nyelvjárási térképéhez fűzött magyarázatában megjegyzi, hogy a szerkezet a nyugati nyelvjárási régió sávjában jellemző leginkább, míg az ország keleti felében a *vigyél magaddal esernyőt* az egyedül elfogadott alak. Az ebben a cikkben ismertetett elemzésemből az következik, hogy ha a nyugati nyelvjárásokban jobban elfogadják a *vigyél veled esernyőt* szerkezetet, akkor általában véve a névmási szerkezetet is jobban el kell fogadják, mint az ország keleti felében. Abból pedig, hogy a fiatalabb beszélők keleten is megengedőbbek ezzel a szerkezettel, akár az is következhet, hogy a névmási szerkezet használata nyugatról keletre terjed a magyar nyelvjárásokon belül. Mindkét predikció érvényességét további kutatások tudják alátámasztani vagy cáfolni.

4. Összegzés

Ebben a cikkben az ún. **kígyós mondatok névmási szerkezetes megvalósulásának** az elfogadhatóságát vizsgáltam a mai magyar köznyelvben, egy elsősorban északkelet-magyarországi beszélőkkel elvégzett kérdőíves vizsgálat alapján. A köznyelv minden rétegében az anaforikus kódolás az elsődleges (28a), a beszélők egy része számára azonban a névmási kódolás is egy elfogadható, bár jelöltebb megoldásnak számít (28b).

- (28) a. *Láttam magam mellett egy kígyót.*
b. *Láttam mellettem egy kígyót.*

Egy korábbi tanulmányom (Rákosi 2010) alapján amellett érveltem, hogy a mind a két mondatot elfogadó beszélők számára a két szerkezet nem ekvivalens szemantikailag, és a névmási szerkezet minden fontos nyelvtani tulajdonsága levezethető abból a feltevésből, hogy a vonatkozó személyragozott viszonyjelölő egy grammatikalizálódott és a lexikonban külön kódolt birtokos szerkezettel rendelkezik.

Megmutattam, hogy a névmási szerkezet elfogadhatósága több tényező függvénye. Ezek a fajta mondatok akkor a legelfogadhatóbbak, ha a viszonyjelölőn megjelenő személyragozás mondatbeli 'előzménye' első személyű, ha a viszonyjelölő névutó, és ha a viszonyjelölő a bővítmény jelölete által meghatározott tágabb térre utal (29). A legrosszabbnak ítélt mondatok esetében az előzmény harmadik személyű, a viszonyjelölő névszórag, és az ezen megjelenő személyragozás által meghatározott individuum testéhez szorosabban kötődik az a tér, amire utalunk (30).

- (29) a. *Mi láttunk mellettünk valamit az út szélén.*
b. *Én nem láttam mellettem semmit.*
(30) a. *A lányok_i mindig visznek velük_i szájfényt.*
b. *Kati_i ledobta róla_i a ruhát.*

(29)-ben az a két mondat található, melyek a legjobban szerepeltek a kérdőíves felmérésben, míg (30)-ban a két legalacsonyabb pontszámot kapott mondat áll (lásd: Függelék).

A cikkben az adatoknak a generatív nyelvészetben szokásos diszkrét kategorizációját elméleti alapfeltevésként előfeltételeztem. Vagyis azt tettem fel, hogy egy adott mondat egy adott beszélő számára vagy elfogadható vagy nem.¹⁵ Az adatok általam előterjesztett birtokosi szerkezeti elemzésében ezt azzal lehet modellezni, hogy egy adott személyragozható viszonyjelölőnek van-e birtokosi tétele a lexikonban vagy nincs. A kérdőíves felmérés eredményei azonban ettől az alapvető ellentétől egy sokkal finomabb skálát mutatnak. Az ilyen jellegű empirikus tények jobban és elvszerűbben ragadhatók meg az olyan **sztochasztikus** nyelvtanokban, amelyet például az Lexikai-Funkcionális Nyelvtan egy kiterjesztett változatában Bresnan és Nikitina (2009) használnak az angol kéttárgyas mondatok elemzésére. Ebben a cikkben azonban elsődlegesen az volt a célom, hogy feltérképezem azokat a nyelvi jegyeket, amelyek befolyásolják a névmási szerkezet elfogadhatóságát. Ezek a jegyek szolgálhatnak egy későbbi finomabb elemzés kiindulási pontjával.

Szintén csak részben térképeztem fel a személyragozható viszonyjelölők birtokosi tulajdonságai és a névmási szerkezet elfogadhatósága közti általam

¹⁵ Így (30)-ban levő két mondatnak lényegében megcsillagozva kellene lennie.

feltett korrelációt. Az elemzéséből az is következik, hogy például az alábbi két mondat elfogadhatósága szorosan összekapcsolódik:

- (31) a. *Miért csak nekem van mellettem egy kígyó?*
 b. *Látom a kígyót mellettem.*

A 2.2 alrészben ugyanis amellettsérvvel, hogy a (31a) mondatban a részesesetű bővítmény jelenléte a névutó birtokosi jellegére utal, és ezt a birtokosi jelleget tekintem felelősnek (31b) esetleges elfogadhatóságáért is. Ennek a fajta korrelációnak a tesztelése szintén egy eljövendő tanulmány feladata lesz.

Összességében tehát azt állítom ebben a cikkben, hogy a névmási szerkezet azoknak a beszélőknek elfogadható, akik birtokosi szerkezetüként is tárolják a mentális lexikonukban az adott személyragozott viszonyjelölőt. Kérdés, hogy miért vannak ebben a tekintetben jelentős eltérések a beszélők között, vagyis, hogy miért tudnak egyes beszélők jobban, mások pedig kevésbé birtokosiként kezelni egyes névutókat vagy névszórágokat. A beszélők közti variációnak alapvetően három oka lehet, és mind a háromra találhatunk független motivációt a rendelkezésre álló adatokban.

Egyrészt feltehetjük, hogy az egyik ilyen mozgatóerő a szinkrón rendszerben az analógia: a ragozott viszonyjelölők morfológiája a birtokosival analóg, ezért egyes beszélők birtokosi szerkezetüként is kezelik őket. Ebben az esetben a birtokosi elemzés eloszlása a beszélők közt lényegében a dialektusoktól függetlenül random is lehet – ezt támasztja alá, hogy az északkelet-magyarországi dialektuson belül is viszonylag jelentős variációt találunk a beszélők közt.

Az esetleges dialektális variációnak alapvetően két oka lehet. Egyrészt elképzelhető, hogy a névmási szerkezet erőteljesebb jelenléte egy fajta kontaktjelenség az adott dialektusban. Amint a 3.3 alrészben tárgyaltuk, Hegedűs (2012: 181) alapján a *vigyél veled esernyőt* névmási szerkezet a nyugat-magyarországi dialektusokra jellemző leginkább, és ebben a régióban természetes lehet a német hatás szerepe. A németben csak harmadik személyben van külön visszaható névmás, első és második személyben a személyes névmás használatos visszaható funkcióban is, vö.:

- (32) a. *Hans_i sah eine Schlange neben sich_i.* **német**
 ‘Hans látott egy kígyót maga mellett.’
 b. *Ich sah eine Schlange neben mir.*
 ‘Láttam egy kígyót mellettem.’

A 3.2 alrészben láttuk, hogy a magyar névmási szerkezetet is jellemzi egy a német adatokkal rokonítható harmadik személyű megszorítás: harmadik

személyű előzmények esetén – különösen E/3 előzményeknél – a névmási szerkezet sokkal kevésbé elfogadható, mint első (és második) személyben.¹⁶

Másrészt Hegedűs (2012: 181) azt is megemlíti, hogy a *vigyél veled esernyőt* szerkezet felbukkan olyan archaikus nyelvjárásokban is, mint a moldvai csángók vagy a kórógyi magyarok nyelvezete. Egy ilyen archaikus jellemző lehet többek közt, ha ezekben a nyelvjárásokban a személyragozható viszonyjelölők még a mai köznyelvhez képest kevésbé grammatikalizálódtak, és így erősebben birtokosi jellegűek. Ebben az esetben viszont, az itt bemutatott érvelés szerint, azt is várjuk, hogy ezekben a nyelvjárásokban elfogadható a kigyós mondatok névmási szerkezetű változata. A *vigyél veled esernyőt* szerkezet itteni elfogadhatóságát ennek jeleként értékelem.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetet mondok azoknak (kollégáim, ismerőseim és a Debreceni Egyetem Angol Amerikai Intézetének diákjai), akik kitöltötték a kérdőíves felmérést; valamint Hegedűs Attilának, aki rendelkezésemre bocsájtott a megjelenés alatt lévő munkájából egy a cikk témájához fontos nyelvjárási térképet. Külön köszönöm a kézirat két névtelen bírálójának és É. Kiss Katalin szerkesztőnek a kéziratához fűzött értékes megjegyzéseiket. A végleges változatban fennmaradó esetleges hibákért vagy tévedésekért a felelősség természetesen engem terhel.

A cikk elkészítését részben az OTKA K 72983 számú kutatási projekt, részben pedig a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A TÁMOP projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Függelék: A teszt mondatai az értékelések átlaga alapján sorrendezve

SORSZÁM	A TESZTBEN SZEREPLŐ MONDATOK	ÁTLAG
1.	<i>Mi láttunk <u>mellettünk</u> valamit az út szélén.</i>	1,29
2.	<i>Én nem láttam <u>mellettem</u> semmit.</i>	0,98
3.	<i>Mi szépen letettük <u>mellénk</u> a picit az ágyra, hadd aludjon.</i>	0,89
4.	<i>Jánosék minden pénteken tartanak <u>náluk</u> házibulikat.</i>	0,69
5.	<i>A lányok láttak egy egeret <u>mellettük</u> a fűben, de nem ijedtek meg.</i>	0,56
6.	<i>Én húztam őt a szánkón <u>utánam</u>, ő meg csak jajgatott.</i>	0,47
7.	<i>A többiek szépen összepakoltak, de <u>én</u> csak ledobtam <u>mellém</u> a ruhákat.</i>	0,29
8.	<i>Én sosem tartok <u>nálam</u> házibulikat.</i>	0,18

¹⁶ A kontaktjelenség mellett a harmadik személyű megszorításnak lehet egy *egyetemes érvényű* funkcionális magyarázata is, melyet részletesebben tárgyal Haspelmath (2008) és Reuland (2008).

SORSZÁM	A TESZTBEN SZEREPLŐ MONDATOK	ÁTLAG
9.	<i>A munkások óvatosan letették <u>melljük</u> a gerendát.</i>	0,07
10.	<i>A többiek kocsival hazamentek, <u>mi</u> meg egy zsákban húztuk <u>utánunk</u> a zsákmányt.</i>	0,04
11.	<i>János lazán ledobta <u>mögé</u> a zacskót, pedig ott volt 5 méterre a kuka.</i>	-0,53
12.	<i>Na olyan aztán sosem lesz, hogy <u>mi</u> gyorsan lerúgjuk <u>rólunk</u> a takarót reggel.</i>	-0,53
13.	<i>A kőkorszaki vadászok itt egy csontszánkót húztak <u>utánuk</u>.</i>	-0,69
14.	<i><u>Én</u> sosem tartok <u>nálam</u> szájfényt.</i>	-0,73
15.	<i><u>Kati</u> ritkán tart <u>nála</u> házibulit.</i>	-0,78
16.	<i><u>András</u> látott <u>mellette</u> valamit a fűben.</i>	-0,87
17.	<i>A <u>rabló</u> ledobta a fegyvert <u>melléje</u>.</i>	-0,87
18.	<i>Kati egy óra alatt sem bírt felkelni, <u>én</u> meg egyszerűen lerúgtam <u>rólam</u> a takarót.</i>	-0,89
19.	<i><u>Az idegen</u> odahúzta <u>hozzá</u> a postáskisasszonyt, és megcsókolta.</i>	-1,02
20.	<i>János odahúzta <u>hozzája</u> a zsákot, és kinyitotta.</i>	-1,02
21.	<i>Mielőtt felemelte a kezét, a <u>rabló</u> ledobta a fegyvert <u>mellé</u>.</i>	-1,11
22.	<i>Mivel nagyon zavarta, János ledobta <u>mögéje</u> a nadrágtartót.</i>	-1,11
23.	<i>A hölgy húzta <u>utána</u> a bevásárlókocsit, és véletlen a sarkon összetört egy tévét.</i>	-1,13
24.	<i><u>Mi</u> vigyünk <u>velünk</u> valami ennivalót?</i>	-1,36
25.	<i>A lányok ledobták <u>róluk</u> a ruhát, és gyorsan bementek a szaunába.</i>	-1,40
26.	<i>János sosem visz <u>vele</u> senkit ezekre az utakra.</i>	-1,40
27.	<i><u>Kati</u> mindig tart <u>nála</u> szájfényt.</i>	-1,44
28.	<i><u>Én</u> nem viszek <u>velem</u> esernyőt, minek?</i>	-1,47
29.	<i>A lányok mindig visznek <u>velük</u> szájfényt, ha kirándulnak.</i>	-1,51
30.	<i><u>Kati</u> ledobta <u>róla</u> a ruhát, és fejest ugrott a vízbe.</i>	-1,69

Hivatkozások

- Asbury, Anna 2008. *The morphosyntax of case and adpositions*. PhD disszertáció. University of Utrecht.
- Bartos Huba 1999. *Morfoszintaxis és interpretáció: A magyar inflexiók jelenségek szintaktikai háttere*. PhD disszertáció. Budapest. ELTE.
- Bresnan, Joan–Nikitina, Tatiana. 2009. The Gradience of the Dative Alternation. Uyechi, Linda–Wee, LianHee (eds.): *Reality Exploration and Discovery: Pattern Interaction in Language and Life*. Stanford. CSLI Publications. 161–184.
- Dékány Éva 2009. The nanosyntax of Hungarian postpositions. Svenonius, Peter–Ramchand, Gillian–Starke, Michal–Taraldsen, Knut Tarald (eds.): *Tromsø Working Papers on Language and Linguistics: Nordlyd 36 (1). Special issue on Nanosyntax*. University of Tromsø. 45–71.
- Dékány Éva 2011. *A profile of the Hungarian DP. The interaction of lexicalization, agreement and linearization with the functional sequence*. PhD disszertáció. University of Tromsø.
- den Dikken, Marcel–Lipták, Anikó–Zvolenszky, Zsófia 2001. On inclusive reference anaphora: new perspectives from Hungarian. Megerdoomian, Karine–Bar-el, Leora Anne (eds.): *WCCFL 20 Proceedings*. Somerville, MA. Cascadia Press. 137–149.
- Faltz, Leonard 1985. *Reflexivisation: A study in universal syntax*. New York. Garland.
- Haspelmath, Martin 2008. A frequentist explanation of some universals of reflexive marking. *Linguistic Discovery* 6 (1): 40–63.
- Hegedűs Attila. 2012. *A vonzatosság a magyar nyelvjárásokban*. Budapest–Piliscsaba. Szent István Társulat.
- Hegedűs Vera 2011a. Ómagyar anaforák, reflexivitás és a kötéselmélet. É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. Budapest–Piliscsaba. Szent István Társulat. 179–190.
- Hegedűs Vera 2011b. *The grammaticalization of postpositions in Old Hungarian*. Kézirat. Budapest. Magyar Tudományos Akadémia, Nyelvtudományi Intézet. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/024_hegedus_digs_kezirat.pdf
- É. Kiss Katalin 1998. Verbal prefixes or postpositions? Postpositional aspectualizers in Hungarian. de Groot, Casper–Kenesei István (eds.): *Approaches to Hungarian 6*. Szeged. JATE. 123–148.
- É. Kiss Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge. CUP.
- Maráczy László 1989. *Asymmetries in Hungarian*. PhD disszertáció. Rijksuniversiteit Groningen.
- Rákosi György 2010. On snakes and locative binding in Hungarian. Butt, Miriam–King, Tracy Holloway (eds.): *Proceedings of the LFG '10 Conference*. Stanford. CSLI Publications. 395–415.

- Rákosi György 2011. Összetett visszaható névmások a magyarban. Bartos Huba (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIII.* Budapest. Akadémiai Kiadó. 351–376.
- Rákosi György–Laczkó Tibor 2011. Inflecting spatial Ps and shadows of the past in Hungarian. Butt, Miriam–King, Tracy Holloway (eds.): *Proceedings of the LFG '11 Conference.* Stanford. CSLI Publications. 440–460.
- Reinhart, Tanya–Eric Reuland 1993. Reflexivity. *Linguistic Inquiry* 24 (4): 657–720.
- Reuland, Eric 2008. Anaphoric dependencies: How are they encoded? Towards a derivation–based typology. König, Ekkehard–Gast, Volker (eds.): *Reciprocals and Reflexives. Theoretical and Typological Explorations. Trends in Linguistics 192.* Berlin/New York. Mouton de Gruyter. 499–556.
- Rooryck, Johan–Van den Wyngaerd, Guido 2007. The syntax of spatial anaphora. Bašić, Monika és mtásai (eds.): *Tromsø Working Papers on Language and Linguistics: Nordlyd 34.2.* Tromsø. CASTL. 33–85.
- Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók. Első kötet.* Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.
- Simonyi Zsigmond 1892. *A magyar határozók. Második kötet.* Budapest. Magyar Tudományos Akadémia.
- Surányi Balázs 2009a. Adpositional preverbs, chain reduction, and phases. den Dikken, Marcel–Vago, Robert M. (eds.): *Approaches to Hungarian 11.* Amsterdam. John Benjamins. 217–250.
- Surányi Balázs 2009b. “Incorporated” locative adverbials in Hungarian. É. Kiss Katalin (ed.): *Adverbs and adverbial adjuncts at the interfaces.* Berlin. Mouton de Gruyter. 39–74.

Rákosi György
Debreceni Egyetem BTK
Angol–Amerikai Intézet
rakosigy@hotmail.com

Gyenge pontok a paradigmában: a múlt idő alakváltozatai

Rebrus Péter

1. Bevezetés

Az alábbi írásban a nyelvtan egy általános problémájával, az alakváltozatok (variációk) megjelenésével foglalkozunk egy magyar nyelvű jelenségen, a múlt idő toldalékolásán keresztül. A problémához kapcsolódó általános kérdések a következők: (i) hol jelentkeznek az alaktani/fonológiai változatok, illetve (ii) van-e kapcsolat a paradigma egyéb jellemzői és a váltakozást mutató alakok között? Esetünkben konkrétan ez a következő két kérdést veti fel: (a) van-e szabályosság a főszabálytól eltérő múlt idejű alakok között, és (b) véletlenszerű-e a múlt idejű alakváltozatok megjelenése?

A tanulmány szerkezete a következő: a következő, 2. részben a múlt idő formai jellemzőit foglaljuk össze, a 3. részben foglalkozunk a tanulmány tulajdonképpeni témájával, a *t/d*-végű ige-tövek múlt idejére vonatkozó megfontolásokkal, az utolsó, 4. részben pedig megvizsgáljuk, hogy a *t/d*-végű tövekre vonatkozó elemzés összefüggésbe hozható-e ezen tövek körében mutatkozó variációkkal.

2. A múlt idő morfofonológiája

A múlt idő jelölője kötőhangzó nélkül (*-t*, *-tt*) vagy kötőhangzóval (*-ott*, *-ett* vagy *-öt*) jelenhet meg. A kötőhangzó nélkül toldalékolt alakokat **direkt** alakoknak, a kötőhangzós alakokat **indirekt** alakoknak fogjuk hívni. Az, hogy a múlt idő jelölője rövid *-t* vagy hosszú (gemináta) *-tt* mássalhangzót tartalmaz, attól függ, hogy előtte mássalhangzó vagy magánhangzó áll-e. Hosszú *-tt* állhat direkt és indirekt alakokban is: az első esetben a (szabad vagy kötött) *t* magánhangzóra végződik (pl. *ve-tt*, *lő-tt*); a második esetben a magánhangzó kötőhangzóban

realizálódik (*lép-ett, fűrd-ött, iv-ott*).¹ A rövid *-t* mássalhangzós alakok kötelezően direkt alakok, hiszen csak ebben az esetben állnak mássalhangzó után (pl. *kér-t, vár-t*). Az alábbi táblázat ezt mutatja.

(1) A múlt idő jelölőjének változatai

	rövid	hosszú
direkt	kér- t kér- t -e	lő-tt lő-tt-e
indirekt	--	edz- <u>ett</u> edz- <u>ett</u> -e

A múlt időjel azonban nem csak szóvégi pozícióban állhat, hanem utána szám/személyjelölő (röviden személyrag) is szerepelhet. Az egyszerűség kedvéért a továbbiakban a személyrag nélküli (egyes szám 3. személyű indefinit) alakokat *alpalak*nak, a többit *személyragos alak*nak fogjuk hívni. Az, hogy egy adott alakban a múlt idő direkt vagy indirekt toldalékolású, függ az adott igétől és attól, hogy az adott alak alpalak vagy személyragos alak-e. Ezt mutatja az alábbi táblázat, ahol az adott igék összes alakja szerepel minden szám/személyben mind definit, mind indefinit alakban.

(2) A múlt idejű alakok teljes paradigmája

	E.1	E.2	E.3	T.1	T.2	T.3	E.1.obj2
i. kér	kér- t -em	kér- t -él	kér- t	kér- t -ünk	kér- t -etek	kér- t -ek	kér- t -elek
	kér- t -em	kér- t -ed	kér- t -e	kér- t -ük	kér- t -é-tek	kér- t -é-k	
ii. lép	lép- t -em	lép- t -él	lép- <u>ett</u>	lép- t -ünk	lép- t -etek	lép- t -ek	lép- t -elek
	lép- t -em	lép- t -ed	lép- t -e	lép- t -ük	lép- t -é-tek	lép- t -é-k	
iii. edz	edz- <u>ett</u> -em	edz- <u>ett</u> -él	edz- <u>ett</u>	edz- <u>ett</u> -ünk	edz- <u>ett</u> -etek	edz- <u>ett</u> -ek	edz- <u>ett</u> -elek
	edz- <u>ett</u> -em	edz- <u>ett</u> -ed	edz- <u>ett</u> -e	edz- <u>ett</u> -ük	edz- <u>ett</u> -é-tek	edz- <u>ett</u> -é-k	

A fenti (2) táblázat az összes toldalékolási típust tartalmazza. Látható, hogy egy adott fő személyragos alakjai mind ugyanúgy viselkednek: vagy mind direkt vagy mind indirekt toldalékolásúak, azaz ez a tulajdonság nem függ a személyrag típusától. Bizonyos igéknél az alpalak illeszkedik a személyragos mintához: a személyragos alakokhoz hasonlóan direkt (2i) vagy indirekt (2iii). Az igék egy részénél azonban az E.3 indefinit alak (az ún. alpalak) indirekt toldalékolást (pl. *lép-ett*), az összes többi (személyragos) alak viszont direkt (pl. *lép-t-em*), ez a "közbenső" típus tehát szám/személy/definitégtől függő allomorfiát mutat (l. 2ii). A múlt idő allomorfiájának viselkedése szempontjából tehát kétféle toldalékosztályt különböztethetünk meg: az *alpalakot* és a

¹ A magánhangzóra végződő tövekkel -- és így a *-tt* alternánssal -- ebben a cikkben nem foglalkozunk.

személyragos alakot, és háromféle tőosztályt, 1. (2i-iii). Abondolo 1988 nyomán ezt a három tőosztályt 1., 2. és 3. foknak fogjuk hívni. A releváns csoportokat az alábbi (3) ábra mutatja (a direkt alakok cellái ki vannak emelve szürkével).

(3) Ragozási fokok

Fok	Alapalak	Személyragos alak
①	direkt (<i>kér-t</i>)	direkt (<i>kér-t-em kér-t-e kér-t-ünk</i> stb.)
②	indirekt (<i>lép-ett</i>)	direkt (<i>lép-t-em lép-t-e lép-t-ünk</i> stb.)
③	indirekt (<i>edz-ett</i>)	indirekt (<i>edz-ett-em edz-ett-ünk</i> stb.)

A fentiekkel kapcsolatos központi kérdés, hogy mely igék mely fokba tartoznak; pontosabban az alábbi kérdések merülnek fel: (a) milyen fő szabályosságok állapíthatók meg, és mi motiválja ezeket, (b) az ezektől való eltérések és variációk/hezitációk mutatnak-e rendszerszerűséget vagy teljesen véletlenszerűek, és (c) miért nincs elméletileg lehetséges 4. fok, amelyben az alapalak direkt, a személyragos alak viszont indirekt: pl. egy hipotetikus *zér* igével: *zér-t, zér-ett-él*.

A fő szabályosságok a következők: az 1. fokba főleg a magánhangzó + koronális szonoráns mássalhangzó (-VR) szekvenciákra végződő tövek tartoznak, a 2. fokba a magánhangzó + egyéb mássalhangzó (-VP) végződők, a 3. fokba pedig főleg a két mássalhangzó (vagy hosszú mássalhangzó) végződők. A toldalékolás motiváltsága a szakirodalom szerint a jólformált szótagszerkezeten / fonotaktikán alapul: abban az esetben van direkt toldalékolás, amikor az adott tövéggel a *t* szegmentum az adott környezetben fonológiailag jólformált szekvenciát alkot. Az alábbi (4) táblázat ezt foglalja össze (a jólformált szekvenciák szürkével ki vannak emelve, ezeknek a celláknak felelnek meg a direkt alakok):

(4) Ragozási fokoknak megfelelő igei tövégek

Fok	Tővég		Példa	Feltételezett motiváció	
	CV-váz	C minősége		szóvég	szó belseje
①	-VC	koronális szonoráns	-VR: r l j n ny	OK -VRt#	OK -VRtV-
②		egyéb C	-VP: m v f s sz z p b k g t d gy	* -VPt#	OK -VPtV-
③	-CC	(bármilyen)	-CC: ng gg dz cc jz nl Ct Cd ...	* -VCct#	* -VCctV-

A részletes elemzés bemutatása itt nem lehet célunk, annyit azonban szeretnénk jelezni, hogy a fenti típusú magyarázat nem teljes: több esetben képtelen pontosan megjósolni a direkt toldalékolás teljes mintáját, egyes szisztematikus eseteket kivételekként kell megjelölni. Az egyik ilyen eset a *t/d*-végű tövek (a T-igék) esete, melyekről lentebb részletesebben szólnunk.² Az alábbi (5) ábra a három főbb csoporthoz képest mutatja a *Vd*-, *Vt*- és *Cd*-, *Ct*-végű igék viselkedését. A (4) ábrában bemutatott főbb osztályokhoz (-VR, -VP, és -CC-tövek) képest a *Vd*, *Vt* és *Cd*-tövek nem egységesen viselkednek. Az elvárt viselkedés a következő lenne: *Vd* / *Vt*: 2. fok; *Cd* / *Ct*: 3. fok. Ezzel szemben a *Vd*-tövek egy része 1. fokú, a *Vt*-tövek egy része 3. fokú, és a *Cd*-tövek egy része viszont 2. fokú (ezek a főszabálynak nem megfelelő alakok az (5) táblázatban (!)-vel van megjelölve). A következő részben azt vizsgáljuk, hogy ezeknek a "kivételesnek" tekintett alakoknak a viselkedése milyen rendszerszerűséget mutat, és ennek milyen magyarázata lehetséges.

² Más notórius ellenpéldák: a *nyt* szóvég nem megengedett monomorfemikusan, mégis ilyennek kell tekinteni, hiszen a *ny*-végűek direkt múlt idejűek (pl. *hányt*, *hunyt*); a *st*, *sz* viszont megengedett szóvégen, az ilyen múlt idejű direkt alakok azonban mégsem jólformáltak (pl. *ásott*, *veszett*).

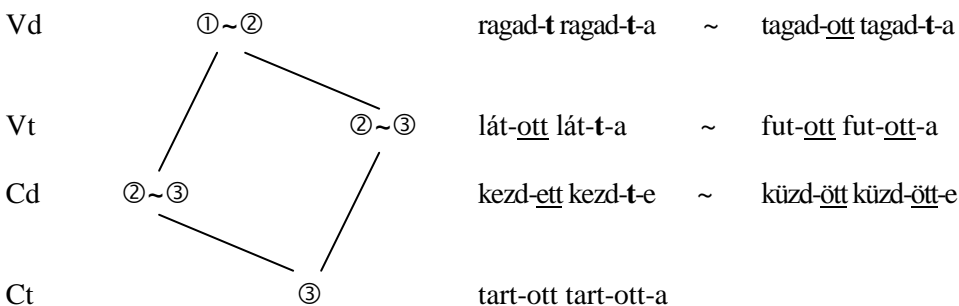
(5) A T-végűek és a "főszabályok"

Tővég	Fok	Alapalak	Személyragos alak
VR	①	kér-t	kér-t-ek
Vd		ragad-t (!)	ragad-t-ak
	②	tagad-ott	tagad-t-ak
VP		lép-ett	lép-t-ek
Vt		lát-ott	lát-t-ak
	③	fut-ott	fut-ott-ak (!)
Cd	②	kezd-ett	kezd-t-ek (!)
		küzd-ött	küzd-ött-ek
CC	③	edz-ett	edz-ett-ek
Ct		tart-ott	tart-ott-ak

3. A d/t-végű tövek

Az alábbiakban összefoglaljuk a T-tövek múlt idejére vonatkozó megfigyeléseket. Ha a különböző T-tövek fokait tekintjük, akkor ezeket az alábbi (6) részbenrendezésként ábrázolhatjuk: a *Vd*-tövek lesznek legfelül, mert ezek az foka 1. vagy 2., a *Vt*- és *Cd*-tövek ennél lejjebb vannak rendezve, mert fokuk 2. vagy 3.; a *Ct*-tövek lesznek legalul, mert egységesen 3. fokúak. (a *Vt*- és *Cd*-tövek egymáshoz képest nincsenek rendezve, mert mindkét típus 2. vagy 3. fokúként viselkedik.) A rendezésben felülről lefelé haladva csökken a direkt toldalékolás lehetősége (és ezzel együtt nő az indirekt toldalékolásé).

(6) A T-igék négy csoportjának részbenrendezése fokok alapján

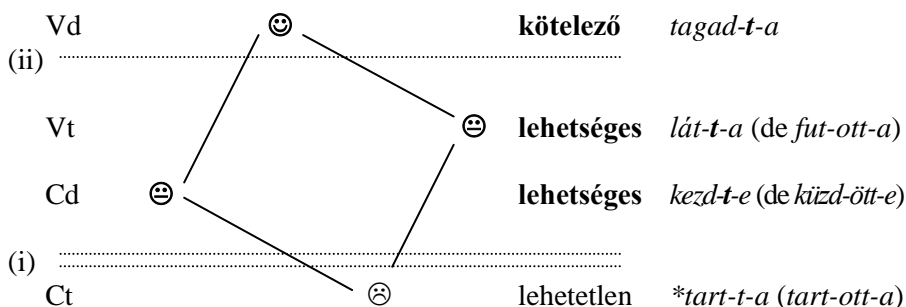

A fenti ábrában a fokok egyszerre mutatják a személyragos és az alapalakok viselkedését. Tekintsük most ezeket külön-külön: az alábbi (7) ábrában először a személyragos alakok (7a), majd az alapalakok (7b) alapján van a (6)-beli

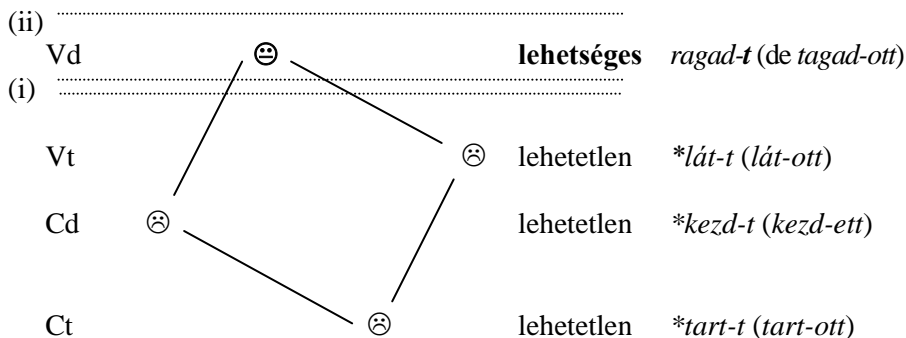
részbenrendezés megadva. A csomópontokat tipizáltuk és kis ikonokkal jelöltük abból a szempontból, hogy az oda tartozó ige-tövek direkt toldalékolása kötelező (☺), lehetséges, de nem kötelező (☹), illetve lehetetlen (⊗). Látható, hogy a három típus a részbenrendezéssel korrelál: felülről lefelé haladva csökken a direkt toldalékolás lehetősége. A (7a) ábrában a legfelső csomópontoz tartozó ige-k (Vd-tövek) mindegyike kötelezően direkt, a két közbenső csomópontok (Vt- és Cd-tövek) tartalmaznak direkt toldalékolt alakokat, de vannak indirekt (kötőhangzós) alakok is; a legalsó csomópontoz sorolt típusban (Ct-tövek) viszont kizárólag indirekt alakok vannak. Hasonlóan az alapalakban (l. 7b) is legalul állnak a kötelezően indirekt toldalékolású típusok (itt a négyből három típus ilyen), és az egyetlen típus, ahol egyáltalán lehetséges (de nem kötelező) a direkt toldalékolás. A csomópontok viselkedése alapján így a részbenrendezésekhez két **küszöböt** rendelhetünk: (i) ami fölött levő típusokban lehetséges a direkt toldalékolás, és (ii) ami alatt levőekben lehetséges az indirekt toldalékolás -- a (7a,b) ábrákban kétszeres szaggatott, illetve egyszeres szaggatott vonallal jelölve.

(7) A T-igék direkt toldalékolása

a. személyragos alak

b. alapalak

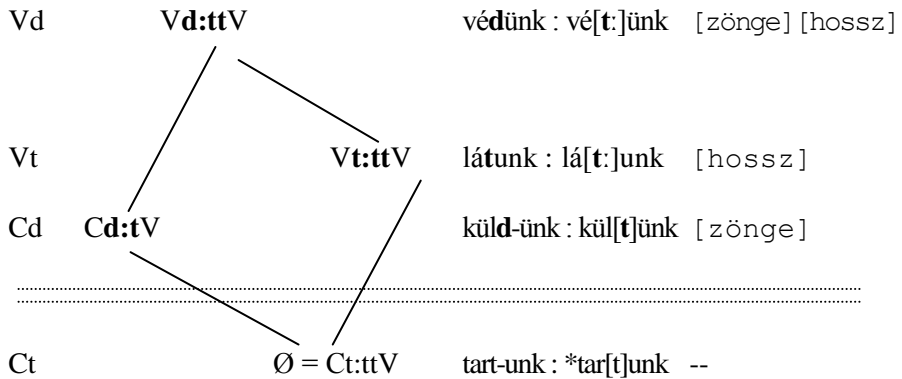
Felmerül a kérdés, hogy mi motiválja a fenti részbenrendezéseket. Trón–Rebrus 2004 szerint direkt toldalékolás akkor lehetséges, ha a jelen és a múlt idejű alak közötti *percepció*s *kontraszt* elég nagy, másképpen a [JELEN:MÚLT] morfoszintaktikai/szemantikai kontrasztnak megfelelő formai kontraszt egy küszöb fölött van. A formai kontraszt megállapítása egy ún. *percepció*s *megkülönböztethetőség*i skála (Steriade 2001) alapján történik: a fonológiai/fonetikai jegyeknek ez a környezetfüggő sorrendezése azon alapul, hogy mely és hány jegy milyen környezetben áll szemben egymással. Az elméletből esetünkben két dolog játszik szerepet: egyrészt több jegy szembenállása triviálisan nagyobb percepciós kontrasztot eredményez, másrészt a mássalhangzó-kontrasztok -- kevés kivétellel -- magánhangzó előtti helyzetben a legnagyobbak, és minden más helyzet (frázisvégi, mássalhangzó előtti) ehhez képest gyengíti a kontrasztot.

Ha a fenti megfontolásokat a T-igékre alkalmazzuk, pontosan a (7) informális részbenrendezést fogjuk kapni. A *Vd*-végű tövek direkt toldalékolása esetén a jelen idejű és a múlt idejű alakok között a kontraszt a jelen idejű alak [d] tövége és a múlt idejű alak gemináta [t:]-je között áll fenn a tövégi *d* zöngétlenedése és geminálódása miatt: pl. szóvégen *ragad* : *raga*[t:], illetve szón belül *védem* : *vé*[t:]*em*, azaz itt a [JELEN : MÚLT] morfoszintaktikai/szemantikai kontraszt a **rövid zöngés** alveoláris zárhang ([d]) : **hosszú zöngétlen** alveoláris zárhang ([t:]) formai kontrasztban nyilvánul meg. A kontrasztív fonológiai jegyek ennél fogva a [zöngé] és a [hossz] lesznek.³ A *Vt*-végű igéknél ez a kontraszt már csak a hosszúságban nyilvánul meg: pl. *látunk* : *lá*[t:]*unk*. A *CT*-végű tövek esetében a tövégi potenciális gemináta helyett fonotaktikai okokból csupán rövid [t] áll; ennek következményeként a *Cd*-tövek direkt múlt idejét csak a zöngétlenség mutatja (pl. *küldünk* : *kül*[t:]*ünk*), a *Ct*-végű tövek esetén viszont egy -- a direkt toldalékolás lehetetlensége miatt -- hipotetikus direkt alakban nem lenne semmilyen formai kontraszt, pl. *tart-unk* : **tar*[t:]*unk*. A kontrasztív jegyek így mindegyik felsorolt típusban különböznek, halmazként megadva: {[zöngé], [hossz]}, {[zöngé]}, {[hossz]} és Ø (üres halmaz). Ez a négy jegyhalmaz tartalmazási viszonyai alapján ugyanazt a részbenrendezést adja, amit eddig informálisan feltételeztünk. Az alábbi (8a,b) ábrák ezt mutatják, a kettős szaggatott vonal itt is azt a küszöböt mutatja, amely fölött lehetséges a direkt toldalékolás, alatta viszont nem.

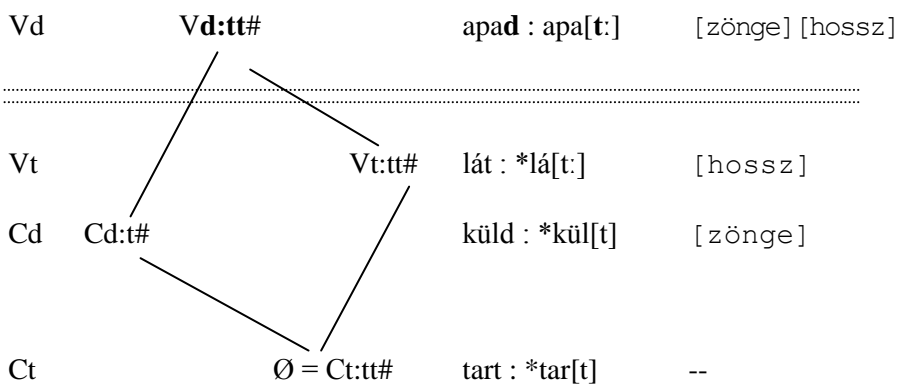
³ Természetesen a személyragos esetben nem mindig ugyanaz a szóvégi szekvencia szerepel a jelen idejű és a múlt idejű alakban, ezek eltérhetnek allomorfia miatt (pl. *lépsz* : *léptél*, *lépnek* : *léptek*, *lépjük* : *léptük*) vagy a kötőhangzó miatt (*léptek* : *léptetek*, *kapod* : *kaptad*). Azaz itt a formai kontrasztot nem kizárólag a tövégi mássalhangzó és a -t- múltidőjel adja.

(8) Részbenrendezések a direkt alak kontrasztív jegyei alapján

tővég kontrasztok rendezve példa jegyek
 a. személyragos alak (prevokális kontraszt)

b. alpalak (szóvégi kontraszt)

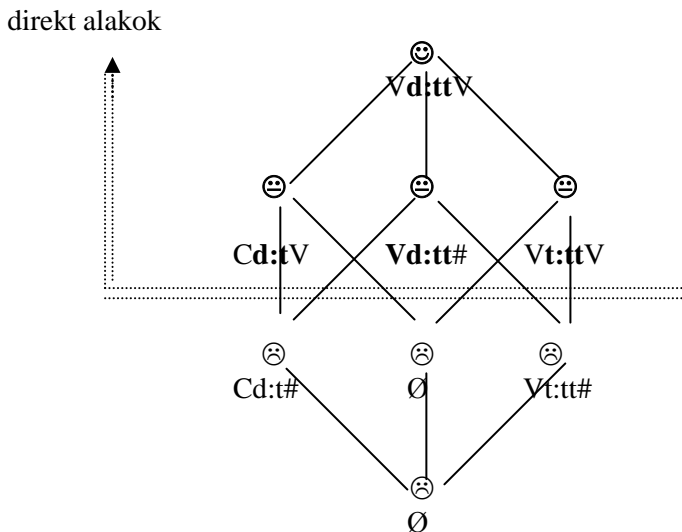

A fentiekből látható, hogy a személyragos esetben a direkt toldalékolás küszöbe lejjebb van, mint az alpalak esetén: míg az előző esetben (8a) a felső három típusnál létezik direkt alak, addig az utóbbinál (8b) csak a legfelső típusban. Vajon ez véletlen vagy erre is tudunk adni magyarázatot? Trón--Rebrus 2004 szerint ez is a megkülönböztetethezőséggel függ össze: ahogyan korábban említettük, a zárhangok megkülönböztetethezősége nagyobb magánhangzó előtt, mint más környezetekben⁴. Így a szóvégi kontraszt (amely potenciálisan frázisvégi vagy mássalhangzó előtti) mindig gyengébb lesz mint a szóbelseji (amely a kötőhangzók miatt mindig magánhangzó előtti). Ezt legkönnyebben

⁴ A szóvég statisztikailag ilyen más környezetnek tekinthető: vagy fonológiai frázisvég, vagy ha azonos frázisban további szavak állnak utána, akkor mássalhangzó vagy magánhangzó előtti attól függően, hogy a rákövetkező szó mivel kezdődik.

egy térbeli ábrával tudjuk ábrázolni, amely úgy jön létre, hogy a (8a) és (8b) ábrát egymás alá helyezzük. Az alábbi (9) ábra mutatja ezt a 8 elemű teljes halmazrendszert, amelyet 3 tulajdonság (a két fonológiai jegy és a jobboldali környezet) határoz meg. A küszöb ekkor a felső 4 típust -- ahol a direkt alakok lehetségesek -- választja el az alsó 4 típustól -- ahol a direkt alakok nem lehetségesek.

(9) Kontrasztok szó belsejében és szóvégen

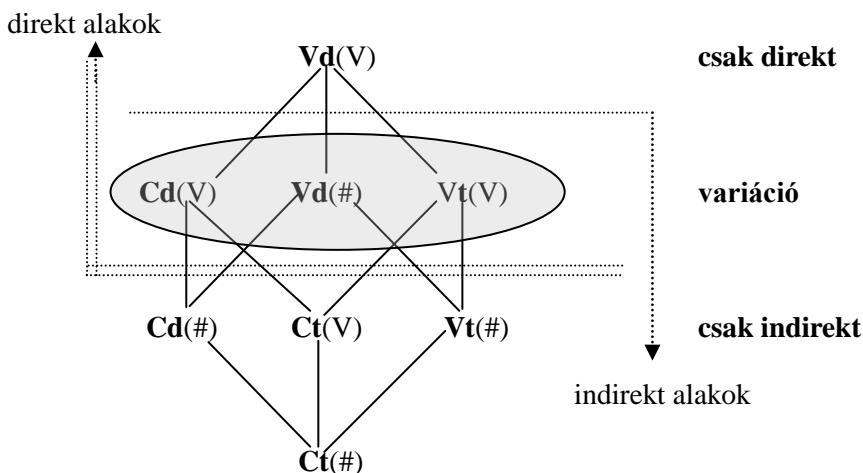

A fentiek alapján már válaszolni tudunk néhány korábbi kérdésünkre: a T-igék viselkedése nem teljesen véletlenszerű: jól leírható a fonológiai kontraszterősségen alapuló magyarázattal. Az, hogy egy T-ige melyik fokba tartozik, alapvetően három dolog dönti el: az igevég zöngessége (*t* vagy *d*-végű-e), az igevég CV-szerkezete (VC vagy CC-végű-e), és a múlt időjel jobboldali környezete (alapalak vagy személyragos alak-e). Másik kérdésünk az volt, hogy miért nem lehetséges egy hipotetikus 4. fok, amelyben az alapalak direkt (pl. *zér-t*), a személyragos alak indirekt (pl. *zér-ett-ünk*). Ebben az esetben ugyanis az alapalakbeli szóvégi kontraszt esetében elérhetővé válik a direkt alak, a személyragos alak esetében viszont nem. Ez utóbbi azonban mivel mássalhangzó előtti, nagyobb kontrasztot adna; azaz a kontrasztok rendezésében egy feljebb álló típusra elérhetetlen lenne a direkt toldalékolás, míg egy lejjebb állóra elérhető lenne. Ez szemben áll azzal az intuíciónkkal, hogy a direkt toldalékolással elérhető típusok a részbenrendezésre nézve **felülről zártak**. Egy további kérdés volt, hogy a variálódó típusok és tövek viselkedésében találunk-e szabályosságokat. A következő részben ezt vizsgáljuk.

4. Variáció d/t-végű tövek esetén

Ahogy a (7) ábránál láttuk, a T-igék egyes típusainál a direkt toldalékolás csak a tövek egy részére terjed ki: egyazon típuson belül egyes tövek direkt, más tövek indirekt toldalékolásúak. Ezekben a típusokban valamilyen további tényező határozza meg, hogy a tő direkt vagy indirekt toldalékolású lesz-e. Három ilyen típust találunk: a $Vd(\#)$ -igék, a $Cd(V)$ -igék és a $Vt(V)$ -igék -- itt a (#) és a (V) az alapalakot, illetve a személyragos alakot jelöli. Két kérdés merül fel: (i) motiválható-e az a tény, hogy éppen ezek a típusok variálódnak, és (ii) van-e szabályosság abban, hogy a típusokon belül mely igék direkt, és mely igék indirekt toldalékolásúak. Mindkettőre igen a válasz: (i) az alábbi (10) ábra a variálódó típusokat mutatja: ezek a kontraszt-erősségi skálán a **közepes erősségű kontrasztot** mutató típusok, amelyek nem a legnagyobb kontrasztot mutatják (ez a legfelső $Vd(V)$ -típus), de nem is olyan alacsonyok, hogy ne lenne esetükben a direkt alak elérhető. Azaz itt is a már bemutatott két küszöb él: a (10)-ben kétszeres szaggatott vonallal jelölt direkt küszöb, amely fölfelé zárt (azaz ezek felett lehetséges a direkt alak), és az egyszeres szaggatott vonallal jelölt indirekt küszöb, amely lefelé zárt (azaz ezek alatt lehetséges az indirekt alak). Ami ezek közé esik, az **típusvariációt** mutat.

(10) A variálódó típusok helye

Visszatérve a fenti (ii) kérdésre, a tőtípuson belüli változatok motivációja sokféle lehet. morfológiai, fonológiai és használati tényezőknek is szerepe lehet. **Morfológiai** tényező például, hogy a $Vd(\#)$ -típusban azok a tövek direkt toldalékolásúak, amelyekben az ige az *-ad/-ed* mediális képzővel van ellátva (*ragad-t*, *marad-t*, *éled-t* stb.) -- ezen alakoknak tipikusan van *-aszt/-eszt* képzős párjuk (*ragaszt*, *marasztal*, *éleszt* stb.). A többi alak indirekt toldalékolású (pl. *ad-ott*, *okád-ott*, *esküd-ött*, *tagad-ott*). Ugyancsak morfológiai faktor a $Vt(V)$ -típusban az, hogy az *-ít*-képzősök kötelezően indirektek: pl. *tanít-ott-a*, *fűt-ött-e*

vs. *lát-t-a*, *ugat-t-a*. **Fonológiai** hatást találunk ugyancsak a Vt(V)-típusban: a többszótagú tövek (ha az előző hatás nem érvényesül), akkor indirektek: *ugat-t-a*, *adogat-t-a* vs. *hat-ott-a*, *süt-ött-e*. Ebben a típusban egy harmadik, **gyakorisági** hatás is érvényesül: a gyakori egyszótagos alakok lehetnek direkttek: pl. *lát-t-a* vs. *tát-ott-a*. Ugyancsak a gyakoriság a perdöntő a Cd(V)-típusban: *küld-t-e*, *kezd-t-e*, *mond-t-a*, *hord-t-a* vs. *old-ott-a*, *áld-ott-a*, *küzd-ött-e*, *mosd-ott-am*. Összefoglalva tehát típusvariációt azok a típusok mutatnak, ahol a direkt toldalékolásra vonatkozó jelen:múlt kontrasztnak megfelelő formai kontraszt-erősség közepes. Ezen túl az, hogy a variálódó típuson belül egy adott tő mely mintának engedelmeskedik, sok különféle faktor kölcsönhatásának eredménye lehet, mely faktorok a nyelvben más morfofonológiai jelenségeknél is szerepet játszanak.

A típusvariáció vizsgálata mellett érdemes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy az egyes tövek közül melyek azok, amelyeknek kétféle (direkt és indirekt) változataik is léteznek. Ezek az **individuális variációk** lehetnek dialektálisak, szociolektálisak, kötődhetnek regiszterhez vagy lehetnek akár szabad variációk is. A megfigyelés az, hogy itt is pontosan ugyanazokban a közbenső esetekben van gyakori variáció, amelyekben a típusvariáció előfordul. Nyelvjárási alakok mint pl. %*süt-t-e*, %*fut-t-am*, %*tanít-t-ak*, és %(*meg*)*ragad-t (engem)*, %*tagad-t* a köznyelvi alakok fokához (3., illetve 2. fok) képest lejjebbi fokot mutatnak (2., illetve 1. fok). Az olyan szociolektális, illetve emelkedett regiszterben létező alakok mint %*mond-ott-a*, %*küld-ött-e* stb. alakok meg éppen felfelé térnek el a köznyelvi foktól (2. helyett 3. fok). Egyes ritka alakoknál a beszélők hezitálnak a direkt és indirekt alak között, pl. *kérde*%*kérdette*, *mosd**tam*%*mosdottam*. Ezek a "bizonytalanságok" a variálódó típusokban annak a jelei, hogy az adott alakokra mindkét minta erősen hat, és a fentebb leírt morfológiai, fonológiai és gyakorisági faktorok hatása nem kizárólagos.

Összefoglalva, a nem köznyelvi alakok megjelenése az adott tőtípuson belüli minta homogenizációjára irányul. Az individuális variációk helye így a **paradigmatikus minták határán** van. Ez a megfigyelés egybeesik Rebrus–Törkenczy (2011) és Kálmán és mtsai (megj. alatt) megállapításaival, amely szerint a **variációk helye a paradigmaticusan gyenge** (instabil) helyzet. Ezek azok a helyek, amelyekben egy alakra közel azonos erősségű ellentétes paradigmaticus hatások állnak fenn.

Hivatkozások

- Abondolo, Daniel 1988. *Hungarian Inflectional Morphology*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kálmán László–Rebrus Péter–Törkenczy Miklós megj. alatt. Possible and impossible variations. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter–Ladányi Mária (szerk.): *Current Issues in Morphological Theory: (Ir)regularity, Analogy and Frequency*. John Benjamins. Amsterdam.

- Rebrus Péter–Törkenczy Miklós 2011. Paradigmatic variation in Hungarian. In: Laczkó Tibor–Catherine O. Ringen (szerk.): *Approaches to Hungarian* 12. John Benjamins. Amsterdam. 135-162.
- Steriade, Donca 2001. The Phonology of Perceptibility Effects: the P-map and its consequences for constraint organization. Kézirat. UCLA.
- Trón Viktor – Rebrus Péter. 2004. Re-presenting the Past. In: Christopher Piñón–Siptár Péter (szerk.): *Approaches to Hungarian* 9. Akadémiai Kiadó. Budapest. 303-328.

Rebrus Péter
MTA Nyelvtudományi Intézet
rebrus@nytud.hu